

74
А-35

Н. Н. АЗИЗХЎЖАЕВА

**ПЕДАГОГИК
ТЕХНОЛОГИЯ
ВА ПЕДАГОГИК
МАҲОРАТ**

74
A-35

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ.
БИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ
ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАР МАРКАЗИ

Н.Н.Азизхўжаева

**ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯ ВА ПЕДАГОГИК
МАҲОРАТ**

(Барча мутахассислик магистратура йўналиши
учун ўқув қўлланма)

Тошкент - 2003

Хозирги даврда олий таълимнинг энг асосий вазифаларидан би-ри замонавий таълимий - касбий дастур асосида юқори самарали таълим жараёнини ва малакали кадрлар тайёрлашни таъминлаш ҳисобланади.

Олий таълимнинг ҳозирги босқичи олий мактабда ўқитиш функ-циясининг мазмуний ва шаклий ўзгаришлари билан белгиланади.

Ўқитувчи фаолияти ўқув жараёнида таълим шароитларини яра-тиш, ўқувчилар эҳтиёжини ва қобилиятларини шакллантиришга қа-ратилган.

Бунда асосий муаммолар сифатида юқори малакали, рақобатбар-дош ўқитувчи кадрларни тайёрлаш, уларнинг касбий, мутахассислик салоҳиятларини шакллантириш уларни методик жиҳатдан маҳоратли, янги педагогик технологияларни эгаллаш қилиб тайёрлаш каби маса-лалар олдинга чиқади.

Мазкур «Педагогик технология ва педагогик маҳорат» ўқув қў-ланмаси магистратуранинг барча мутахассислик йўналишлари учун бағишланган бўлиб, бўлажак ўқитувчиларга олий таълим жараёнида ҳам илмий-назарий, ҳам амалий педагогик технология асослари бўйича билим беради.

Профессор Б.Ғ.Қодиров умумий таҳрири остида.

Такризчилар: и.ф.д., проф. М.Х.Тўхтаҳўжасва
и.ф.и., доц. З.Д. Баубекова

© Низомиёи номиндаги ТДПУ, 2003 йил

Кириш

Ўзбекистон Республикаси демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қуриш йўлини танлаган ва амалга ошириб келмоқда. Республикамиздаги амалга оширилаётган қайта қуришдан асосий мақсад ва унинг ҳаракатлантирувчи кучи инсон, шахснинг ҳар томонлама ривожланиши ва фаровонлиги ҳисобланади.

Мамлакатимиз тараққиётининг муҳим шарти кадрларни тайёрлаш тизимининг мукамал бўлиши, замонавий иқтисод, фан, маданият, техника ва технологиялар асосида ривожланиши ҳисобланади.

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» узлуксиз таълим ва кадрларни тайёрлаш тизимларини тубдан ислоҳ қилишга қаратилган.

Миллий дастурни амалга оширишда мавжуд таълим ва кадрларни тайёрлаш тизимларини тубдан ўзгартириш замонавий илмий фикрлар ютуқлари ва ижтимоий тажрибаларга, таълим жараёнини ҳамма босқичларида, узлуксиз таълим тизими таълим муассасаларининг ҳамма шакли ва турларида илгор-методик таълимларга таъинган ҳолда амалга оширилади.

Ҳозирги замонавий босқичда педагогик долзарб вазифаларга Фан, техника, илгор технологиялар ютуқларида фойдаланиш асосида шахсни тарбиялаш, ўқитиш ва ривожлантириш мақсадлари, мазмуни, методлари, воситалари ва ташкилий шакллари илмий таъминлаш киради. Кадрлар тайёрлаш соҳасидаги давлат сиёсати узлуксиз таълим тизими орқали ҳар томонлама ривожланган шахс – фуқаронинг тарқатилишини кўзда tutади. У ушбу таълим тизимида ва кадрлар тайёрлашда таълим хизматларининг негъемолчиси, буюртмачиси сифатида ва худди шундай ишлаб чиқарувчи сифатида иштирок этади.

Шахс таълим жараёнининг ишлаб чиқарувчиси сифатида таълим, моддий ишлаб чиқариш, фан, маданият ва хизматлар соҳаси фаолиятида билиш ва тажрибаларни беришда иштирок этади. Республикамизда шахсга ўзининг ижодий имкониятларини амалга ошириш учун профессионал таълим дастурини танлаш ҳуқуқини берган.

Узлуксиз таълим тизимида олий таълим алоҳида ўрин эгаллайди. Олий таълим умумий ўрта, ўрта махсус, касб-хунар таълими асосида узлуксиз таълим тизимининг мустақил тури ҳисобланади ва Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» қонунларига биноан амалга оширилади.

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» асосида олий таълимнинг асосий вазифалари белгилаб берилган. Олий таълимнинг энг муҳим вазифаларидан бири замонавий ўқув дастурлари асосида юқори натижалли ўқитиш ва малакали кадрлар тайёрлашни таъминлаш ҳисобланади. Олий таълимни ислоҳ қилишнинг ҳозирги босқичи олий таълим мактаби ўқитувчисининг вазифасини ҳам ўзгартиради.

Олий мактаб ўқитувчисининг фаолияти шахснинг ўқув жараёнида таълим олиши, талаб ва қобилиятларининг шаклланиши учун шароитлар яратиб беришга йўналтирилган бўлиши керак.

Олий мактабнинг ҳар бир ўқитувчиси малакасининг икки қирраси бор: улар икки фанлар билан ёритилади – махсус ва педагогик. Олий мактаб ўқитувчисига ҳар доим нима учун ўқитиш керак? Нима

72572

ларни ўқитиш керак? Қандай ўқитиш керак? Қабил саволларга жавоб излашга тўғри келади.

Бу масалаларнинг тўғри ечимларини топиш керак. Бундай ечимлар педагогик фахнинг асосий қонунлари ва қондаларини билиш, ўқувчиларнинг хусусиятларига қараб, уларни тушунтиришга асосланган бўлиши керак.

Чуқур ижтимоий ўзгаришлар ҳозирги пайтда педагогик концепцияларни қайта кўриб чиқишни, инсонга, шахсга, индивидга педагогика фахнинг фаол ривожлантиришини талаб этади. Педагогиканинг янги принципларида ташкил топиши, муҳим муаммоси педагогик жараёнинг мезонлари назариясини ишлаб чиқиш ҳисобланади, у ўқитувчининг мутахассислиги асосини ташкил этиши керак.

Ўқитувчи мутахассислиги бўйича унинг илмий билимларидан қатъий назар, ўқув жараёнига киришар экан, керакли педагогик минимумга, педагогик ва психологик билимлар миқдорига, дарс бериш методикасини ва технологиясини эгаллаган бўлиши керак.

Шундан келиб чиқиб, олий мактаб ўқитувчиларини тайёрлашда асосий масалалар белгиланади:

1. *Ўқув жараёни самаралилигини таъминловчи педагогик малакани шакллантириш.*
2. *Ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларни англаб етишга қаратилган Янги профессионал фикрлашни юзага келтириш.*
3. *Педагогик билимлар тизимини ўқитувчининг фаолияти методологик асоси сифатида эгаллаб олиш.*
4. *Ўқитиш технологияси ўқувчилар профессионал фаолиятига энг яқин методлар сифатида ўзлаштириш.*

Таклиф этилаётган ўқув қўлланма Ўзбекистон олий мактаблари оқинга кўйилган масалаларни ҳал этишда катта ёрдам кўрсатиши керак.

I боб. Олий мактабда таълим жараёни

Ушбу бобда олий мактабда ташкилий жараёнларнинг хусусиятлари кўриб чиқилади.

Ўзбекистон Республикаси олий мактаби ўз ривожланишининг янги босқичини бошдан кечирмоқда. Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги олий таълимнинг тубдан ислоҳ қилиш вазифаларини белгилаб берди, бу ислохотлар юксак ахлоқлилик ва маънавийлик талабларига жавоб бера оладиган, ривожланган, демократик давлатлар даражасида юқори малакали кадрлар тайёрлаш миллий тизимини яратишни кўзда тутган.

Ислохотлар олий таълим соҳасидаги давлат сиёсати принциплари асосида амалга оширилади. Олий мактабда таълим жараёни бўлажак мутахассис шахсини шакллантириш вазифасини амалга оширишга қаратилган ўз мазмуни билан ифода этилади.

Таълимнинг мазмун моҳияти бу ҳодисага илмий ёндоқиш билан белгиланади. Таълимнинг тарихий хусусиятлари ҳар бир тарихий босқичда зарур мақсад ва вазифаларни аниқлаб олиш имкониятини беради.

Таълим мазмуни назарияси таълим жараёнининг моҳияти, мақсади вазифаларини асослаб беришни назарда tutади.

Республикамиз олий мактабда таълим жараёни давлат стандартлари, ўқув режалари асосида ташкил этилади. Олий мактабда ўқитишнинг ташкил этилиши шакл ва методлари талабаларнинг идрок этиш фаолиятларини фаоллаштириш масаласини ҳал этади.

Ўзбекистон олий мактабларининг асосий вазифаси – чуқур фундаментал билимга ва амалий тайёргарликка эга бўлган кенг йўналишли мутахассисларни шакллантиришдир.

1.1. «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ва Ўзбекистон Республикасида олий мактаб таракқиёти

Очиқ бозор иқтисодига асосланган демократик, ҳуқуқий жамият барпо этишнинг асосий тамойилларини шакллантирар экан, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов давлатнинг устувор тамойилларидан бири сифатида узлуксиз таълим тизимини ривожлантиришни белгилаб берди.

Республикамиз олий мактабларида муҳим ўзгаришлар юз бермоқда. Ислохотлардан олдинги даврда республикамиз олий мактабларида бир қатор объектив камчиликлар мавжуд эди. Кўпчилик олий ўқув юртларининг моддий техника базалари маънавий ва ижтимоий жиҳатдан эскириб қолган эди. Замонавий ахборот техникалар билан таъминланганлиги ва улардан таълим жараёнида фойдаланиш жуда паст даражада эди.

Амалдаги бир даражали таълим меҳнат бозори, талабаларини ишлаб чиқаришдаги тузилиши ўзгаришларини тўла ҳисобга олмаган, ўқитувчилар, педагоглар ва тарбиячиларнинг кўпчилик қисми бўш тайёргарликлари, уларнинг паст билим ва мутахассислик даражалари муҳим

муаммо бўлиб қолди. Ҳозирги вақтга келиб илмий ва илмий-педагогик кадрларнинг кексайиб боришлари содир бўлмоқда. Республикаимиз олий таълим ташкилотларида 40 ёшгача бўлган Фан докторлари сони уларнинг умумий сонининг фақат 0,9 фоизигина ташкил этади, 50 ёшдагилар ва ундан юқорилари эса 79 фоизни ташкил этади.

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»га биноан олий таълимнинг максими ҳозирги давр талабларига жавоб берадиган, илмий-техник, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожланишни таъминлай оладиган, юксак маънавий ҳамда ахлоқий сифатларга эга бўлган юқори малакали, рақобатбардош кадрлар билан таъминлашдир.

Олий таълимнинг асосий вазифалари қуйидагилардир:

- юксак кўрсаткичли таълимни таъминлаш ва давлат таълим стандартларига мувофиқ равишда ҳозирги замон таълимий ва касбий таълим дастурлари асосида малакали кадрлар тайёрлаш;
- жамият талабларига жавоб берадиган истиқболдаги тараққиётга, мамлакатнинг иқтисодий – ижтимоий тараққиётига, замонавий фан, техника, технология ва маданият ютуқларига асосланган ҳолда кадрлар тайёрлашнинг ташкил этиш ва уни муқтазам такомиллаштириш;
- ёшларни миллий истиқлол мафкураси, умуминсоний қадриятларини бишиш асосида, мустакиллик тоғларига садоқат, ватанга, оилага, атроф-муҳит, табиатга муҳаббат руҳида тарбиялаш;
- ахлоқий, маданий ва илмий қадриятларини сақлаш ҳамда уларни бойитиш;
- шахснинг интеллектуал, маданий ва ахлоқий ривожланиш талабларини қондириш;
- ўқув жараёнига янги педагогик ҳамда ахборот технологияларини, таълимнинг фан ва ишлов чиқариш билан интеграциялашувининг жорий механизмларини киритиб бориш;
- фан, техника, технология равиши, илмий педагогик кадрлар ҳамда таълим олувчиларининг илмий таъқиқотлари самаралорини ва ижодий фаолиятини ўстириш, олинган натижалардан таълим жараёнида фойдаланиш;
- олий малакали илмий-педагогик кадрлар тайёрлаш;
- республика олий таълим тизимига бюджетдан ташқари воситаларни, шу жумладан, хорижий инвестицияларни жалб қилиш;
- юксак тараққий этган мамлакатлар билан олий таълим соҳасида ўзаро манфаатли алоқаларни ривожлантириш;

Олий таълим тизимига қуйидагилар кирали:

- мулкчилик шакллари ва бўйсунушидан қатъий назар давлат таълим стандартларига мувофиқ касбий таълим дастурини амалга оширувчи олий таълим муассасалари;
- олий таълимнинг ривожланишига хизмат қиладиган таъқиқотчиларини олиб борувчи илмий педагогик муассасалар;
- олий таълимнинг бошқарув органлари ва унинг тасарруфидаги корхона, муассаса ва ташкилотлар.

Олий таълим соҳасидаги давлат сиёсати қуйидаги тамойилларга асосланган:

- таълим ва тарбиянинг инсонийлик, халқчиллик характери;
- университет таълимининг устуворлиги;
- ўрта махсус, касб-хунар, олий ва олий таълимдан кейинги таълимнинг узлуксизлиги ҳамда узвийлиги;
- таълимнинг дунёвий характери;
- давлат таълим стандартлари негизida таълимнинг ҳаммабоплиги;
- ўқув дастурларининг ягоналиги ва уларни таллашга дифференциал ёндашиш;
- қобилият ва истеъод эгаларини рағбатлантириш;
- олий таълим тизимида давлат ва жамият бошқаруви бирлиги;
- олий таълим, фан ва ишлаб чиқариш интеграцияси.

Олий таълим икки босқичга эга - бакалаврият ва магистратура.

Бакалаврият – мутахассисликлар йўналиши бўйича фундаментал ва амалий билим берадиган, таълим муддати камда 4 йил давом этадиган таянч олий таълим.

Магистратура – аниқ ихтисослик бўйича фундаментал ва амалий билим берадиган, бакалаврият негизida камда икки йил давом этадиган олий таълим.

Ўзбекистон Республикасида олий ўқув юртлирининг қуйидаги турлари белгиланади:

- университет. У билим соҳалари ва йўналишларининг кенг тармоқлари бўйича олий ва олий ўқув юртидан кейинги таълим дастурини амалга оширади;

- академия. У билим ва йўналишларнинг муайян соҳаси бўйича олий ва олий ўқув юртидан кейинги таълим дастурини амалга оширади;

- институт. У бир билим соҳаси миқёсида муайян йўналиш олий, шунингдек, олий ўқув юртидан кейинги таълим дастурини амалга оширади.

Хотима.

Ўзбекистон Республикасидаги олий мактабнинг ҳозирги даврдаги таракқиёти давлат ислохотлари билан амалга оширилади. Олий мактаб ислохотлари эса "Қадрлар тайёрлаш миллий дастури" билан белгиланади. Бу дастурга мувофиқ равишда республикадаги олий таълимнинг янги мақсади, вазифалари ва тамойиллари аниқланган.

Олий таълим тизими тузилмаси ҳам ўзгаришга юз тутди, унда икки босқич жорий этилди: бакалаврият ва магистратура.

1.2. Олий мактаб таълим мазмуни

1.2.1. Таълим мазмунини шакллантиришнинг моҳияти.

Олий мактаб таълим жараёни ўзининг мазмуни билан бўлажак мутахассис шахсини шакллантиришга қаратилган вазифани амалга оширади. Унга илмий ёндашувлар эса таълим мазмунини билимлар, малака ва кўникмалар, қарашлар қамда эътиқодлар, шунингдек, билиш

назарияси кучи, амалий тайёргарликлар ривожланишининг муайян даражаси тизими йиғиндиси сифатида изоҳлайди.

Таълим мазмунининг моҳияти унга бўлган турли ёндашувлар билан белгиланади.

Билимга йўналтирилган ёндашувида билим инсониятнинг бутун тарихий тажрибаларида тўпланган бой маънавий бойлик сифатида лиқкат марказда бўлади. Бироқ бу ёндашувнинг маълум салбий жиҳатлари ҳам бор. Билим бунда мутлақ даражага эга бўлади, шу сабабли шахсни бўйсунтиради ва у иккинчи даражага ўтиб қолади. Бу эса академизмга берилишнинг илмий асосини қойдалаштиришга олиб келади.

Ҳозирги давр таълими инсонпарварлаштириш ва таълим мазмунининг моҳиятини шахсга йўналтирилган ёндашувни майдонга олиб чиқди. Бу ёндашув марказида шахс туради. Бундай ёндашув таълим мазмунини эркин танлаш имкониятини беради. Шахсга йўналтирилган ёндашувни амалга ошириш жараёнида шахснинг таълимий, маънавий, маданий ва ҳаётий талаблари қондирилади. Энг муҳими, шахсга нисбатан инсонпарварлик муносабати намоён бўлади, маданий-таълимий шароитда ўқиш индивидуаллиги ва мустақил ҳаракат қила олиш имконияти шаклланади.

Шахсга йўналтирилган ёндашув инсоннинг табиий, ижтимоий ва маданий хусусиятлари бирлиги ривожланишига қаратилган бўлади. Бундай ёндашув намоёндалари И.Я. Ларнер, М.Н. Скаткин, В.С. Леднев, Б.М. Бим-Бада, А.В. Петровскийлардир.

Таълим мазмуни тарихий характер ҳам касб этади.

Жамият ривожланишининг ҳар бир босқичида таълим мазмуни муайян мақсад ва вазифаларга эга бўлади. Таълим мазмуни давр талаби, назарий билим ва ишлаб чиқариш таракқиёти даражасига мос равишда ўзгариб туради.

Таълим мазмуни ижтимоий ҳодиса сифатида майдонга келади ва у ўзининг бошланғич даврида амалий аҳамият касб этган, яъни инсонларнинг ҳаётий эҳтиёжлари учун зарур ҳисобланган билимга бўлган талабини қондиради.

Ижтимоий таракқиёт таълимнинг маданиятшунослик функциясини юзага келтирди.

Таълимнинг ривожланишига бошқа ижтимоий омиллар ҳам таъсир кўрсатди, натижада ҳукмрон синфлар умуммаданий ва такомиллашиб боровчи билимга ўз монополиясини ўрнига бошладилар, аҳолининг асосий қатламлари эса қундалиқ турмушда зарур бўлаётган амалий билимларнигина эгаллашди.

XVIII-XIX асрлар Уйғонинг даврида инсонпарварлик ғояси қарор топди. В. де Фельтре "Мактаб кувончи" асарида эркин жисмоний ва ақлий ривожланиш ҳақида ёзган эди. Ж.Ж. Руссо бола ривожланишида унинг табиатидаги спонтан ҳолатларини қузатиш лозимлигини уқтиради, И.И. Песталоцци эса инсонни фаол ҳаётга тортиш орқали шакллантирадиган барча аҳамиятга молик кучларни тўла ривожлантириш ғоясини олға суради. Ушбу ғоя таъсирида Франция, Швейцарияда янги мактаблар, АКШ, Германия, Австрияда сара (элита) мактаблар пайдо бўлади, уларда шахснинг таълим ва тарбияси табиатда эркин ри-

вожланиш, бола ва катталар орасидаги табиий муносабатлар билан боғланади.

Таълим мазмунининг асосий назариялари XVIII аср охири ва XIX аср бошларида пайдо бўлди. Педагогика фани таълим мазмунининг материал ва формал назариясини белгилаб беради. Таълим мазмунининг материал назарияси айрим манбаларда дидактик материализм ёки комусийлик (энциклопедизм) деб юритилди.

Бу назариянинг асосий мақсади фanning турли соҳаларидан мумкин қадар кўп микдорда билим беришдир. Бундай қарашни Я.А. Коменский ҳам ёклаган ва ўзининг дарслигида ўқувчиларга зарур бўлган барча билимларни жойлаштиришга кўп йиллик ҳаётини бағишлади. Я.А. Коменскийнинг замондоши, инглиз шоири ва тарихчиси Джон Мильтон (1608-1674) ҳам таълим мазмунини шундай тушунган.

Формал назария ёки дидактик формализм таълим мазмунини қобилиятлар ва билишга бўлган қизиқишни ўстириш воситаси сифатида тушунтиради. Дидактик формализмнинг назарий асосини бир фаолият соҳасида олинган билим ва кўникмаларни иккинчисига кўчириш ҳолати ташкил этади.

Юнон олими Гераклит дидактик формализм тарафдори бўлган, унинг фикрича, "Кўп билим ақл ўргата олмайд". Цицерон ҳам шундай фикрда бўлган.

Янги даврга келиб, Песталоцци И. Кант фалсафаси ва неогуманизм ғоясига асосланган ҳолда, дидактик формализм назариясини олға суради. Унинг фикрича, ўқитишнинг бош мақсади "*ўқувчининг тўғри фикрлаш ёки формал таълими*"ни кучайтиришдан иборат. Бунга яқин фикрларни А. Дистерверг ўзининг "Немис ўқитувчиларига қўлланма"сида (1850) ҳам баён қилган эди.

Таълим мазмуни формал назарияси ўқитувчиларнинг хизматлари шунда экки, улар таълим олувчиларнинг қобилияти, билишга қизиқишлари, уларнинг диққати, хотираси, тасаввури, тафаккурини ўстириш зарурлигига эътиборни қаратдилар. Бу назариянинг ожизлиги эса уларнинг таълим дастурларида кўпроқ кўргазмали предметлар (тил, математика) акс этган эди.

Ҳар иккала назария К.Д. Ушинский томонидан қаттиқ танқид қилинди. У шундай ёзган эди: "Ақлнинг формал ривожланиши бу муҳим бўлмаган белги, чунки ақл ҳақиқий реал билимларда ривожланади" (К.Д. Ушинский, Асарлар тўплами. 8-жилд, 661-б.)

К.Д. Ушинский мактаб инсонни билимлар билан бойитиши ва айнаи замонда бу бойликдан фойдаланишни ўргатиши лозим. У дидактик формализм ва дидактик материализм бирлиги ғоясини ёклаб чиқди.

XIX ва XX аср оралигида, АКШда дидактик утилитаризм концепцияси пайдо бўлди. Бу ғоя америкалик педагог Дж. Дьюига тегишлидир. Европада бундай қараш асосида таниқли немис педагоги Р. Кершенштейн фикрлар баён қилган.

Дж. Дьюонинг айтишича, алоҳида олинган ўқув фанлари мазмуни орасидаги алоқаларнинг манбаи таълим олувчиларнинг индивидуал

ва ижтимоий фаолияти ҳисобланади. Бу фаолият турлари оптимал дастурни ўқув фаиларининг кетма-кетлиги ва узвийлиги асосида эмас, балки ўқувчининг эркинлигида, унинг тажрибалари билан боғланган ҳулкининг янги муносабатлари ва тишларини шакллантириш асосида таъминлайди.

Дидактик утилитаризм америка мактабларининг ҳам таълим мазмунига, ҳам ўқув ишлари методларига кучли таъсир эди, бунинг натижаси ўлароқ таълим олувчиларга максимал даражада эркинлик берилди; жумладан, мажбурий ва факультатив фаилар сифатида ажратилган ўқув фаиларини танлаб ўқитишга ижозат берилди. Ўқув-тарбия жараёни ўқувчиларнинг индивидуал талаблари (танловлари)га мослаштирилди.

Польшалдак олим В. Оқунь функционал материализм деб номланувчи таълим мазмуни назариясини ишлаб чиқди. Бу назариянинг асосида эса билимнинг фаолият билан интеграл алоқаси қоидаси ётар эди. Бу назарияда жамиятнинг таълимга қўйиладиган талаблари ва ўқувчиларнинг индивидуал танловлари бирлиги сезилад туради.

50-йиллар ўрталарида дастурлаштирилган таълимнинг юзага келиши муносабати билан таълим мазмунининг операционал структуризация назарияси ишлаб чиқилди. Бу назария қай тарзда ўқитиш керак? деган саволга жавоб беришга қаратилган. Бу назария тарафдорлари ўқув фаилари мазмуни ва улар орасидаги боғланишни синчиклаб таҳлил қилиш зарурлигини таъкишлайдилар. Бу таҳлил дастурлаштирилган матонини олдидан аниқ белгилаш имконини беради.

1.2.3. Таълим мазмунини танлаш тамойиллари ва меъёрлари

Педагогика назариясида таълим мазмунини шакллантиришнинг асосий тамойиллари В.В. Красевский томонидан ишлаб чиқилган. Улар қуйидагилардир:

1. *Таълим мазмунининг жамият, фан, маданият ва шахс мувофиқлиги тамойили.* Бу тамойил таълим мазмунига зарур бўлган билим, малака ва кўникмаларни, шунингдек, жамият, маданият ва шахс имкониятлари ривожланишининг замонавий даражасини акс эттирувчи билимларни киритишни кўзда тутлади.

2. *Ўқитишнинг мазмун процессуал жиҳатларининг ягоналиги тамойили.* Бу тамойил ўқув жараёнининг конкрет хусусиятлари, унинг тамойиллари, уларни амалга ошириш технологиялари ва ўзлаштириш даражаси бирлигини акс эттиради.

3. *Турли даражадаги таълим мазмуни тузилмасининг ягоналиги тамойили.* Буни шакллантириш назарий тасаввур, ўқув фаилари, ўқув материаллари, таълим олувчининг шахси каби қисмларнинг мувофиқлаштирилишини тақозо қилади.

4. *Таълим мазмунини инсонпарварлаштириш тамойили.* Бу тамойил шахснинг умуминсоний маданияти, унинг маънавий эҳтиёжи ва қобилиятларининг фаол ижодий ва амалий ўзлаштирилишига шарт-шароит яратишни тақозо қилади.

5. *Таълим мазмунининг асосланганлиги тамойили.* Бу гуманитар ва табиий-илмий билимларни интеграциялаш, узвийлик ва фаилараро алоқаларни ўрнатишни талаб қилади.

6. *Таълим мазмуни асосий компонентларининг шахс ички (таънич) маданияти тузилмасига мувофиқлиги таъмоийли.*

Замонавий педагогика фани таълим мазмунининг қуйидаги компонентларини белгилайди:

- шахснинг когнитив тажрибаси;
- амалий фаолият тажрибаси;
- ижод тажрибаси;
- шахс муносабатлари тажрибаси.

Шахснинг когнитив тажрибаси. Бу компонент табиат, жамият, тафаккур, техника, фаолият усуллари тўғрисидаги билимлар тизимини ўз ичига олади. Бу асосий компонент ҳисобланади, чунки шахс шаклланишининг асосини *билим* ташкил этади. Билимлар борлиқни, табиат, жамият, тафаккурнинг ривожланиш қонунларини билиш натижаси сифатида белгиланади. Билимларнинг асосий функциялари дунёнинг умумий манзарасини яратиш, билим ва амалий фаолиятни таъминлаш, ягона илмий дунёқарашни яратишдан иборатдир.

Таълим мазмунининг амалий компоненти малака ва кўникмаларни шакллантиришни ўз ичига олади. Ташқи ёки амалий, ички ёки интеллектуал малака ва кўникмалар мавжуд.

Малака ва кўникмалар барча ўқув фанлари учун умумий бўлиши мумкин, ҳар бир ўқув фани учун ўзига хос ва характерли бўлади. Малака ва кўникмалар муайян фаолият турининг асосини ташкил этади. Фаолиятнинг эса билиш, меҳнат, бадий, ижтимоий, кадриятларга йўналтирилган ва коммуникатив турларини қайт қилиш мумкин.

Ижодий фаолият тажрибаси. У янги муаммоларни ҳал қилиш ва воқелиқни ижодий қайта яратишга тайёр бўлишда намоён бўлади.

Шахс муносабатлари тажрибаси. Бу асослаш (мотивация) – баҳолаш, ҳиссийлик, продалилик муносабатлар тизимидан иборатдир. Бу тажриба дунёга, воқелиққа, одамларга баҳо бериш муносабатида намоён бўлади.

Хотима.

Мутахассис шахси ривожланишининг асосий воситаларидан бири ва уларнинг чуқур фундаментал билим ҳамда амалий тайёргарлиги олий мактабдаги таълим мазмуни билан белгиланади.

Таълим мазмунининг ривожланиши шуни кўрсатадики, у таълим олувчининг ижтимоий ва индивидуал талабларини ҳисобга олади ҳамда тобора тақомиллаштириб бориш, тарбиялаш ҳамда билиш аҳамиятини касб этади.

Педагогика назарияси таълимнинг бир неча шаклланиш таъмоийларини асослаб берди: таълим мазмунининг жамият, фан, маданият, шахс ривожланиши талабларига мувофиқлиги таъмоийли, таълимнинг ягона мазмуни ва процессуал жиҳатлари мазмуни, турли даражаларда таълим мазмуни тузилмасининг ягоналиги, таълим мазмунини инсон-парварлаштириш, таълим мазмунининг асосланганлиги, таълим мазмуни асосий компонентларининг шахс ички (таънич) маданияти тузилмасига мувофиқлиги.

Таълим мазмунининг асосий компоненти қуйидагилар: шахснинг когнитив тажрибаси, амалий фаолият тажрибаси, ижод тажрибаси, шахс муносабатлари тажрибаси.

1.3. Олий мактабда ўқитишни ташкил этишнинг шакл ва методларига қўйиладиган талаблар

1.3.1. Асосий қондалар

Хар бир фан объектив воқеликни ўргатиш қонуниларини белгилаб беради. Дидактик қонунлар ўқитиш ва таълимот бирлиги ҳамда уларнинг ўзаро алоқадорлигида ўрганилади.

Ҳозирги олий мактаб дидактикасида қандай ўқитиш жараёни қонуниятлари мавжуд?

Олий мактабдаги ўқув жараёнига, системали-структур ёндашув нуқтан назаридан қараганда унинг ўзаро боғланган икки тизими амал қилади.

Биринчидан, ўқув жараёни ўзининг ўқитиш мақсади, ўқитиш ва ўқув фаолияти, таълим мазмуни, ўқитиш воситаларидан иборат мураккаб тизим сифатида намоён бўлади. Улар ўзаро бир-бири билан боғланиб кетган.

Иккинчидан, ўқув жараёни нисбатан йирик тизим бўлган педагогик жараённинг тағтизимида. Бу тағтизим ўқитиш, таълим бериш ва тарбия жараёни бирлиги сифатида намоён бўлади. Шу билан бирга бу тизимга салмоқли тизим сифатида олий ўқув юрти ўқув жараёни ривожланиши қонуниятларига бевосита таъсир кўрсатадиган ижтимоий жараёнлар ва талаблар тизими ҳам мавжуд.

Шундай қилиб, ўқув жараёнининг муҳим ташқи ва ички боғлиқлигини фарқлаш лозим. Шу асосда таълим қонунлари таснифланади. Дидактиканинг ўз қонуниятлари сифатида ўқув жараёни компонентлари орасидаги зарурий, такрорланувчи ва муҳим боғланишларни кўрсатиш мумкин.

Ижтимоий-педагогик қонуниятларга қўйиладиганларни киритиш мумкин:

- *олий ўқув юртидаги таълим жараёни жамият ишлаб чиқариш тараққиётини акс эттиради;*
- *олий ўқув юртидаги таълим ва тарбия жараёни ҳамда талабалар ривожланиши бир-бири билан қонуний боғланган;*
- *олий ўқув юртидаги ўқув жараёни ташқи шароитга ҳам қонуний боғлиқ;*
- *олий ўқув юртидаги ўқитиш ва ўргатиш жараёнлари яқинт ўқитиш жараёни билан, муайян таълим мазмуни билан, икки томонлама қонуний алоқани ташкил этади;*
- *талабани у ёки бу фаолиятга ўргатиш уни шу фаолиятга мақсадга мувофиқ жалб қилиш орқали амалга оширилади;*
- *ўқитиш мақсади ва олий ўқув юрти таълим мазмуни, ўқитиш методлари ва шакллари ўргатилган қонуний боғлиқлик мавжуд;*
- *ўқув жараёни талаба мақсадларининг ўқитувчи мақсадларига мувофиқ келган тахдирдагина давом этади. Бунида ўқитувчи фаолияти ўзлаштирилгани лозим бўлган мазмунга мос бўлиши шартдир;*
- *таълим мазмунининг ўзлаштирилиши суръати ва мустақамлиги ўқитувчи томонидан амалга оширилиши лозим бўлган ўқув фаолиятига*

талабаларнинг билишга бўлган қизиқишини таъминлаш билан пропорционалдир;

• ўқитиш ва ривожлантиришнинг муваффақиятлидиги ва тезлиги талабани у ўзлаштириши мумкин бўлган ўқув-билиш жараёнига жалб қилинишига боғлиқ;

• англаб олинган ўқув материали мазмунининг мустаҳкамланиш ёки ушбу мазмунни доимо тўлиқ ва қисман такрорлашдан, уни амал ўзлаштирилган билимлар тизимига киритишдан кўра муҳимдир.

Ўқув жараёни қонуниятларини асослаш йўли билан кўлга киритилган назарий билимлар ўқув жараёнини келгусидаги такомиллаштиришга хизмат қилиши лозим. Бунинг учун эса ўқитишнинг илмий таъсиридан уни лойиҳалашга, яъни назариядан амалиётга ўтиш лозим бўлади.

Ўқув жараёнида билиш қонуниятларидан қандай фойдаланиш мумкин? Бунинг учун дидактик тамойилларга амал қилиш зарур.

Дидактик тамойиллар. Бу идрок қилинган дидактик қонуниятларнинг методологик инъикоси; бу – амалиётнинг доимий мазъери сифатида фойдаланишга монелик қилмайдиган шаклдаги ўқитишнинг мақсади, моҳияти, мазмуни, тузилмаси тўғрисидаги билим.

Демак, олий мактабдаги ўқитиш назариясининг дидактик қонуниятлари тизимига ўқув жараёнини ташкил этиш ва режалаштириш учун зарур бўлган асосий қондалар сифатида қатнашадиган дидактик тамойиллар тизими мувофиқ келади.

Дидактик тамойиллар В.И. Загвязинский, Л.И. Гриценко, М.А. Данилов, И.И. Кобиляцкий, М.Г. Гаруновлар томонидан ишлаб чиқилган.

Ўқитишнинг тамойилларини асослашда олий мактаб дидактикаси қуйидагиларни назарда тутати:

- жамият талабларига мувофиқ келувчи ўқитишнинг мақсади;
- ўқитишнинг объектив қонуниятлари;
- ўқув жараёни боришининг аниқ шароити.

Олий мактаб дидактикаси ўқитиш тамойилларини асослашга турлича ёндашувлар мавжуд. Улар қуйидагилар:

- ўқув ишларини илмий ишларга яқинлаштириш;
- мустақил ўқув – билиш фаолиятида талабаларнинг юқори фаоллигини таъминлаш.

Юқорида баён қилинганлардан қуйидаги хулосалар чиқади:

• асосий дидактик тамойиллар мактаб ва олий мактаб учун умумий бўлса-да, уларга мактабда ва олий мактабда амал қилиш фарқлидир;

• олий мактаб шароитида амал қиладиган махсус тамойиллар ҳам мавжуд.

Шундай қилиб, олий мактаб дидактик тамойиллари тизимини яратишда унга хос бўлган ўқитишнинг умумий қонуниятлари билан бирга умуман ўқитиш назариясининг қондаларини ҳам ҳисобга олиш зарур.

Олий мактаб амалиётида қандай дидактик тамойиллар амалга оширилади?

Олий мактабдаги дидактик тамойиллар тизимига қуйидагилар кирadi: илмийлик, қулайлик, изчиллик, узвийлик, назариянинг амалиёт билан боғлиқлиги, оқиллик, фаоллик ва мустақиллик, кўргазмачилик, мустақамлик, турух қилиб ўқитиш. Ҳамда унда индивидуал ёнаниши-ни кўшиб олиб бориш, ўқитишнинг тарбияловчи ва такомиллаштирув-чи характери, ўқитишнинг касбий йўналтирилганлиги.

1.3.1. Олий мактабда ўқитиш шакллари

Олий мактабдаги ўқитиш жараёни ўқитишнинг шакл ва метод-ларини танкил қилишнинг кўпқиррали ягона тизими рамкасида амалга оширилади.

Олий мактабдаги ўқитишнинг шакл ва методлари йиғиндисе ўқув жа-раёнининг объектив қонуниятлари билан белгиланадиган ягона дидак-тик комплексни ташкил этади.

Олий мактабдаги ўқитишнинг шакл ва методлари таснифи ўза-ро боғланган ва ўзаро шартланган икки фаоллиятга таънади:

- *ўқув жараёнини бошқариш ва танкил этиш бўйича ўқитув-чиларнинг фаолияти;*
- *талабаларнинг ўқув ва билиш фаолияти.*

Олий мактабдаги ўқув жараёни шаклларига лекция, семинар ва амалий машғулотлар, лаборатория машғулотлари, ўқув анжуманлари, маслаҳатлар, экекурсия, экспедиция, ўқув ишлаб чиқариш педагогик амалиёти, курс ва диплом ишлари, талабаларнинг мустақил таҳсили.

Лекция – у ёки бу илмий масалани тўғри, логикий изчиликда ва аниқ изоҳлаб бериш.

С.И. Архангельскийнинг таъкидлашича, маъруза ўқитувчи шах-сининг барча бойлиги: оқи, хиссиёти, иродаси, туйғуси, эътиқоди орқали талабалар ички дунёси билан мулоқотда бўлишнинг энг самар-али, жонли шаклидир. Бунда ўқитишнинг йўналтирув, ахборот бе-риш, методловчи ва тарбиялов функцияларини рўёбга чиқаришга ёр-дам беради.

Лекциянинг *йўналтирув функцияси*да талабаларнинг диққати ўқув материалининг асосий қондалари, уни ўрганишдаги ҳамда бўлуғуси касбий фаолиятидаги роли ва аҳамияти, уни ўзлаштириш методларига жалб қилинади. Лекциянинг ахборот бериш функцияси ўқитувчи то-монидан асосий илмий фактлар, қондалар, хулосаларнинг моҳиятини очиб чоғда амалга оширилади. Ўқитишнинг методологик функцияси-ни қўлдан тадқиқот методларини қиёслаш, чоғиштиришга, илмий из-ланишнинг тамойиллари ва ёндашувларини аниқлашга ёрдам беради. Ўқитишнинг тарбиялов функцияси лекция жараёнида ўқув материалга хиссий баҳо бериш муносабатларини уйғотиш, қизиқишларини ўсти-риш, логикий фикрлаш ва исботлашни ойдинлаштириш йўли билан амалга оширилади.

Таҳсиллар шуни кўрсатадики, лекцияда ҳал қилинадиган асосий вазифалар қуйидагилардан иборат:

- *илмий билимларнинг муайян миқдори баён қилинади;*
- *талабаларга фан ва таълиқотларнинг методологияси таништирилади;*
- *ўқув фасоияти ва ўқув машғулотларининг барча турлари орасидаги методик алоқалар кўрсатилади.*

Лекциянинг дидактик мақсади, ўқитиш жараёнидаги ўрни, ахборотларни баён қилиш методларига кўра ўзига хос хусусиятларга эга бўлади.

Дидактик мақсадига (йўналганлигига) кўра кириш, тематик ва умумий - якуний лекциялар фарқланади.

Кириш (муқаддима) лекцияда курс (бўлим, мавзу) нинг илм-фан тизимидаги ўрни, ушбу материални амалиётда қўллаш имкониятлари, курс (бўлим, мавзу) мазмунини ўрганиш методлари очиб берилди. Бундай лекциянинг муҳим хусусияти шушакки, унда ўқитувчи асосий масаланинг у ёки бу томонларигагина тўхталади, бу масалалар кейинчалик албатта деталма-детал ёритиб берилди.

Тематик лекциялар айниқса, кенг тарқалган. Бундай лекция у ёки бу мавзуга бағишланган бўлиб, унда фактлар, уларнинг таҳлиллари, хулосалар мазмун баён қилинади ва аниқ илмий қондалар ишотланади.

Умумий-якуний лекция аввал ўрганилган материалларни қайтадан умумлаштиришга қаратилган бўлади. Унинг мазмуни аввал баён қилинган мазмунга ўхшамайди, балки талабалар томонидан ўзлаштирилган ахборотларни юксак абстракция (маъхумлаш) босқичида тизимга туширилади. Бундай лекциялар талабалар билимининг чуқурлашишида ва ўқув фани методологиясини яхши тасаввур қилишида алоҳида аҳамиятга молик бўлади.

Ахборотларнинг баён қилинишига кўра *лекциялар догматик, ахборот ва намоён қилиш ҳамда муаммоли* лекциялардан иборат бўлади, лекин шуни таъкидлаш жоизки, ҳар бир лекциянинг ўзига хос хусусиятларини қайд қилган ҳолда, улардаги умумий жиҳатларни ҳам фарқлаш лозим, чунки лекция ўқини ва уни лойиҳалаш жараёнида уларни амалга оширмасдан бўлмайди, улар қуйидагилар:

- *илмийлик;*
- *қулайлик;*
- *касбий йўналтирилганлик;*
- *оқибатли алоқани амалга ошириш.*

Олий мактаб ўқитиш тизимига лекция билан биргаликда амалий (машқ, семинар ва лаборатория) машғулот тури ҳам кирдики, улар: таълимий, тарбиявий ҳамда назарияни амалиёт билан боғлаш функцияларини бажаради.

"Амалий машғулот" термини педагогикага оид адабиётларда ҳам кенг, ҳам тор маънода изоҳланади. "Амалий машғулот" термини кенг маънода машқ, семинар (уларнинг барча турлари) ва лаборатория машғулотларини умумлаштиради. Амалий машғулотларнинг лекциядан фарқланганига асосий меъёрларидан бири ўқув жараёни қатнашчиларининг биргаликдаги ҳаракатларида ўзига хос характер билан намоён бўлишидир. Улар вазифаларига кўра ҳам фарқланади. Агар лекцияда илмий билимлар асоси баён қилинган бўлса, амалий машғулотларда билимлар чуқурлаштирилади, кенгайтирилади ва деталлаштирилади.

Энг муҳими, амалий машғулотлар талабалар билимини синаш ҳам хизмат қилади.

Амалий машғулот шаклларидаан бири семинардир. Семинар машғулотлари қуйидаги вазифаларни ечишга қаратилган бўлади:

- лекцияда баён қилинган назарий қонунларни мустаҳкамлаш;
- фан бўйича билимларни кенгайтириш ва чуқурлаштириш;
- талабаларнинг илмий-тадқиқот, билиш қобилиятларини ўстириш;
- назарий ўқитиш жараёнида эгалланган билимларнинг амалиётда таян олиниши.

Педагогика назарияси ва амалиётида семинар машғулотларининг уч тури фарқланади: *семинароқди машғулоти, семинар ва махсус семинар.*

Семинароқди машғулотлари, асосан, талабаларни мустақил ишнинг ўзига ҳос хусусиятлари билан таништириш мақсадида ўтказилади. Унда адабиётлар, маълумотнома-адабиётлар ва бошқа манбалар билан ишлаш усуллари ўргатилади, талабаларни бошланғич шаклда илмий-тадқиқот ишларига ўтиштиришга ҳозирлайди. Семинароқди машғулотлари семинар машғулотларининг тайёргарлик шакли ҳисобланади ва одатда биринчи курсларга ўтказилади.

Семинароқди машғулотларида ўқитувчи етакчилик қилади, чунки талабалар муайян ихтисослик бўйича ўқув ишларига кам эътибор берадилар, шунинг учун ҳам етарли даражада ташаббус кўрсата олмайдилар.

Семинар машғулотларида семинароқди машғулотларига нисбатан ўта муҳим вазифалар ҳал қилинади. Масалан, айрим семинарлар тематик боғланган муайян мунтазам курсни чуқур ўрганишни мақсад қилиб кўяди. Бошқалари эса бирор мавзунини ёки курснинг алоҳида, пихоқтда муҳим ҳамда умумий бўлган мавзуларини методологик жиҳатдан ишлаб чиқишга бағишланган бўлади.

Махсус семинарлар лекция мавзуларига алоқалор бўлмайдилар ва бирор фаннинг дастури мазмунига кирмайдилар. Одатда фаннинг хусусий масалаларини чуқур ўрганиш мақсадини кўзлайдилар.

Семинар машғулотлари давомида ўқитувчи ва талаба ўртасида яқин алоқа, яъни улар ўртасида икки томонлама алоқа ўриштилади. Бу эса тарбиявий аҳамиятга молик бўлади: ўқитувчи талабалар билан узок вақт яқин алоқанда бўлади, лекция гуруҳларига нисбатан талабаларнинг кичик гуруҳларида жонли суҳбат олиб боради, ўзаро фикр алмашади, турлича қарашларини ифода этади.

Семинар жараёнида ўқитувчининг ўрни жуда юксак, яъни ўқитувчи талабанинг ўрнига жавобни айтиб бермайдилар, балки муҳокамаларни ташкил этади, унга дерижёрлик қилади.

Семинарда ўқитувчининг кириш сўзи аниқ шароитга қараб талабани муаммага жалб қилади, ҳал қилинишни лозим бўлган масалалар доирасидаги саволлар бўйича аниқликлар киритади, баъзан эса олдинги машғулотлардаги фикрлар эста туширилади. Ўқитувчининг семинардаги кириш сўзи аниқ, кенг қамровли ва қисқа бўлиши лозим.

Талабаларининг маърузалари бўйича изохлар қуйидагича бўлиши керак:

- *мустақил фикрлашга йўналтириб туриш;*

- тавсия этилаётган масаланинг моҳияти ва шаклини аниқлаш;
- талабалар баҳсидаги нуқтан назарларни дарров фарқлаб олиш;
- масаланинг ностандарт ҳал қилинишини рағбатлантириш.

Бундай изоҳларда, ўқитувчи муҳокама жараёнида бефарқ турмаётганигини, ҳар бир семинар иштирокчисининг билдирган нуқтан назарига эътибор бераётганлигини намоён қилиб туриши лозим.

Ўқитувчи ҳар бир семинар машғулотига яқун ҳаялди, унда қуйидагилар эътиборга олинади:

- *замонавий фан эришган муаммо муҳокамасининг ҳолати умумий даражасига тавсиф бериш;*
- *айрим талабаларнинг чиқишларини таҳлил қилиш ва баҳолаш;*
- *машғулотга умумий баҳо бериш (талабанинг фаоллиги, унинг тайёргарлик ва ўсиш даражаси, маданияти ҳамда фикрлашдаги хусусиятлари).*

Таъкидлаш жоизки, семинар машғулотида талабаларни фаоллантириш, мақсадида уларга рефератлар ўзиш ҳамда муҳокама қилиш ва тақриздан ўтказишга жаб эътилади.

Лаборатория машғулоти. Лаборатория машғулотларининг асосий тавсифи шундаки, унда талабалар мустақил равишда вазифа бажаришлар ёки эксперимент ўтказадилар.

Илмий-техник тараққиёт шароитида лаборатория ишлари талабага назарий билимларни қўллаш механизмининг чуқур ва кўргазмали ўрганиш имконини беради. Лаборатория машғулоти талабада тадқиқот ўтказиш кўникмаларини шакллантиради, фан ва техникага ижодий ёндашни таъминлайди, экспериментнинг умумий методикасини эгаллашга имкон беради.

Лаборатория машғулотларини ўтказишда қуйидаги дидактик таъминотларга амал қилинади:

- *лаборатория машғулотларини режалаштира олиш ва ўткази олиш;*
- *лаборатория машғулотларининг мақсадини аниқ белгиллаб олиш;*
- *фан ва ишлаб чиқариш бўйича билимларни чуқурлаштириш имкониятларига талабаларда қизиқиш уйғотиш;*
- *талабада натижани мустақил равишда қўлга киритиш имкониятини таъминлаш;*
- *талабани назарий жиҳатдан тайёрлаш;*
- *лаборатория машғулоти нафақат аниқ мақсу бўйича билимларни яқинлаш, балки талабаларни тарбиялаш маъноси ҳамдир.*

Мутахассислар тайёрлаш тизимининг тубдан қайта қуришда, ўқув-тарбия жараёнининг аҳамиятини оширишда талабаларнинг мустақил ишлари муҳим ўрин эгаллайди. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, мустақил ишлар деганда шундай ўқув фаолияти тушунилиб, унда билимлар эгалланиши билан бирга, кўникмаларни шакллантириш ҳам мустақил ташкил этилиши таъминланади. Бу эса амалиётда хусусий-дидактик мақсадларга бориқ равишда 4 та мустақил иш турида амалга ошади.

Мустақил ишлар хусусий-дидактик мақсадининг биринчи тури – бу сирдан қараганда фаолиятнинг алгоритм маълумотлари ва вазифалар шароитидан иборат, яъни дастлабки билимларнинг (билимларнинг биринчи босқичи) шаклланиши омили асосий талабаларда шакл-

A. In'ozir
ma'mure-...
kisthuri...
72512

ланадиган ва улардан талаб қилинадиган малакаларни аниқлашдир. Бу мақсадга этиш учун талабалар томонидан идрок қилинадиган вазифаларни ечиш зарурлиги кўзда тутилади.

Муस्ताқил ишлар хусусий-дидактик мақсадининг иккинчи тиби. Бунда ўзлаштирилган ахборотлар хотирада қайта ишлашга ва типик вазифаларни, яъни билимларнинг иккинчи босқичини бажаришга қаратилган билимлар шаклланади.

Бу мақсадга идрок қилинадиган масалаларни ечиш чоғида талабалардан ё таниб олдинг фактларни тавсифлаш асосида объектлар ва ҳодисаларни аниқ баён қилиш ёки ўрганилаётган объект ва ҳодисалардаги ўзгаришларнинг сабабини асослаш ҳамда уни ифодалаш орқали этиш мумкин. Унисини ҳам, бунисини ҳам талабалар аввал эгилган, шакллانган билимлар тизимини тўғри жалб қила олиши ва фаоллаштира олиши асосида бажариши лозим. Талабаларнинг билиш (идрок қилиш) фаолияти аввал ўзлаштирилган ўқув ахборотининг мазмуни, тузимасини қайта ишлаш, қисман қайта лойиҳалаш ва янгилашдан иборат бўлади. Бундай қайта лойиҳалаш ва янгилаш тавсиф қилинаётган объектни тахлил қилиш, вазифани турли йўлар билан бажариш, улардан энг тўғри ёки мантиқий изчиллигини топиш каби ечинг усулларини танлаш зарурлигини келтириб чиқаради.

Муस्ताқил ишларнинг иккинчи тиби барча турларининг умумий тавсифномаси шушлаки, бундай ишларда вазифаларнинг ҳал қилиниш тоғиси (тамойилли) эълон қилинади, талабалардан ушбу тоғисни (тамойилли) ривожлантириб, конкрет шароитга татбиқ этиш усул ва усуллари талаб қилинади.

Муस्ताқил ишлар хусусий-дидактик мақсадининг учинчи тиби талабаларда учинчи босқич – типик бўлмаган вазифаларни бажариш чоғида шаклландириган билимлардан иборатдир.

Бу мақсадга талабалардан ўрганилаётган объектдаги ўзгаришлар сабабларининг алгоритм асосларини тузишни талаб қиладиган билиш (идрок қилиш) масалаларини ечиш жараёнида эришиш мумкин.

Муस्ताқил ишларнинг учинчи тибининг бажаришдаги билиш фаолияти умуман олганда билим, малака, кўникмаларни кўчиришни амалга ошириш йўли билан аввал ўзлаштирилган ва қолнига тушган (муайян алгоритм ҳаракатлари тажрибаси) тажриба асосида янги фаолият тажрибасини тузиш ҳамда намён қилишдан иборат бўлади. Бу тидаги ишлар вазифасининг моҳияти изланиш, ечимлар тоғисини ифода қилиш, амалга оширишдан иборатдир. Бу қолнига тушган тажрибалар доирасидан доимо четга чиқади ва фикрлашнинг жонли жараёнида талабалардан топшириқларни аввал ўзлаштирилган ўқув ахборотлари, уларга янги нуқтаи назардан ёндашиш (муайян топшириқлар талаблари нуқтаи назардан) асосида турланади.

Муस्ताқил ишлар хусусий-дидактик мақсадининг тўртинчи тиби ижодий фаолиятга омилар яратишдир.

Бундай ишларни бажаришдаги талабаларнинг билиш фаолияти шушдан иборатки, бунда талабалар муҳокама қилинаётган объект моҳиятига тобора чуқур кириб борали, зарур бўлган янги, олдиндан номълум бўлган нўжларни топиш ва янги ахборотларни тоғига келтириш тамойилларини ҳал қилиш учун зарур бўлган янги алоқалар, муносабатларни ўрнатади. Бунда талаба вазифаларни бажаришнинг ҳар

бир босқичида ўзи яратиши лозим бўлган, унинг учун янги бўлган ҳаракатлар моҳияти, у ёки бу ахборот характери устида бош қотиришга мажбур бўлади.

Педдагогикага оид адабиётларда мустақил ишларнинг қуйидаги турлари кайд қилинади:

- *намуналар бўйича мустақил ишлар;*
- *реконструктив-вариатив;*
- *эвристик (қисман, ижодий);*
- *ижодий тадқиқот.*

Намуналар бўйича мустақил ишлар типик вазифаларни, турли машқларни намуна асосида ечишдир. Улар материални ўзлаштиришга омил бўлади, лекин талабаларнинг ижодий фаоллигини ўстирмайди.

Реконструктив-вариатив мустақил ишлар нафақат bilimларнинг амалий таъсифномасини, балки bilimлар тузилмасини қайта ишлаб чиқишни, масала, муаммони ечишда мавжуд bilimларни жалб қилишни кўзда тутиши.

Эвристик мустақил ишлар лекция, лаборатория, амалий машғулотлар, семинарларда қўйилган айрим масала, муаммоларни ҳал қилиш билан боғлиқдир.

Тадқиқий мустақил ишлар ташқиқот муаммосини кўра олиш мадақасини, уни мустақил ифода қилиш, фарзни белгилаб олиш, муаммоннинг ҳал қилиниш режасини ишлаб чиқиш, уни ҳал қилишни мўлжаллашди.

Ижодий тадқиқот ишлари. Бундай ишларга вазифа муаммоли вазиятнинг юзата қилиниши тақозо қиладиган шароит яратишдан иборат бўлади. Талаба ўз фаолиятида тайёр намуналардан озод бўлган ҳолда масаланинг ҳал қилиниш йўллари қидиради, тадқиқ қилади. Бундай ишлар сирасига эксперимент қўйиш, жиҳозлар, макетлар ва дастгоҳларни лойиҳалаш билан боғлиқ бўлган вазифалар қиради.

Шушай қилиб, мустақил ишлар ўқитишнинг энг муҳим методи бўлиб, унда талабалар машғулотларга тайёрланиш, олинган bilim, малака ва кўникмаларни мустаҳкамлаш жараёнида уларнинг индивидуал фаоллиги ошади.

Мустақил ишларни самарали ташқиқ этишнинг асосий шартлари қуйидагилардан иборат:

- *мустақил ишларнинг илмийлиги, унинг тадқиқий характери;*
- *мустақил равишда ўз bilimларини янада ошириб боришга бўлган эҳтиёжнинг шаклланиши;*
- *мустақил ишлар вазифаларини индивидуаллаштириш;*
- *мустақил ишларни ташқиқ этишга методик раҳбарлик қилиш.*

Олий мактабдаги ўқув жараёни мустақил таҳсилни ташқиқ этилишини ҳам кўзда тутди. Талабаларнинг мустақил таҳсили уларнинг ўз bilimларини кенгайтириш ва чуқурлаштириш, мавжуд малака ва кўникмаларни тақомиллаштириш ҳамда уларнинг янгиликларини ўзлаштиришга бўлган интилиши сифатида қаратади.

Мустақил таҳсилнинг асосий мақсади талабаларнинг шахсий ва касбий сифатларини ўстиришдир.

Мустақил таҳсилнинг вазифалари: *шахсининг интеллектуал имкониятларини янгилаш, уларнинг гоёвий-пазарий савиясини ошириш, касбий маҳорати ва маданиятини тақомиллаштириш.*

Олий мактабдаги ўқув жараёни мустақил таҳсилга бўлган эҳтиёжни шакллантиришга йўналтирилган бўлиши ва талабаларнинг ўзини баҳолай олишини, уларнинг тайёргарлигини, янги билимларни эгаллашга бўлган онли муносабатини аниқлаб бериши керак. Мустақил таҳсил бўйича машғулотларнинг изчиллигини ва мақсадга мувофиқлигини таъминлаш мақсадида унинг режаси тузилади.

Режага қуйидаги талаблар қўйилади:

- *режалаштирилётган ишларнинг ҳажми ва оқинма-кетишини;*
- *уларнинг бажарилиш муддатлари;*
- *мустақил фаолиятнинг ҳар бир турига мақсадли кўрсатмалар бериш.*

Мустақил таҳсил жараёни унинг аниқ шакли, методлари ва усулларини қамраб олиши шарт.

Мустақил таҳсилнинг асосий методи адабиётлар устида индивидуал ишлардир. Бу метод ахборотлар оқимида энг муҳим ахборотни топиш, унга тўғри баҳо бериш, ушбу ахборотдан ўзининг касбий фаолиятида фойдаланиш малакасини шакллантиради. Қўлга киритилган ахборотлар асосида мустақил машқ қилиш методларидан фойдаланиш имконини беради. Бу методдан фойдаланиш амалий фаолиятида зарур бўладиган сифат кўрсаткичларини таъминлайди.

Шунингдек, мустақил таҳсилга амалий аҳамиятга молик бўлган вазифаларни бажариш ва аудиовизуал ускуналар билан ишлаш ҳам киради.

Мустақил таҳсилнинг муҳим методларидан бири уларнинг мулоқотида. Мустақил таҳсилнинг пировард мақсади талабаларни ижодий изланишга, ўзи устида ишлаш, ҳар томонлама тадқиқот юритишнинг моҳиятини англашга тортишдир.

1.3.3. Олий мактабда ўқитиш методлари

Педагогикага оид адабиётларда ўқитиш методларига катта аҳамият берилади. Дидактика билан шугулланувчилар методни ўқув жараёнининг ўзати, қўзланган мақсад ва пировард натижани боғловчи восита деб изоҳлайдилар.

Ўқитиш методи «ўқитишнинг мақсади – мазмуни, методи, шакли, усуллари» тизимида муҳим ўрин эгаллайди.

Метод деганда, таълимда мақсадга эришиш, масалаларни ҳал қилиш йўллари, усуллари тушунилади. Ўқитиш методи таркибида усуллар алоҳида ажралиб туради. Усул – методнинг унсури бўлиб, унинг таркибий қисми, методни амалга оширишда бир мартагина қўлланади ва алоҳида қадам ҳисобланади.

Ўқитиш методи – мураккаб, кўп қиррали, кўп сифатларга эга бўлган таълимдир.

Ўқитиш методида ўқитишнинг объектив қонуниятлари, мақсадлари, мазмуни, тамойиллари, шакллари ўз аксини топади. Методлар бошқа дидактик категорияларга диалектик боғлиқ ва бири боши лаларини тақозо қилади, яъни ўқитишнинг мақсади, мазмуни, шакли ҳосиласи сифатида методлар дидактик категорияларга акс таъсир кўрсатади.

Методлар тузилмасида *объектив ва субъектив жиҳатлар* ажралиб туради.

Методларнинг объектив жиҳатларида барча дидактик қондалар, қонунлар ва қонуниятлар, тамойиллар ва таърифлар, шунингдек, мазмун бутунлигининг доимий компонентлари, ўқув фаолиятининг шаклларига хос бўлган умумий жиҳатлар аке этади.

Методларнинг субъектив жиҳати педагог шахси, таълим олувчиларнинг ўзига ҳослигига ва конкрет шароитга боғлиқ бўлади.

Ўқитиш методларининг кўп ўлчовлилиги уларнинг кўнраб таснифини келтириб чиқарди.

Ўқитиш методлари таснифи бу муайян белгилар асосида тартибга солинган тизимдир.

Дидактик тадқиқотлар ўқитишни диалектик жараён сифатида ўрганади. Бунга кўра, ўқитиш методлари тизими динамикада, ҳаракатда, таълим мазмунда юз бераётган барча ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда деб қаралади.

Энг асосланган ўқитиш методлари таснифларига қуйидагилар кирди:

1. Анъанавий методлар. Бу методларнинг ибтидосини илк фалсафий ва педагогик тизимлар ташкил этади. Ҳозирги даврда улардан белгиси инобатга олинади: *амалий, кўргазмали, ифодали, китоб билан ишлов, видео методлар*.

2. Мақсадига кўра методлар таснифи: (М.А. Данилов, Б.П. Есинов):

- *билимларни эгаллаш;*
- *малака ва кўникмаларни шакллантириш;*
- *билимларни қўллаш;*
- *ижодий фаолият;*
- *мустаҳкамлаш методлари;*
- *билим, малака ва кўникмаларни текшириш методлари.*

3. Идрок этиш-билиш фаолияти характериға кўра методлар таснифи:

- *тушултириш – иллюстратив (ахборот – рецептив).* Уларнинг характериғи хусусиятлари; билимлар “тайёр ҳолда” тавсия этилади; бу билимларни идрок қилиш ташкил этилади; билимлар идрок (рецепция) қилинади ва тушуниб олинади, хотираға жойлаштирилади;

- *репродуктив метод:* билимлар тайёр ҳолда тавсия этилади, билим нафақат баён қилинади, балки тушултирилади; билимлар онгли ўзлаштирилади, уларнинг тушунилиши ва эслаб қилинишиға эришилади, билимларнинг мустаҳкамлиги тез-тез такрорлаш йўли билан таъминланади.

- *муаммоли баён қилиш методи;*

- *қисман иждоий (эвристик) метод.* Билим тайёр ҳолда тавсия этилмайди, балки у мустақил равишда эгалланади; янги билимларни қидириш, излаш ташкил этилади; билиш вазифалари бўйича мустақил фикр юритилади, муаммоли вазиятлар яратилади ва ҳал қилинади;

- *тадқиқий метод.* Бунда муаммо белгилаб олинади, муаммонинг тадқиқоти жараёнида билим эгалланади.

4. Дидактик мақсади бўйича (Т.И. Шуклина, И.Т. Огородников и др.) қуйидагилар фарқланади:

- ilk bor bilimlarning uzlashtirish metodlari;
- zgalangan bilimlarning mustahkamlash va takomillashtirish metodlari.

5. Ўқитиш методларининг бинар (кўш) ва полинар (кўпқиррали) таснифи. М.И. Мяхмутовнинг бинар тизими *дарс бериш методи* ва ўргатиш методи мажмудан иборат (1.01. - жадвали).

Ўқитиш методлари (М.И. Мяхмутов)	Ўргатиш методи
Дарс бериш методи	
Ахборот бериш – баён қилиш	Ижро этиш
Тушуштириш	Репродуктив
Кўрсатма бериш – амалий	Продуктив - амалий
Тушуштириш – ишоптириш	Қисман ижодий
Ишоптириш	Ижодий

Ўқитишнинг полинар таснифи В.Ф. Паламарчук ва В.И. Паламарчук томонидан ишлаб чиқилган. Бу тасниф bilimlar манбаи, bilimning faolligi darajasi, o'quv bilimlarining mantiqiy i'zllari i'zindisidan tarkib topadi. Didaktika b'yi'cha nemis mutaxassisi Л. Клинберг таснифида методларни ўқитишдаги ҳамкорлик шакллари билан бирга олиб қарайди. (1.02. - жадвали).

Ўқитиш методлари (Л. Клинберг)

(1.02. - жадвали)

Монологик методлар	Ҳамкорлик шакллари	Диалогик методлар
Лекция	Индивидуал	Сухбат
Хикоя	Гуруҳ	
намойиш қилиш	Фронтал	
	Коллектив	

Академик Ю.К. Бабацкий ўқитиш методларининг уч гуруҳини белгилайди:

- *ўқув-билиш фаолиятини ташкил этиш ва амалга ошириш методлари* (1.03. - жадвал)
- *ўқув-билиш фаолиятини мотивациялаш ва стимуллаш методлари* (1.04 - жадвал)
- *ўқув-билиш фаолиятининг самарадорлигини назорат қилиш ва ўз-ўзини назорат қилиш* (1.05. - жадвал).

Ўқув-билиш фаолиятини ташкил этиш ва амалга ошириш методлари

(1.03-жадвал)

Ифодали	Индуктив ва дедуктив	Репродуктив ва муаммоли – ижодий	Ўқитувчи раҳбарлигида мустақил иш методлари
Кўргазмали			Бошқарув
Амалий			
Манбалари	Мантиқ	Тафаккур	

Ўқув-билиш фаолиятини мотивациялаш ва стимуллаш методлари
(1.04. – жадвали)

Ўрганишга қизиқиш уйғотишни стимуллаш ва мотивациялаш методлари	Ўрганишда бурч ва масъулиятни стимуллаш ва мотивациялаш методлари
---	---

Ўқув-билиш фаолиятини самарадорлигини назорат қилиш ва ўз-ўзини назорат қилиш

(1.05. – жадвали)

Оғзаки назорат қилиш ва ўз-ўзини назорат қилиш методлари	Ёзма назорат қилиш ва ўз-ўзини назорат қилиш	Ўз-ўзини назорат қилишнинг лаборатория-амалий методлари
--	--	---

Дидактикада ишлаб чиқилган функционал ёндашув методлар тизимини яратиш учун асос бўлган бўлиб, унда методлар дидактик мақсадларга эришишнинг нисбатан алоҳида йўллари ва усуллари сифатида نامоён бўлади.

Шундай қилиб, тарихий мерос, педагогик ҳаёт, чет эл ва ўз тадқиқотчиларимизнинг илмий маҳсулотлари ўқитишнинг қуйидаги методларини белгилаш мумкинлигини кўрсатади: (1.06. – жадвал).

Ўқитиш методлари ва уларнинг функциялари

(1.06. - жадвал)

Ўқитиш методлари	Функциялар бажарилишига яроқли назарий мезонлар				
	Ўқитув	Тақомиллашиб бориш	Тарбиялов	Ишонтириш	Назорат қилиш ва тузатиш
Баён қилиш	+++++	+++++	+++++	+++++	++
Сухбат	+++++	+++++	+++++	+++++	++
Лекция	+++++	+++++	++++	+++++	+
Мунозара	+++	+++++	+++++	+++++	++++
Китоб билан ишлаш	+++++	+++++	+++++	+++++	+++++
Намойиш қилиш	+++++	+++++	+++++	+++++	++
Иллюстрация	+++++	+++++	+++++	+++++	++
Видео методи	++++	++++	+++++	+++	+++++
Машқ	+++++	+++++	+++++	+++++	+++++
Лаборатория методи	+++++	+++++	++++	+++++	+++
Амалий метод	+++++	+++++	+++++	++++	+++
Билиш (идрок қилиш) ўйинлари	++++	+++++	+++++	+++++	++++
Программалаштирилган ўқитиш методлари	+++++	+++	+++	++++	+++++
Ўргатувчи назорат	++	++	++	+++++	+++++
Вазият методи	++++	+++++	+++++	+++++	+++

Олий мактабдаги ўқитиш методлари муаммоси кўп сонли тадқиқотларнинг mavjudligiga қарамасдан ҳали тўла ҳал этилганича йўқ. Бу ўқитиш методларининг диалектиклиги, олий мактабдаги таълим мазмунининг такомиллашуви, илмий-техник тараққиётнинг ўсиб бориши билан изоҳланади.

Олий мактабдаги ўқитиш методлари муаммосини ҳал қилишдан аввал олий мактабдаги ўқитиш методларининг ўзига хослигини асослаш ўринли бўлади. И.Т. Огородников ўз тадқиқотларида олий мактабдаги ўқитиш методларининг ўзига хослиги деганда, унинг илм ўрганиш методлари билан яқинлашувидир деб билади. С.И. Архангельскийнинг фикрича, олий мактабдаги ўқитиш методлари нафақат дарс бериш усуллари ва услубларини бириктиради, балки билишнинг ўқув ва илмий фаолиятга йўналтирилган тизими эканлигини қайд қилади. Шундай қилиб, олий мактабдаги ўқитиш методлари ўзига хос хусусиятларга эга. Энди шундай савод тунилади, Олий мактаб методлари мактаб методларидан қай жиҳатлари билан фарқланади?

Мактабда фан асослари ўрганилади, умумий таълим берилади. Олий мактабда талаба замонавий фанни ўрганади ва ихтисослик бўйича таълим олади. Шунинг учун ҳам олий мактаб методлари билимларни етказиш ва аниқлашнинг усулларига эмас, балки фан тараққиёти жараёнига тобора кириб асенади, унинг методологик ва ғоявий асосини очиш методи ҳамдир.

Олий мактабдаги ўқитиш методларини асослашда дидактика билан шуғулланувчи олимлар олий мактабдаги ўқув жараёнининг хусусиятлари ва талабаларнинг билиш фаолиятини қамраб оладилар, талабаларнинг касбий ва шахсий тайёргарлиги масалаларига катта аҳамият берадилар. Талабаларнинг фаол ижодий билиш фаолияти, уларнинг мустакил ишларидан иборат олий мактаб жараёни икки гуруҳ ўқитиш методларининг фарқлигини таъкид қилади: *ўқитиш методлари ва ўрганиш методлари*.

Ўқитиш методлари билимларни бериш усуллари сифатида қаралади ва талабаларнинг илмий билиш фаолиятига раҳбарлик қилишга қаратилган бўлади ҳамда ўқув жараёнида олим педагогнинг талабаларга таъсир кўрсатишнинг шакллантиради.

Ўрганиш методлари билим, малака ва кўникмаларни ижодий эгаллашга ҳамда методик ва ғоявий-сиёсий эътиқодларни ишлаб чиқишга қаратилган талабаларнинг илмий билиш фаолияти усули сифатида белгиланади.

Олий мактабдаги таълим хусусияти ўқув жараёнини ташкил этишда кўринади. Мактаб таълим методларни белгилаш ва ўқитиш шаклларини ташкил қилишни таъкид этгани, олий мактабда эса ўқитиш методлари ва шакллари қўшилиб кетади, яъни олий мактабдаги дарс бериш методи айни замона ўқитишнинг ташкилий шакли ҳам ҳисобланади. Олий мактабдаги ўқитиш методлари ўзига қўшимча юқданма — машғулоти ташкил этишини ҳам олади.

Олий мактабдаги ўқитиш методлари таснифи масъаси ўзининг долзарблигини сақлаб қолади. Олий мактабдаги ўқитиш методлари таснифининг дидактик ёндашувлари умумдидактик ёндашувларга монелик қилмайди, балки уларни ривожлантиради. Улар олий мактабдаги

ўқув жараёнининг хусусиятлари, уларнинг дидактик вазифалари характерига асосланади.

Олий мактабда ўқитиш ва ўрганиш методлари қуйидаги гуруҳлардан иборат кенг тарқалган таснифларга бориб тақалади.

1. *Билимларни бериш, идрок этиш ва ўзлаштириш, эътиқодни шакллантиришни таъминловчи методлар.* Методларнинг бу гуруҳига лекция, талабаларнинг мустақил ишлари, мустақил таҳсил олиш бўйича ишлар, ишлаб чиқариш жараёنларини кузатиш, маслаҳатлар, кўрсатма бериш, оммавий ахборот, программалаштирилган материалларни идрок этиш ва бошқалар қиради.

2. *Билимларни татбиқ этиш ва мустаҳкамлаш, малака ва кўникмаларни ҳосил қилиш, эътиқодни чуқурлаштириш методлари.* Бу гуруҳга семинар, амалий ва лаборатория машғулотлари, назорат ишларини бажариш, программалаштирилган ўқитув кабинетларидаги машғулотлар, ишлаб чиқариш амалиёти қиради.

3. *Билимлар, эътиқодларни шакллантириш, талабаларнинг касбий тайёргарлигини аниқлаш методлари.* Бу ўқув жараёнининг рейтинг баҳолари, котиловчиумлар, суҳбат ўтказиш, курс ва диплом ишлари лойиҳалари ва давлат аттестацияси натижаларини баҳолашдир.

Бу тасниф конкрет материаллар имкониятларини белгиловчи энг муҳим сифатлари асосига қурилган.

Биринчи гуруҳдаги шундай сифатларга билимларни идрок қилиш ва ўзлаштириш, иккинчи гуруҳга – татбиқ этиш ва мустаҳкамлаш, учинчи гуруҳга – аттестация ва билимларни аниқлаш тааллуқлидир.

Олий мактабдаги ўқитиш методлари тизимига қуйидаги талаблар қўйилади:

- *методлар тизими таълимий функцияга эга бўлиши лозим.* Бу дидактик мақсадлар ва ўқитиш вазифаларига эришишнинг энг қудай усулидир;

- *методлар тизими тарбиялов-тақомиллашув функциясига эга бўлиши лозим.* Бунда талабаларнинг мустақил ишлари, вазифалари, уларнинг ишга ижодий ёндашуви ҳал қилинади, талабаларнинг шахсий сифатлари, билим, малака ва кўникмалар эгаллигига бўлган эҳтиёжлари шаклланади, уларнинг диққати, иродаси, ҳиссиёти, хотираси, тафаккури ўсади.

Энг жиҳдий дидактик муаммолардан бири таълим методларини танлаш нимага боғлиқ деган масаладир.

Дидактикага оид адабиётларда ўқитиш методларининг қуйидаги боғлиқликлари қайд қилинади:

- *биринчидан, ўқув машғулотларининг дидактик мақсадлари ва вазифаларига боғлиқ;*

- *иккинчидан, баён қилинадиган материалнинг характериға боғлиқ;*

- *учинчидан, таълим олувчиларининг билими ва ривожланиш даражасига боғлиқ;*

- *тўртинчидан, ўқув жараёнида ўрғанилаётган фан асосларининг муъйин (ҳозирги) давридаги методларига боғлиқ;*

- *бешинчидан, олий ўқув юрти ёки кафедранинг шароитларига боғлиқ;*

- олтинчидап, ўқув жараёнининг моддий-техник таъминоти билан боғлиқ;

- еттинчидап, ўқитувчининг педагогик маҳорати, унинг тайёргарлиги ва ўқув жараёнини ташкил этиш даражаси, ўқитувчининг ҳозирги замон методлари бўйича билимларига боғлиқ.

Шундай қилиб, олий мактабдаги ўқув жараёни ўқитишнинг шакл ва методларида ташкил этиладиган кўпқиррали яхлит тизим доирасида амалга оширилади. Бунда ҳар бир шакл ўз олдига қўйган вазифаларни бажаради, лекин шакл ва методлар тўплами ягона дидактик мажмуани (комплексни) ҳосил қилади. Дидактик мажмуанинг амалга оширилиши ўқув жараёнининг психологик-педагогик қонуниятлари билан белгиланади. Ўзбекистон Республикасидаги олий таълимни ислоҳ қилишнинг долзарб вазифаси талабаларнинг ўқув-билиш фаолиятини жонлантириш, ўқув жараёнига янги технологияларни татбиқ этишга хизмат қилган ўқитишнинг шакл ва методларини такомиллаштиришдан иборатдир.

1.4. Шарқ мутафаккирларининг билиш фаолияти тўғрисидаги илмий-педагогик қарашлари

Олий мактаб таълим мазмунини қайта қуриш, мутахассислар тайёрлашнинг янги, самарали шаклларини излаб топиш бевосита талабаларнинг билиш фаолиятини жонлантириш билан боғлангандир.

Ҳозирги даврда талабаларнинг билиш фаолиятини жонлантириш муаммоси ўз моҳиятига кўра фалсафа, социология, педагогика, психология, хусусий методика фанлари вакилларининг долзарб илмий-тадқиқот объекти бўлиб қолмоқда.

Бирок бу муаммони ўрта аср қомусий олимларининг қарашлари, таълимотини урганмасдан туриб тўла ёритиш мумкин эмас. Ўзбек олими Х.Х. Тлашевнинг тадқиқотларида ўрта аср олимларининг дидактик қарашлари умумлаштирилган ҳолда таҳлил қилиб берилган. Хоразмий, Киндий, Фаробий, Беруний, Абу Али ибн Сино, Умар Хайём ва уларнинг бошқа замондошлари ва улар сўзлаб чиқаришнинг илмий дунёқараши, билимлар манбаи ва объекти таҳлилидан аён бўлади. Билиш жараёни қандай босқичлардан ташкил топган, билиш ва амалий фаолият ўртасида қандай муносабатлар мавжудлиги уларни қизиқтириб келган.

Шу маънода шарқ мутафаккирларининг асарлари алоҳида қизиқини уйғотади, жумладан Ал-Хоразмий, Муҳаммад ибн Мусонинг математикага оид рисоласи, Ал-Киндийнинг "Арастунинг китоблари миқдори ва яна фалсафани ўрнаттириш учун нима зарурлиги ҳақида рисола"си, "Дастлабки фалсафа тўғрисида", "Беш моҳият тўғрисида китоб", "Пайдо бўлиш ва йўқ бўлишнинг яқин тасвирлари изоҳи", Ал-Фаробийнинг "Ақл маънолари тўғрисида", "Фозил одамлар шахри", "Бахт-саодатга эришув тўғрисида", "Илмларнинг келиб чиқиши", "Ал-Магестр Птоломейга изоҳ", "Ихсо-ул-улум", Ибн Синонинг "Китоб аш-шорат ва ат-танбиқот", "Донишнома" (мутлак бахт ҳам, мутлак бахтихаролик ҳам йўқ), "Хай ибн Яқзон" ва бошқа асарларида, Абу Рай

хон Беруний "Маъюд қонуни", "Доривор ўсимликлар ҳақида китоб", "Сайдана", "Мунажжимлик санъатидан боғланғич тушунчалар", "Ёдғорниклар", Абдурахмон Жомий "Муסיқа" рисоласи, Алишер Навоийнинг "Махбубул ул қулуб" каби асарларга катта қизиқиш уйғотади.

Хоразмий билиш фаолияти назариясига улкан ҳисса қўшган. У билишнинг тажриба-қузатув ва эксперимент методига асос солган. Хоразмий томонидан қуйидаги умумдидактик тамойиллар, методлар ва шакллар асослаб берилган: мустақиллик; ижодий фаоллик; қузатилган фактларни ва ҳодисаларни тасвирлаш ва уни мунтазам баён қилиш; тажриба-қузатув; эксперимент методи; индукция ва дедукция аспектида яққаллик ва умумийлик бирлиги тамойили; ўқитишнинг савол-жавоб шакли.

Хоразмийнинг салафи Ал-Киндий моҳиятни барча назарий билимларнинг бош мавзуси сифатида қарайди. У аввало, миқдор ва сифатни ҳиссий идрок қилиш зарурлигини таъкидлайди.

Киндий илмий билишнинг уч поғонали концепциясини илгари суради: табиий фанлар, мантиқ ва математикадан билимлар метафизика муаммосига олиб келади. Киндий ўз фалсафий қарашларини асослашда илмий билишни диний билимларга қарама-қарши қўйган ҳолда математика ва табиий фанларга алоҳида аҳамият беради. Киндий инсон билимлари ҳиссий ва ақлий билимларга бўлинади деб ҳисоблайди. Унингча, ҳиссий билимлар ўз предмети билан боғланган бўлиб, унинг объекти инсон танаси ва барча материаллардир. У таъкидлайдики, агар ҳиссий билимлар яққа билимлардан иборат бўлса, ақлий билимлар умумий билимлардир. Киндий фикрича, ҳаққонийликни билиш ва ўзининг хатти-ҳаракатларини ҳаққонийлик билан мувофиқлаштиришда қилиш оғтидаги унинг сабабларини аниқлаш қанити ёрдам кўрсатади.

У шундай ёзади: "Сабабини тоған ҳолатдагина биз ҳақиқатнинг тағига ега оламиз. Ҳар қандай нарсанинг моҳиятини англаш эса ҳақиқатни билиш учун зарурдир, негаки мавжуд нарсаларнинг барчаси ҳақиқатдан иборатдир. Ҳақиқатни идрок этса бўлади, бинобариин, мавжуд нарсаларни ҳаммасини ашламоқ мумкин".

Билиш жараёнига Фаробий алоҳида аҳамият беради. У ўзининг "Ақл маънолари тўғрисида", "Бахт-саодатга эришув тўғрисида" асарларида инсонларнинг билимга бўлган интилишларини ҳар томонлама кенг ёритишга ҳаракат қилади. У шундай ёзади: "Кини бирор буюм ҳақида билишни истаса, унинг қандайдир бир ҳолатини билади, оғини ўша предмет шаклидаги билимга йўналтиради. Бу ўзи интилган ҳақиқатни кидириш демакдир".

Фаробийнинг илмий ғояларини умумлаштирган ҳолда Х.Х. Тлашев унинг билиш тўғрисидаги назарий асосларга бағишланган ишлари, хусусан, мантиқ фанида билиш жараёни ва билиш шакллари, биринчи марта унинг моҳияти очиб берилганини таъкидлайди. Бу жараёнлар мантиқда унга риоя қилиш тафаккурни такомиллаштириш ва мураккаб билиш жараёнида қўпол хатоларнинг олдини олиш қонуллари сифатида аке этади.

Фаробий фикрлаш фаолиятини жонланттиришнинг дидактик тамойиллари ва методларини асослаб берди. Унга ўқитишнинг амалий йўналганлиги; назарий билимлар узлуксизлиги ва билиш методлари;

мантикийлик ва узвийлик, ҳукм методлари ва усуллари; индукция ва дедукция методлари киради.

Фаробийнинг билиш жараёни ҳақидаги қарашларини Абу Али ибн Сино ҳам тасдиқлайди. Унинг тушувишича, маътик инсон билимларининг асоси сифатида, қонда ва меъёрларни белгилаб беради; инсоннинг билиш фаолиятини жонлантиради, унинг тўғри фикрлашини ўстиради. Фаробий томошдан ишлаб чиқилган фанлар таснифи илмий билимлар ғоясининг ривожланишини таъминлайди. У шундай ёзади: *"Фанлар таснифи инсонга фанларни ўзаро қиёслаш, улардан қайси бирлари зарур, фойдали, тугалланган, ҳаққоний ва қулни ва қайси бирлари у қадар зарур эмас ва қучсизроқ, шунингдек, ўрганиш учун нимадан бошланиш, қусусан нимани ўрганиш, нима яроқли, қайси бири яроқсиз ва қай даражада уни эгаллашга ёрдам беради. Шундай қилиб, унинг фанга бўлган муносабати кўрликка, подонликка эмас, балки билим ва доноликка асосланади"*.

Ўрта аср олимлари ўз асарларида инсон фаолиятининг икки тури ҳақида фикр юритадилар. Бу меҳнат ва билиш фаолиятидир. Улар шунини таъкидлайдиларки: *"Билим – бу билувчининг қалбидаги биллинадиган тиксолдир. Билингки, фанни ўқитиш ва ўзлаштиришсиз билим бўлмайди. Ўқитиш – бу қалбдан чиқадиган, қалб учун долзарб, ички биллишга асосланган эътиқод. Билимларни ўзлаштириш – бу билим шакллариини қалбдан идрок этишидир. Билингки, қалб билиш предметлари шакллариини уч томошмама қабул қилади: биринчидан, ҳис қилиш орқали, иккинчидан, лалиллар орқали, учинчидан, фикр юритиш ва мушоҳада қилиш орқали"*.

Қайковусунинг "Қобуснома" асарида, билимнинг фойдаси ҳақида қуйидагича ёзилади: *"Агар молсизликдан қашшоқ бўлсанг, ақлдан бой бўлмоққа сый кўргузилики, мол биля бой бўлгондан, ақл биля бой бўлгон яхшироқдур, недиқким, ақл биля мол жам этса бўлар, аммо мол биля ақл ўрганиб бўлмас. Билгил, ақл бир молдурки, уни ўғри ололмас, у ўтла ёнмас, сувга оқмас"*.

Фаробий ўз асарларида билиш фаолиятини тапқил этиш тавсияларини ишлаб чиққан. Унда уч шарт белгиланади:

- муайян фан асосида ётган барча тамойилларни яхши билиш;
- муайян фан маълумотлари, яъни ҳукм чиқариш қондаларини эгаллашга алоқадор тамойиллар ва маълумот асосида зарур ҳулосалар чиқара олиш;
- янглиш назарияларни инкор эта олиш, ёлгондан ҳақиқатни ажратиб ола билиш ва хатоларни тузата олиш учун бошқа муғалифларининг фикрларини таҳлил қила олиш.

Беруний билиш объектнга бўлган илмий-фалсафий ва конкрет-методологик ёндашув муносабатларига эътибор қаратиш лозимлигини уқтиради.

Беруний ҳиссий билишга алоҳида диққат қаратади. У шундай ёзади: *"Билим соҳалари кўндур, тобора ривожланаётган давр инсонлар ақл-заковатиининг унга қўшилиб бориши билан улар япада кўпаяди, унинг белгиси инсонларининг фанга иштилиши, уни эъзозлаши, фан кишиларини эъзозлашидир"*.

Воқеликнинг номаълум тамойилларини билиш ҳақида: “Билишни лозим бўлган барча ҳодисаларнинг йўли борки, унинг воситасида билимларга эришиш мумкин”, - дейди.

Абу Али ибн Синонинг ақл тараққиёти босқичлари ҳақидаги фикрлари қизиқиш уйғотади. Унда учта босқич белгиланади: Биринчи босқич – ақлий идрок бўлиб, унда ақлий категориялар тушунилади. Иккинчи босқич – икки томонлама идрокдир. Учинчи босқич – фикран идрок қилинадиган билимлар ўзлаштириб олинганда намоён бўлади.

Умар Хайём ўз таълимотида илмий билишга алоҳида эътибор қаратади. У шундай дейди: *“Ақл-заковат нарса ва ҳодисаларнинг хусусий тасодифларини умумлаштирмаса, у ҳақда тасаввур ҳосил қила олмайди, нарса ва ҳодисалардан ажралиб қолган мавҳумликни умуман акс эттирмайди”*.

Ўрта асрлар қомусий олимларининг қарашлари таҳлилдан шундай хулоса қилиш мумкинки, уларнинг илмий дунёқараши мавжуд ташқи олам ва унинг кишилар онгида акс этишини тап олишлари туфайли юзага келган. Улар билишнинг манбаини реал воқелик деб ҳисоблаганлар. Уларнинг фикрича, инсон билимларни уни ўраб олган оламдан олади ва улар (билимлар) ушбу оламнинг инъикосидир.

Яқин ва ўрта шарқ қомусий олимларининг педагогик қарашлари таҳлили бу қарашларнинг яхлитлигини, уларнинг илмий билиш, инсонга бўлган муносабат ва унинг амалий фаолияти шаклланиши ва ривожланиш усуллари билан боғлиқлигини кўрсатади.

1.5. Олий мактаб талабаларининг билиш фаолияти

Олий мактабда мутахассислар тайёрлаш жараёнини фақат муайян фаоллар бўйича билим, малака ва кўникма олиш билан чегаралаб бўлмайди. Шу туфайли ҳозирги шароитда ўқув жараёнини сифат жиҳатдан жиқдий қайта қуриш лозим бўлади. Шу муносабат билан олий мактабда талабаларнинг билиш фаолиятини жонлаштириш муаммоси алоҳида аҳамият касб этади.

Билиш фаолияти масалалари таниқли психолог ва педагог П.П. Блонскийнинг ижодида ёритиб берилган.

П.П. Блонский илк бор педагогик психологияда мапикий ҳукм турларининг шаклланиши (муаммоли, олдиндан кўра билиш) ва хулоса чиқариш планида таълим олувчининг фикрлашини таҳлил қилиб берди. У билиш фаолиятини психологик ҳодисалар – хотира, ироқа, идрок билан диалектик алоқадорликда деб қарайди ва хотира назариясини шакллантирар экан, хотиранинг фикрлаш ва нутқ билан ички алоқасини очиб беради. П. Блонскийнинг ўрганишга қизиқтириш асосида фаоллик ва мустақилликка ундаш, мустақил фаолият юритиш, таълим олувчиларнинг билиш қобилиятларини ўстиришни ташкил этиш тўғрисидаги фикрлари самарали ҳисобланади.

Билиш фаоллиги муаммоси бўйича Л.П. Аристова, М.А. Данилов, В.П. Есипов, И.Я. Ларнер, Р.С. Нога, М.Н. Скаткин, М.И. Махмутов, И.Т. Огородников каби педагог ва психолог олимлар тадқиқот иши олиб борганлар.

Дидактика ва психологияга онд адабиётлар таҳлилидан “билиш” ва “ўқитиш” деган тушунчаларни фарқлаш лозимлиги кўринади.

“Билиш фаолияти” тушунчаси “ўқув фаолияти” тушунчасидан анча кенг. Билиш фаолиятининг мазмуний томони ўқув дастурларига асосланган формал ўқитиш доирасидан чиқади. Билиш фаолияти инсон қуролланиши учун зарур бўлган билим, малака ва кўникмалар шунингдек, унга зарур бўлган ижтимоий фаоллик ва моҳиятинигина эмас, балки билимларни мукаммаллаштириш, такомиллаштириш эҳтиёжларига боғлиқ равишда уни таштай олиш, ташкил эта олиш ва уни ҳаётга татбиқ этишни шакллантиришдир.

Педагогика назарияси билиш фаолиятини жонлантириш масаласига ҳилма-ҳил омиллар мажмуи нуқтан назаридан қарайди: ижтимоий омиллар (объектив ва субъектив шаклларда), субъектда муайян маънавий эҳтиёжнинг мавжудлиги омили.

Тадабаларнинг билиш фаолиятини жонлантириш учун уларда қуйидагиларни шакллантириш зарур:

- *билишга тайёрлик;*
- *билиш фаолиятининг малака ва кўникмалари;*
- *билиш фаолиятига эҳтиёж.*

Тадабаларда билиш фаолиятига бўлган барқарор эҳтиёжни шакллантириш жараёни бу фаолиятнинг психологик дэвилланишига асосланади.

С.А. Рубинштейн таъкидлайдики: “Феъл-атвордаги барқарорликка эга бўлган ҳар бир интилиш бу бўлуғуси характернинг кирралиридан биридир, характер эса бириш-кетин инсон хатти-ҳаракатларида намоён бўлиб, унга енигишиб, шахсий ҳислатга айланган интилишлар мажмуидир”.

Билиш фаолиятининг фаол кўзғатувчилари қуйидагилардир:

- *конкрет фаолиятга бевосита, фаол кизиқиш;*
- *ахлоқий – эстетик ва руҳий қониқиш (мотивлари).*

А.К. Громцеванинг тадқиқотлари шуни кўрсатадики, билиш фаолиятини мотивациялаш ўсмирлик ёшида онгли характерга эга бўлади.

Ю.В. Шаров билиш эҳтиёжлари ривожланишининг бир неча босқичларини ишлаб чиққан:

- *элементар илмий-тадқиқот фаолияти йўналиши босқичи ва ташқи таассуротларга эҳтиёжни шакллантириш;*
- *ўраб олган оламни билишга бўлган эҳтиёжни шакллантириш босқичи;*
- *билиш усулини эгаллаш фаолияти сифатида машқ қилиш эҳтиёжини шакллантириш босқичи;*
- *билиш эҳтиёжларини танлашга йўналганлигини шакллантириш босқичи;*
- *мустаким таҳсилга бўлган эҳтиёжни ривожлантириш босқичи.*

Билиш фаолиятини жонлантириш фақат билимларни ўзлаштириш жараёнини яхшилашгагина эмас, балки шахснинг энг муҳим сифати бўлган фаоллик ва мустакимликнинг шаклланишига ҳам йўналтирилган бўлиши зарур.

Талабалар олий ўқув юртида ўқиб турган вақтида билим, малака ва кўникмаларни эгаллашда барча турдаги ўқув жараёнига жалб қилинадилар. Бу даврда улар шахсининг асосий қиёфалари шаклланади. Фаолиятининг бу шаклларида уларнинг эҳтиёжлари, қизиқишлари, мойилликлари, ҳиссиёти, мотивлари, шунингдек, умумий ва хусусий қобилиятлари пайдо бўлади ва ривожланади.

Олимларнинг ишотланларича, ҳар қандай фаолиятнинг тарбиявий самарадорлиги кўпроқ унинг ташкил этилиш даражасига боғлиқ, қачонки, ёш хусусиятлар фаолият турларининг галма-галлиги, мезъорийлигида амалга ошади.

Билиш фаолиятини жонлантиришда қизиқиш алоҳида аҳамиятга эга.

Ўрганишга бўлган қизиқишни олимлар ижобий, ҳиссий бўёққа эга бўлган, билим, малака ва кўникмаларга бўлган алоҳида муносабат деб баҳонайдилар.

Билишга бўлган қизиқиш – ўқитишдаги ўзинга хос қизиқиш туридир.

Г.И. Шукина билишга бўлган қизиқишни инсоннинг предмет ва атроф-муҳит ҳодисаларига бўлган мураккаб муносабати ва уларнинг муҳим хусусиятларини ҳар томонлама, чуқур ўрганиш ва билиш деб қарайди.

Билишга бўлган қизиқиш саралаб олишга йўналтирилган ва у шахсининг эҳтиёжларидан келиб чиқади.

Билишга бўлган қизиқиш билиш фаолияти моҳияти, фикрларнинг объектга бўлган бетиним яқинлиги билан боғлангандир.

Билимга бўлган қизиқишнинг белгилари қуйидагилардир:

- *интеллектуал характерда бўлиши;*
- *ижодий характерда бўлиши.*

Билимга бўлган қизиқишнинг ривожланиш босқичлари:

- *қизиқсиниши – мўлжалнинг элементар даражаси – “мўлжалланган қизиқиш”;*
- *қизиқувчанлик – билишга бўлган эҳтирос, қувонч билан объект чегарасига кириб бориш;*
- *билишга бўлган қизиқиш – ҳодисаларнинг моҳиятига кириб боришга интилиш, ҳақиқатни қидириш.*
- *назарий қизиқиш – воқеликка фаол таъсир этиш орқали назарий асослар, қонуниятларни билишга интилиш;*

Қизиқишнинг пайдо бўлиши ва ривожланишини шартли равишда қуйидагича даражага ажратиш мумкин:

- *яши фактларга, машғулотларда олинган ахборотларда гавдаланганига машғулотларга бевосита қизиқиш, ҳар хил шароитларда ҳаракат қилувчи нарса ва ҳодисаларнинг муҳим хусусиятларини билишга қизиқиш;*
- *ўрганишга бўлган барқарор қизиқиш. У талабаларга таълим беришда муҳим характерга эга ва унда билишга бўлган қизиқиш тапқи омилларга муҳтож ҳамда у рсаи ўқув жараёни шарт-шароити ва усуллари билан боғлиқ бўлади.*

Билишга бўлган барқарор қизиқишга қуйидагилар кирди:

- *интеллектуал фаоллик (қўрсаткичлари – савол ва жавоб мустақиллиги, жонли фаолиятга ўз ташаббуси билан киришишга интилиш);*

- *малака ва кўникмалардан фаол фойдаланиш, уларнинг фаол ақс таъсири (билимлар янги билимларни эгаллаш методларига айланиши, аксинча, билишга бўлган кизиқиш ўзининг энг юқори ривожланиш даражасига кўтарилади);*

- *ҳиссиётни намойиш қилиш (нафрат, қувонч, безовта бўлиш, интеллектуал ҳолатдаги ҳиссиёт);*

- *иродани намойиш қилиш – жиддий диққат қилиш, қучсиз чалғиш, ўқув ишларини тугаллашга интилиш;*

- *ўз хатти-ҳаракатларини эркин танлаш – ўқув машғулотларидан бошқа вақтларда у ёки бу машғулотларни эркин танлай олиш.*

Талабаларнинг билишга бўлган кизиқиши шаклланишининг муҳим шартларидан бири ҳиссий вазият, билишга бўлган эҳтиёж ва оқли фикрлашни ривожлантиришни яратиш бўлиши ҳам мумкин.

Талабаларнинг билиш фаолияти тузилишига фаоллик кирди, яъни бу шундай иш фаолиятики, унда билиш фаолиятини жошлантирадиган интеллектуал, иродавий, ҳиссий жараёшлар биргаликда намоён бўлади.

Жонли билиш фаолияти учун билимга бўлган ҳар томонлама, чуқур кизиқиш, муайян куч сарф қилиниши, диққат, белгиланган мақсадга эришиш учун зарур бўлган ақлий ва жисмоний кучлар қаратилган бўлиши лозим.

Билиш фаолигини индивидуал бўлади, у шахснинг туғма қобилияти эмас, балки унинг хатти-ҳаракатлари жараёнида шаклланади.

Талабаларнинг жонли билиш фаолияти учун қуйидагилар ҳосил:

- *билимга ва ўқув мақсадларига бўлган чуқур, ҳар томонлама кизиқиш;*

- *ақлий, жисмоний ва интеллектуал кучларни фаол намоён қилиш;*

- *диққат, хотира, ирода ва бошқа руҳий сифатларни тўлдириш.*

Билиш фаолигини жараёнида қуйидаги 4 сатҳ ажратилади:

- *репродуктив фаоллик.* Бунақа “тайёр билимлар”ни эгаллашга тайёрлик, кизгин қайта ишлаш фаолияти амал қилади;

- *аниликатив фаоллик* – унга кизгин танлов-яратиш фаолиятига тайёрлик характерлидир;

- *изоҳлашдаги фаоллик* – маъно-мазмунни кизгин изоҳлаш, тушунтириш ва очиб беришга тайёрлик;

- *продуктив (самарали) фаоллик* – унга янгиликни кизгин ижод қилишга тайёрлик характерлидир.

Билиш фаолигини ривожланиши бир неча босқичларни ўз ичига олади:

- *мустақил хатти-ҳаракатларга интилишда намоён бўладиган амалий фаолиятдаги фаоллик;*

- *ўрганилаётган ҳодисаларнинг моҳияти ва тамойилларини қўлга киритишдаги интилиш;*

• *ижодий фаоллик (олий босқич) бўлиб, у сабаб-оқибат боғланишдан, ижодий фикрларнинг ҳаққонийлигига, унинг ҳаётий ва билиш қимматига ишонч ҳосил қилишдан таркиб топади.*

Педагогика ва психологияга оид адабиётлар таҳлили шундай хулоса қилишга изн беради: ўқитишда билиш фаолиятини жонлантириш деганда том маънода фикрлаш ишининг фаоллиги тушунилади.

Фикрлаш фаоллиги билиш фаолиятида мақсадга мувофиқ анализ ва синтезда, ўқув материалларини конкретлаштириш ва бир тизимга келтиришда, индукция ва дедукцияни қўллашда, билимлар тизимини эгаллашда, дунёқараш, тасаввурлар ва тушунчаларни ишлаб чиқишда намоён бўлади.

Талабаларнинг ижодий фаоллиги ривожланиши шахснинг ўрганилаётган нарсга ва ҳодисалар моҳиятига чуқур кириб боришга интилиш ва билиш фаолиятига янгилик ва ижодийлик унсурларини олиб кира олиши қобилияти билан характерланади.

Талабаларнинг фаоллиги уларнинг мустақиллиги билан тизим боғланган. Бу тушунчалар бир-бирини тўлдирishi, чунки мустақил ҳаракатларнинг ўзидаёқ шахснинг фаоллиги намоён бўлади, аксинча, фаоллик кўпинча мустақил ҳаракатларни тақозо қилади.

Билиш мустақиллиги қуйидаги белгиларга эга:

- *мустақил фикрлай олиш ва унга интилиш;*
- *янги вазифаларга мўлжални ола билиш, янги вазифаларни ечилишга ўз ёндашувини топа билиш қобилияти;*
- *ўзлаштирилмаётган билимларни нафақат тушунишни наташ, балки уни қўлга киритиш усулларини топиш;*
- *бошқа ишларни баҳолашда танқидий ёндашув;*
- *ўз ҳукмларининг эркинлиги.*

Б.П. Есинов мустақил ишларни билимларни излаб топиш, малака ва кўникмаларни мустақкамлаш, билимлардан янги шароитларда фойдалана олиш, билимларни амалий қўллаш каби дидактик вазифалар билан боғлайди.

Г.И. Шуккина билиш мустақиллигида билиш ва янги амалий вазифаларни белгилаш, уни ҳал қилиш усулини топиш қобилиятлари билан ажралиб турадиган аслида мустақил тафаккур сифатида характерланадиган ўрганишни мотивациялаш ва ундан фойдаланиш (операция) бирлигини таъкидлайди.

Психология ва педагогикага оид адабиётларда билиш фаолиятининг қуйидаги типлари фарқланади:

- *перцептив;*
- *репродуктив;*
- *продуктив.*

Перцептив билиш фаолияти – бу фаолиятнинг шундай намунасики, унда предмет, воқеа, ҳодиса ва улар ҳақидаги айрим маълумотлар белгилари ва мазмуни оғзаки ва ёзма нутқ воситасида акс эттирилади. Перцептив фаолият сезгидан бошланади ва тасаввурларни ифодалаш билан якунланади.

Репродуктив билиш фаолияти – бу фаолият билимларни амалий ва ижодий фаолиятда пировард натижада қайта ишлаб чиқиш билан боғлангандир. Билиш фаолиятининг бу намунаси билимларни ўзлашти-

рини, уларни ижодий ишла кўлаш, ўқув фаолиятининг турли усуллари-
рини эгаллашни камраб олади.

Продуктив билиш фаолияти – у фаолиятнинг шундай намунаси-
ки, у турли тоифадаги ижодий вазифаларни ҳал қилишга қаратилган.
Продуктив билиш фаолиятининг турларидан бири эвристик фаолият-
дир. Эвристик фаолият талабаларнинг мураккаб ишлари билан бирга
амалга оширилади.

Талабаларда перцептив, репродуктив ва продуктив билиш маля-
ка, кўникма ва қобилиятларини шакллантириш ва ривожлантириш
учун ўқув жараёнида уларнинг ҳар бирига хос бўлган фаолиятнинг
шакл ва мазмунини ташкил этиш, уларни ўзаро боғлаш, уларнинг гал-
ма-галлигини таъминлаш, улардан яхлитлик ҳолда фойдаланиш зарур.

Билиш фаолиги ҳам фаолият мақсади, ҳам унга эришиш воси-
таси, ҳам натижаси сифатида қаралади.

“Билиш фаолиги” тушунчасида мотивация, интеллектуал ва
хиссий-продавий компонентлар фарқланади.

Хотима. Талабаларнинг билиш фаолиятини жонлантириш де-
ганда ўқитувчининг талабалар томонидан билимларни эгаллаш, малака
ва кўникмаларни шакллантириш, улардан амалиётда фойдаланишга ки-
зикиш уйғотиш фаолигини, ижодкорлигини, мураккаблигини ошириш
мақсадида таълимнинг мазмуни, шакли ва усуллари, метод ва воситала-
рини такомиллаштиришга қаратилган фаолияти тушунилади.

Ўз-ўзини назорат қилиш учун саволлар

1. Ўзбекистон Республикасида олий таълим тизимини ислоҳ қи-
лиш қай тарзда амалга оширилади?
2. Олий мактабдаги таълим мазмуни деганда нимани тушунаси?
3. Таълим мазмунининг моҳиятини белгилашда қандай ёндашу-
лар мавжуд?
4. Таълим мазмунини шакллантиришда қандай назарияларга
амал қилинади?
5. Ҳозирги замон олий мактаби дидактикасида ўқитиш жараёни-
нинг қандай қонуниятлари бор?
6. Олий мактабда ўқув жараёнининг қандай шакллари амалга
оширилади?
7. Лекция, семинарлар, лаборатория ишлари, мураккаб ишлар,
мураккаб таҳсилнинг таснифлари, вазифалари ва мазмунини сўзлаб бе-
ринг.
8. Ўқитиш методлари таснифини сўзлаб беринг.
9. Олий мактабда ўқитиш методларининг қандай таснифлари
мавжуд?
10. Билиш фаолияти тўғрисида Шарқ қомусий алломадарининг
илмий педагогик қарашларини сўзлаб беринг.
11. Билиш ва ўқув фаолияти деганда нимани тушунаси?
12. Билиш фаолиятининг ривожланишидаги қандай босқичлар-
ни биласиз?
13. Билиш фаолиятини жонлантириш усулларини сўзлаб бе-
ринг.
14. Билиш фаолиятининг асосий типларини сўзлаб беринг.

Адабиётлар

- Конституция Республики Узбекистан. – Т.: Узбекистон, 1993.
- Каримов И. Узбекистан на пороге XXI века. – Т.: Узбекистон, 1997.
- Каримов И. Узбекистан, устремленный в XXI век. – Т.: Узбекистон, 1999.
- Аль-Кинди. Трактат о количестве книг Аристотеля и о том, что необходимо для усвоения философии. О первой философии. Книга о пяти сущностях. Объяснение первой действующей причины возникновения и уничтожения. Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX-XIV вв. – М.: Соцэкгиз, 1961.
- Аль-Фараби Абу Наср. Трактат о разуме/ Инв №2385/XVIII. Лл. с. 406.
- Аль-Фараби. Математические трактаты / Пер. с араб. и вступительная статья Б.А. Розенфельда и А. Кубясова. – Алма-Ата: Наука, 1972.
- Беруни Абу-Райхан Мухаммад ибн Ахмед. Собрание сведений для познания драгоценностей (Минералогия) / Пер. с араб. А.М. Беленицкого. – Л., 1963.
- Беруни Абу-Райхан. Канон Масъуда / Пер. с араб. и вступительная статья П.Г. Булгакова и Б.А. Розенфельда // Изб. произведения. – Т. V.-Т.: Фан, 1973-1976.
- Гармонично развитое поколение – основа прогресса Узбекистана. – Т., 1997.
- Громкова М.Т. Если вы – преподаватель. – М., 1998.
- Громкова М.Т. Педагогические основы образования взрослых. – М.: Изд. МСХА, 1993.
- Ибн Сина. Даниш-намэ / Пер. с араб. и вступительная статья А.М. Богоуццинова. – Сталинабад: Таджикгосиздат, 1957.
- Игамова М.И. Активизация учения школьников. – М., 1982.
- Кабус-намэ / Пер. с араб., статья и прим. Е.Э. Бертельса., 2-е изд. – М., 1958.
- Крысько В.Г. Психология и педагогика в схемах и таблицах. – Минск: Харвест, 1999.
- Леднев В.С. Содержание образования. – М., 1989.
- Лернер И.Я. Процесс обучения и его закономерности. – М., 1980.
- Омар Хайям. Трактаты / Пер. с араб. и вступительная статья Б.А. Розенфельда. – М.: ВЛ, 1961.
- Педагогика: педагогические теории, системы, технологии. – М.: Академия, 1999.
- Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. 2-е изд. – М.: Педагогика, 1976.
- Тглашев Х.Х. Общепедагогические и дидактические идеи ученых-энциклопедистов Ближнего и Среднего Востока эпохи средневековья. – Т.: Фан, 1989.
- Талызина Н.Ф. Управление процессом усвоения знаний. – М., 1975.

II боб. Талаба шахсининг ривожланиш тавсифи

Кадрлар тайёрлаш миллий моделининг асосий компонентлари: шахс - уздуксиз таълим – Фан - ишлаб чиқариш - давлат ва жамият.

Ўзбекистон Республикасида ҳозирги замон талабига асосан таълим тизимида туб ислохотлар олиб борилмоқда.

Босқичда асосий вазифа таълим тизимини вақт талаби даражасига кўтариш, мукаммал, ката имкониятларга эга авлодни тарбиялаш ҳисобланади. Ана шу вазифалар кадрлар тайёрлаш миллий дастурида ўз аксини топи.

Кадрлар тайёрлашнинг бош объекти ва субъекти шахсдир.

Шахс - таълим соҳасидаги хизматларнинг истеъмолчиси ва уларни амалга оширувчи.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов Олий Мажлисининг XIV сессиясидаги маърузасида жамиятимизни ислох қилишнинг ва қайта қуришнинг устувор йўналишларидан бири *"жамиятнинг тобора маънавий янгиланиши"* деб кўрсатган эди. И.А.Каримов ўз нутқида маънавий ҳақида тўхталар экан, унинг инсонни руҳий поклагани ва юксалишга даъват этадиган, инсон ички оламига бойитадиган, унинг иймон-этиқодини, иродасини мустаҳкамлайдиган, ижодини уялтирадиган қудратли ботиқий кучини эътироф этади.

"Маънавийт, - деган эди И.А.Каримов, - бу ўзинини, ўзининг жамиятдаги ўрнини тобора чуқур билишга интилади. Бу кишиларнинг сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий билим савияларини оширилади. Кишилар айниқса ёшлар онгида мустаҳкам ахлоқий ва руҳий тушунчалар, инсонпарварлик ва демократик қадриятларни қарор топтирилади."

Кадрлар тайёрлаш соҳасидаги давлат сиёсати инсоннинг интеллектуал ва маънавий-ахлоқий тарбияси билан узвий боғлиқ равишда уздуксиз таълим тизими орқали ҳар томонлама ривожланган шахснинг таркиб топтиришни кўзда тутди.

Шахс таълим хизматларининг истеъмолчиси сифатида давлат томонидан сифатли таълим ва касбий тайёрлик олишга қаролатилган.

Шахс таълим хизматларининг яратувчиси сифатида тегишли малака даражасини олгач, таълим, моддий ишлаб чиқариш, фан, маданият ва хизмат кўрсатиш соҳасида фаолият кўрсатади ва ўз билими ва тажрибасини ўргатишда иштирок этади.

Шундан келиб чиққан ҳолда, олий мактаб олдида нафақат бўлғуси мутахассиснинг касбий сифатлари, балки унинг шахсий сифатларини шакллантиришдек, бош вазифа туради. Бу вазифа ўзаро алоқада ва яхлитликда ҳал қилиниши ҳамда унинг ҳал қилинишига олий мактабнинг барча ўқув-тарбия жараёни бағишланиши лозим.

2.1. Шахс ривожланишининг умумий қонуниятлари

Шахс – муайян ижтимоий гуруҳнинг вақиди бўлган, бирор фаолият тури билан шуғулланадиган, атроф-муҳитга онгли муносабатда бўла оладиган, ўзига ҳос индивидуал – психологик хислатларга эга бўлган конкрет инсон.

Шахснинг психологик хислатларига қуйидагилар тааллуқли: характер, темперамент, қобилият, кучли хиссиётлари ва мотивлари шунингдек, психик жараёнларнинг кечини хусусиятлари йиғиндиси (мажмуи).

Хар бир кишидаги бу такрорланмас индивидуал хислатлари гўнаҳи (мажмуи) ундаги барқарор яхлитликни вужудга келтиради. Бу яхлитлик шахснинг инсбий тургун психологик қиёфаси ва бойлиги сифатида қаралади. У психик ҳолатлар ва жараёнларнинг тўхтовсиз ўзгариб туришига қарамасдан сақланиб қолади.

Шунингдек, шахснинг психик бойлиги шахснинг яшаш шароити ва ижтимоий тарбия жараёнларида юз бераётган ўзгаришларнинг оқибати сифатида маълум даражада ҳаракатчан, ўзгарувчанлигини сақлаб қолади.

Шахс атроф-муҳит, инсонлар билан фаол алоқада бўлиш жараёнида шаклланади. Шахс фаолиятининг манбаи бўлиб инсон шахсий эҳтиёжларининг кўп қирралилиги, у ўзи мансуб бўлган жамият, жамоа эҳтиёжлари ҳисобланади.

Мураккаб ҳосил эҳтиёжларига қизикли, мойиллик, дид, кўрсатма, эътиқод, истак қирадики, улар йиғиндиси "мотивация доираси"ни, шахснинг "йўналганлиги"ни ҳосил қилади.

Шахс воқеликка бўлган объектив ва субъектив муносабатларни ифода қилади. Шахс бир бузуи ҳолдаги ички шарт-шароитлар йиғиндиси бўлиб, унинг воситасида ташқи таъсирларнинг инъикоси юз беради.

Шахснинг ривожланиши унинг фаолиятида амалга оширилади. Бу ривожланиш шахсга хос ва унинг учун муҳим ҳисобланган мотивлар тизими билан бошқарилади.

Шахсни ҳаракатга келтирувчи куч тобора кўпайиб бораётган эҳтиёжлар ва уларни қаноатлантирадиган реал имкониятлар орасидаги ички зиддиятлар ҳисобланади. Эҳтиёжлар эса шахс ривожланишининг омиллари ва натижаси сифатида намоён бўлади.

А.В.Петровскийнинг тадқиқотларида кўрсатилишича, инсон шахснинг характерли томонларидан бири унинг индивидуаллигидир. А. В. Петровский шахс тушунмасида унга хос бўлган характер, темперамент, психик жараёнларнинг кечини хусусиятлари, фаолиятнинг кучли хиссиётлари ва мотивлари йиғиндиси, шаклланган қобилиятлари захирадаги билим ва кўникмаларининг бетакрор уйғувиши қайд қилинади. Инсон индивид сифатида жисмоний ва психик мазмун касб этади. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, инсон психикаси эмоция ва онгга бўлинади.

Онг инсонни дунёни миёсида акс эттириши билан уни ҳайвондан фарқлайди. Онгина шахснинг ўзлигини ташкил этади.

Г.К.Селевконинг аниқлашича, шахс умумлаштирилган хилма-хил сифатлар тизимида кўринадиган инсоннинг психик, маънавий моҳиятидир.

Бундай сифатлар тизимига қуйидагилар мансуб:

- инсон хислатларининг ижтимоий аҳамиятга молик сифатлар йиғиндиси;
- дунёга бўлган ва дунё билан, ўзига ва ўз-ўзи билан муносабатлар тизими;

- *ижтимоий вазифалар, ахлоқий кўришишлар йиғиндисини амалга оширадиган фаолият тизими;*

- *дунёни ва ундаги ўзини англаши;*

- *эҳтиёжлар тизими;*

- *қобилиятлар, ижодий имкониятлар йиғиндисини;*

- *ташки шароитга бўлган эътиборлар йиғиндисини.*

Психология ва педагогика бўйича тадқиқотлар шахс ривожланишини уч омилга - *ирсият, муҳит ва тарбияга* боғлайдилар.

Ирсий омил ота оналардаги айрим сифат ва хусусиятларнинг болаларга ўттирилади. Ирсиятни генлар вужудга келтиради. Ҳозирги фан организм хусусиятлари тўғрисида ахборотлар сақланадиган ва узатиладиган ўзига хос ген кодлари аке эттадигини исботлаган. Генетика инсон ривожланишининг ирсий дастурини очиб берган.

Тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, инсон биологик тур сифатида инсонларга маълум бўлган тарихий давр тараккиётида сезиларли бўлмаган даражада ўзгаришга учраган.

Инсон ижтимоийлашини жараёнидагина, яъни мулоқот, бошқа кишилар билан алоқаларда шахс бўлиб шаклланади. Тадқиқотларнинг гувоҳлик беришича, маънавий, ижтимоий ва психик ривожланиш кишилик жамиятсиз фаолиятда бўлолмайди.

Муҳит шахс ривожланадиган реал воқеликдир

Шахс ривожланишини таъсир этувчи таъки шароитларига олимлар географик, ижтимоий муҳит, мактаб ва оилани келтирадилар.

Яқин ва йироқ муҳит фарқланади. Яқин муҳитга уй шароитини, узоқ муҳитга эса ижтимоий муҳит киритилади.

Ижтимоий муҳит *ижтимоий тузум, ишлаб чиқариш муносабатлари тизими, ҳаётнинг моддий шарт-шароити, ишлаб чиқариш ва ижтимоий жараёнлар оқими* характерини ўз ичига олади.

Яқин муҳитга *оила, қариндошлар, ўртоқлар* киради.

К.К.Платонов тадқиқотлари кўрсатадики, шахс тузилмасидаги биологик ва социал омиллар нисбати шахс сифатларининг тўртта погонавий сатҳини фарқлашга имконият беради:

1. Ирсият билан боғланган сифатларни бирлаштирган темперамент сатҳи. Унга шахснинг эҳтиёж ва инстинкт хусусиятлари ва жинсий, ёш, миллий ва бошқа сифатларини киритади.

2. Психик жараёнлар хусусиятлари сатҳи. Бу сатҳ сези, идрок, ҳаёл, диққат, хотира, тафаккур, ҳиссийёт, ироданинг индивидуал характерини ўз ичига олади. Шуниндек, бу сатҳга олимлар тафаккурнинг мангикий аке этиши; ассоциация, қиёслаш, абстракциялаш, индукция, дедукцияларни ҳам киритадилар.

3. Шахс тажрибаси сатҳи. Бу сатҳ билим, малака, кўникма, олят (қилик) каби сифатлар билан белгиланади.

4. Шахснинг йўналганлик сатҳи. Бу шахснинг шундай сифатикни, унда инсоннинг атроф-муҳитга муносабати аниқланади ва у унинг хулқи асосини ташкил этади. Буларга қизиқиш, пуқган назар, эътиқод, ижтимоий кўрсатмалар, ўта муҳим йўналмалар, ахлоқий-этик тамойиллар ва дунёқараш киради.

Шахс сифатларининг бу сатҳлари унинг тарқоқлигини билдирмайди. Шахснинг барча сифатлари мураккаб яхлит тизимни ташкил этиб, ўзаро тигиз боғланган, шартланган ҳамда кўпинча улар бир-бирининг ўрнини босади.

Демак, шахс ташқи ва ички омиллар таъсирида шаклланади ва ривожланади.

Психолог олимлар ташқи омилларга шахснинг *ижтимоий табиати, мукамаллиги ва поғоналилигини* киритади.

Шахснинг ижтимоий табиати ижтимоий муносабатлар билан белгиланади: ишлаб чиқаришдаги муносабати, молвий бойликни ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш, муайян ижтимоий гуруҳга бўлган сиёсий муносабати.

Шахснинг бир бутулиши унинг нормал ва ҳар томонлама ривожланишини белгиловчи ташқи таъсирлар мажмуидир.

Поғонаlilik - инсоннинг шахс сифатида, маълум даврларда ёш ва ижтимоий шаклланиши.

Шахснинг ривожланиши нотекислиги. Бир одамнинг индивидуал ва психологик хусусиятлари бошқа одамларникидан тезроқ ривожланиши мумкин.

Ўрнини тўлдириш. Шахснинг ривожланишида маълум генетик ёки психофизиологик камчиликлар ёки хусусиятлар мавжуд бўлишга (нарамасдан, қучлари ва иродасини аниқлаш ва Ҳатъийлик билан жамлаш ўзининг тўла мукамаллашишига эришиш имконини беради.

Шахс ва унинг ривожланиши муаммоси кўшлаб психологлар, социологлар ва педагогларнинг тадқиқот объекти бўлиб келмоқда. Бу тадқиқотлар таҳлили унга бўлган бир қатор ёндашувларни келтириб чиқарди:

1. Социогенетик ёндашув шахс ривожланишини жамиятнинг тузилмаси, ижтимоийлашув усуллари, уни атроф-муҳит билан алоқасидан келиб чиққан ҳолда тушунтиради. Бушдай ёндашувда *ижтимоийлашув, ўрганиш, ижтимоий пазифа назариялари* амал қилади.

Ижтимоийлашув назарияси таъкидлайдикки, инсон биологик ҳосила сифатида дунёга келиб, ижтимоий шарт - шароитлар таъсиридагина шахс бўлиб етишади.

Ўрганиш назарияси (Э. Торндайк, Б. Скиннер ва б.) га кўра шахс ҳаёти, унинг муносабатлари таҳсил кўриш, ўрганишни мустаҳкамлаш, билим ва кўникмаларни ўзлаштириш натижасидир.

Роль бажариш назариясининг мазмуни шундан иборатки, шахсга жамиятда муайян ижтимоий роль (барқарор хулқ усуллари тўплами) тайин қилинади. Бу роль шахс хулқининг характерини, унинг бошқа инсонларга бўлган муносабатини белгилайди.

Бу назарияларнинг камчилиги шундаки, у инсон ҳаётининг объектив, ижтимоий-тарихий шарт шароитларини ҳисобга олмайди.

2. Биогенетик ёндашув шахс ривожланишида организм стилишидаги биологик жараёнларни асос қилиб олади. Бу йўналишда З.Фрейд тадқиқотлари ажралиб туради. Унингча, шахс хулқи инсоннинг физиологик, беихтиёр майллари, ҳаваслари билан боғланган. Э.Кречмер шахс типларини инсоннинг гавда тузилиши хусусиятларидан келтириб чиқаради. С.Холл таъкидлашича, шахс ривожланиши доира шаклида,

яъни йўналишлар, иштиёқлар шаклидаги жамиятнинг босқичли ривожланишидир.

3. Психогенетик ёндашув ва биология ва та муҳит аҳамиятини инкор этмайди, балки психик жараёнларнинг ривожланишини биринчи ўринга қўяди. Бу ёндашув психодинамик, когнитив ва персонологик назариялар амал қилади.

Психодинамик йўналиш (Э.Эриксон). Бунда шахс ҳуққи эмоция, иштиёқ ва бошқа психиканинг рационал бўлмаган компонентлари орқали тушунтирилади.

Когнитив назария вакиллари (Ж.Пиже; Д.Келли ва бошқалар) шахс психикасининг интеллектуал - билиш доираси хусусиятларига суянадилар.

Персонологик йўналиш вакиллари эса шахс ривожланишига яқин ҳолда қарайдилар (Э.Шпрангер, А.Маслау ва б.). Бу борда Б.Г.Ананьев, К.А.Абулханова, А.Н.Леонтьев, А.В.Петровский, В.В.Мясищев, К.К.Платонов, Д.Н.Узнадзе, Д.И.Фельдштейн ишлари эътиборлидир.

Б.Г.Ананьев шахсга 4 томонлама биринчи нуқтадан назардан қарайди: 1) *инсонга биологик тур сифатида*; 2) *индивид сифатида онтогенез ва инсоннинг ҳаёт йўли*; 3) *инсонга шахс сифатида*; 4) *инсонга инсониятнинг бир қисми сифатида*.

К.А.Абулханова шахсни ҳаёт йўли субъекти ва фаолият субъекти сифатида тасаввур қилади. Унинг ривожланиши асосида *фаоллик* (ташаббус, масъулият), *ташқиний вақтга нисбатан қобилият*, *ижтимоий тафаккур* каби сифатлар ётишини таъкидлайди.

А.Н.Леонтьев ва А.В.Петровскийлар бу ёндашувга биноан ҳар қандай психик ҳодиселарни тушунтиришда шахс *ички шароитларининг бир бугун тизими* сифатида таъкидланади деб ҳисоблайдилар ва унинг воситасида барча ташқи таъсирлар ақс этади, бу эса шахсга умумийлик ва турғунликнинг ҳар хил компонентлари ўлچовларини фарқлаш имконини яратди.

В.В.Мясищев шахс ядросини инсоннинг атроф - муҳитини онгида ақс эттириш орқали шаклланадиган ташқи олам ва ўзига бўлган муносабатлар тизими деб тушунади.

К.К.Платонов фикрича, шахснинг динамик функционал тизимаси *йўналганлик, тажриба, психик жараёнлар ва унинг биопсихологик хусусиятларидан* иборатдир.

Д.Н.Узнадзе шахсни мотивлари ва ҳуққи ангаимас характердаги *бир бугун ва маънавий тизимга* тушунидмаслиги мумкин бўлган ҳислат деб қарайди. Д.Н.Узнадзе мақсадга мувофиқ фаоллиги жараёнида шахс психикасининг шаклланиши ва ривожланишини ёритиб берувчи умумпсихологик концепцияси сифатида кўрсатиш назариясига асос солган.

Д.И.Фельдштейн фикрига кўра, онтогенезда шахс ижтимоий етукликнинг турли босқичларини босиб ўтиш жараёнида ривожланади. Унинг шаклланишида ижтимоий аҳамият касб этган фаолият беш омил бўлиб ҳисобланади.

Демак, шахс фаол ва онгли мавжудот сифатида белгиланади. У фақат ижтимоий муносабатлар объекти эмас, балки субъекти ҳамдир.

Шахе ишлаб чиқариш ва моддий манфаатларни қабул қилиш жараёнида шаклланади.

Шахе сиёсий муносабатларни, (идеологик) ғоявий муносабатларни ифода этади. Шахснинг ривожланишига ижтимоий гуруҳдаги ўзаро муносабатлар ҳам ўз таъсирини кўрсатади.

2.2. Ўсмирлик даврида шахснинг шаклланиши

Социологлар шахсга, умуман, жамиятга аниқ ижтимоий гуруҳга алоқадор ижтимоий аҳамиятга молик хислат ва хусусиятларнинг кўриниши жиҳатидан қараш лозимлигини уқтирадилар. Ижтимоий муҳит шахснинг асосий ижтимоий функцияларини белгилайди.

Ўсмирлик даври ўзига хос ижтимоий гуруҳни ташкил этади. У ҳаёт, меҳнат ва тажрибаларнинг муҳим шарти, ижтимоий ҳуққ ва психологияси, йўналганликнинг муҳим тизими сифатида тавсиф қилинади. Ўсмирлик жисмоний етуклик даври ҳисобланади. Бу даврда организмнинг тез ўсиши ва ривожланиши тугалланади, жисмоний ривожланишнинг инсоний турғун даври бошланади. Ўсмирлик даврида гавданинг ўсиши секинлашади, сезиларли даражада мускул кучлари ва иш қобилияти ошади, кўкрак қафаси кенгаяди, скелетнинг қотиши тугалланади, тўқималар ва органлар шаклланади ва функционал ривожланади.

Ўсмирлик даврида инсоннинг ҳаёт ва меҳнат фаолияти белгилаб олинади, уни мустақил меҳнат фаолиятга бўлган тўлақонли қобилиятли қиладиган психик, ғоявий ва фуқаролик етуклик даражасига эришади.

Ўсмирлар ва қизлар шахси ўзлари ўрин эгаллай бошлаган жамият, жамoa, ижтимоий муносабатлар тизимидаги янги муҳит таъсирида қатор топади.

Ўсмирлик давридаги асосий фаолият тури ўрганиш, таълим олиш, ишлаб чиқариш меҳнатиدير. Бу жараёнда ўсмирлар ва қизларнинг ақлий ривожланишида характерни ўзгаришлар юз беради, меҳнат ва ўрганишга бўлган онгли муносабат ҳам ошади, келгусидаги меҳнат фаолиятида олинган билим, малака ва кўникмалар унда тўлақонли қатнашиш учун зарур шартлардан бири деган онглилик шаклланади.

Ўсмирлик ёши учун қизиқишнинг кенглиги ва турли – туманлиги ҳам характерлидир. Билишга бўлган қизиқишлар кенг, барқарор ва шижоатли тус олади. Билиш фаолиятига қаратилган ва у билан боғланган ўқиш, муголаа қилишга қизиқиш ривожланади, ишда фикрли жамлаш малакаси, мантиқий эслаб қолишнинг турли усулларидан фойдаланиш шаклланади. Ақлий ишлар характери ўзгаради. Ақлий фаолият нисбатан фаол, мустақил ва ижодий характер олади.

Фикрлаш фаолияти - умумлаштириш ва абстракцияланишнинг олий даражасига кўтарилади, ҳодисаларнинг сабабий боғланишлари йўналишини оширади, унда аҳволни асослаш ва иёботлаш малакаси шаклланади, фикрлашда танқидийлик ривожланади. Фикрлаш фаолиятининг ривожланиши назарий тафаккурнинг шаклланишига, табиат ва жамиятнинг умумий қонунларини билишга, фалсафий категорияларни ўзлаштиришга бўлган қобилиятнинг шаклланишига омил бўлади.

Ўсмирлик ёшидаги психик ривожланишининг асосий хислатларидан бири дунёқарашнинг шаклланишидир, шунингдек, турли билим

соҳалари ва фаолиятининг ҳар хил турларидя ижоднинг ривожланиши ҳам ажралиб туради.

Ўсмирлик даври ҳаётнинг хилма-хил жиҳатларига бўлган ҳиссий ва эмоционал муносабатларнинг бойлиги ва ранг-баранглиги билан ҳам характерлидир.

В.Г.Крыско назариясига кўра, ўсмирлик даври психик ривожланишининг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- *атроф-муҳитга эркин, оғли муносабатда бўлиш;*
- *бош мия фаолиятининг эмоционал - иррадиал доирасининг мураккабланиши;*
- *воқеаниннг абстракт-логик тушунилиши;*
- *шахс фаолиятини бирин-кетин иттифоқлаштириш;*
- *ижтимоий ва касбий муҳитга мосланиш.*

Ўсмирлик даври хусусиятлари таҳлилда фаолиятга алоҳида аҳамият бериллади.

Фаолият деб инсоннинг эҳтиёжлари ва қизиқишларини қондиришга қаратилган хатти-ҳаракатлари йиғиндисига айтилади.

Социологлар, фаолият ўрганиб уни қуйидаги асосий гуруҳларга ажратадилар: ижтимоий ҳарактерли, мақсадга йўналганлик, режаланиш, давомийлик.

Психологлар фаолиятнинг *ўйин, ўрганиш, меҳнат* турларини қайд қиллади.

Ўйин - шартли вазиятларда ижтимоий тажрибани ўзлаштиришга қаратилган фаолият тури.

Ўрганиш - бу меҳнат фаолиятини бажариш учун зарур бўлган билим, малака ва кўникмаларни муштазам эгаллаш жараёнидир.

Меҳнат - инсонларнинг маданий ва маънавий эҳтиёжларини қондирувчи ижтимоий фойдали маҳсулот ишлаб чиқаришга қаратилган фаолиятдир.

Социологлар фаолиятнинг қуйидаги асосий гуруҳларини ажратадилар: *ижтимоий характер, мақсадга мувофиқлик, режаланиш, изчиллик.*

Ўсмирлик даври фаолиятининг ижтимоий характери шундаки, улар бу даврда жамият тарихий ривожланиши, ижтимоий меҳнат жараёнида эришилган барча билимларни ўзларининг сазой-ҳаракатлари билан ўзлаштирадилар ва такомиллаштирадилар.

Фаолиятнинг мақсадга мувофиқлиги ўзининг асосий мақсади касбий билим, малака ва кўникмаларни эгаллаш учун оғли ва муштазам интилишини билдиради.

Фаолиятнинг режаланиши эса бу даврдаги барча сазой-ҳаракатлар шундай тизимга эга бўладики, унда улар ўзаро боғланган, маълум бир тартибда жойланган, мувофиқ равишда режа асосига қурилган бўлади.

Фаолиятнинг изчилиги доимий равишда маълум бир вақт жадвали асосида, касбий фаолиятга тайёрлашдан иборатдир.

Шахс фаолиятида унинг йўналганлиги муҳим ўрин эгаллайди. Психологларнинг аниқлашларича, шахсининг йўналганлиги бу шундай психик хислатки, унда эҳтиёжлар, мотивлар, дунёқараш, йўл-йўриқ, ҳаёт ва фаолият мақсадлари ифодаланлади.

Шахсининг йўналганлиги тузилмасидаги талабаларнинг асосий эҳтиёжлари билимлар, касбий малака ва кўникмаларни эгаллаш билан характерланади.

Ўсмирлик даври эҳтиёжлари доим ўсиб бориш характерига эга. Улар нафақат ўқув фаолиятини, балки маънавий ва моддий ҳаётни қамраб олади. Бундан келиб чиқадиган эҳтиёжлар талаба шахсининг ҳаракатга келтирувчи кучлари бўлиб хизмат қилади.

Мотивлар - бу ички кучлар бўлиб, эҳтиёжлар билан боғланган ва у шахсни белгили фаолиятга ундайди.

Ўсмирлик даврининг йўл-йўриклари у ёки бу фаолият турини амалга оширишнинг ички шайлигидан иборатдир.

Мақсад шахс учун аҳамиятли бўлган предметлар, ҳодисалар, вазифалар ва объектларга етишиш билан характерланади.

Шахсининг дунёқараши табиат, жамият, инсониятга бўлган эътиқодлари, илмий қарашлари асосида юзага келган тизимдир. Дунёқараш шахсининг ботиний ҳолати, ҳаёт мақсадлари, қизиқишлари, муносабатлари, тугган мавқеълари билан белгиланади.

Демак, ўсмирлик шахсининг шаклланишида муҳим давр ҳисобланади.

Ўсмирлар ва кизлар ҳаёти ҳамда фаолиятининг янги шароити, уларнинг фаол ўқув ижтимоий, меҳнат фаолиятлари бўлгуси мутахассис шахсининг шаклланишида ўз таъсирини ўтказди. Назарий билимларнинг ошиб, мулоқот доирасининг кенгайиб, турмуш тажрибаларининг бойиб бориши дунёқарашнинг шаклланишига таъсир этади.

2.3. Талабанинг ақлий фаолияти хусусиятлари

Педагогика назариясида ақлий тарбия шахсни ҳаётга ва меҳнатга тайёрлашнинг муҳим жиҳати сифатида белгиланади. Унинг моҳияти шундаки, интеллектуал фаолиятга қизиқиш уйғотиш, билимлар билан қуролланиш, уларни қўлга киритиш ва амалиётда қўллаш методлари, ақлий меҳнат маданиятини жорий қилиш орқали ақл ва билиш қобилиятларига раҳбарлик қилишидир.

Педагогика ва психологияга оид тадқиқотларда ақлий тарбия мумкинсини тушуниш бўйича икки муҳим концепция мавжуд.

Улардан бири ўқитиш жараёнида кишилар томонидан тўпланган ва бир тизимга келтирилган билимларни эгаллашдан иборатдир. Бу қараш Платон давридан бошлаб аксарият фалсафа ва педагогика намояндалари томонидан ривожлантирилган (Я.А.Коменский, Дж. Локк, И.Ф.Герберт ва б.) Бу концепция намояндалари ақлий тарбияни белгилашда инсониятнинг ижтимоий тажрибасига асосланишлар. Бу эса сўзсиз шу концепциянинг ижобий жиҳати эди, лекин бу концепцияда таълим олувчиларнинг имкониятлари, сўровлари, қизиқишлари ҳисобга олинмаган эди.

Бошқа концепция тарафдорлари (Ж.Ж.Руссо ва унинг издошлари) боланинг ақли ҳаммасидан аввал унинг ўз табиий фаолиятида ривожланади деган қондага асосланишлар. Таълим олувчига ишлан, ҳаракат қилиш, мустақил бўлишга тўла имконият яратилиши зарур. Бунда фан иккинчи навбатга суриб қўйилган. Бу концепция ижобий ва салбий жиҳатларга эга.

Фаол мустақил фаолият жараёнида аклий тарбия тўғрисидаги тоя ижобийдир, бироқ унга ягона қонда сифатида қарашнинг ўзи етарли эмас. Фаолда тўпланган ва инсониятнинг тизимга туширилган тажрибаларини инкор этиб бўлмайди.

Прагматика назарияси тарафдорлари тизимга туширилган билимларни ўзлаштириш концепциясини каттик таққид остига олдилар. Дж.Дьюи таъкидлайдики, мактабдаги шахс ривожланиши, ҳаёти ва тажрибаси ўрганишиши лозим бўлган ва тизимли билимлар доирасини белгилайдиган ўқув дастурларига бўйсундирилган, зеро улар ўлик, механик ва формал маъбалардир. У "мактаб фанлари"нинг анъанавийлигидан воз кечишни тақлиф қилади ва ўқитишга "суғий жараён"нинг киритилишини талаб қилади.

Аклий тарбияни ривожлантириш жараёнида бу концепцияни бойитишга ҳаракат қилинган. К.Д.Ушинский акни ҳам формал, ҳам реал ривожлантириш мумкин деб ҳисоблайди.

Демак, турлича ёндашулар, аклий ривожланишига бўлган амалдаги муносабатлар билан зич алоқада деб қарашга имконият беради.

Шахсининг амалдаги муносабатлари деганда унинг табиат, жамият ва жамоа, санъатга бўлган муносабати тушунилади. Бу муносабатларда инсониятнинг кўп аерлик тажрибасида тўпланган ва тизимга туширилган илм-фанни эгаллаш катта аҳамиятга моликдир.

Бунда фақат билимларни эгаллашга эришишгина эмас, балки уларнинг моҳиятига чуқур кириб бориш, уларни эгаллаш ҳамда қўллаш методларини ўрганиш, билимларни этикодага, фикрлаш ва фаолият қуролита айланттириш ҳам зарур.

Аклий ривожланиш билимларни ўзлаштиришнинг фақат ҳажми ва сифати эмас, балки фикрлаш жараёни тузилмаси, мантикий иш юритиш ва аклий ҳаракатларнинг бойлиги, ҳамда уни тўғри қўллаш билан ҳам белгиланади.

Аклий тарбиянинг умумий шarti кенг қамровли фаолиятдир. Фаолиятнинг характери ҳам муҳим аҳамиятга молик. Ўзи асосланганидан илмий асосларнинг кенгайиши жараёнида аклий ривожланиш интенсивланади. Бунга фаолиятсиз ҳолат ва мақсадсиз вақт ўтказиш зид туради. У интеллектуал ожизликни, қолоқликни юзага келтиради.

Аклий ривожланишнинг асосий жараёнлари Л.С.Выгодский, С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев, Н.А.Менчинская, Л.В.Занков, М.А.Данилов, Б.П.Есинов, М.Н.Скаткин таъкидотларида ёритиб берилган. Уларда аклий ривожланиш ўрганиш, меҳнат, ўйин, ҳаётий вазиятларда тақомилланиш борувчи тўхтовсиз жараён эканини таъкидланади.

Аклий ривожланиш, билимларни фаол ўзлаштириш ва ижодий қўллаш жараёнида жуда интенсив юз беради.

Акд ривожланишининг характери хислатларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- атроф-муҳитга фаол муносабатда бўлиш;
- ўзига маълумлар чегарасидан чиқишга интилиши;
- назарий ва амалий мақсадларда билимларини ошириш ва уларни ижодий қўллашнинг долмиий зарурияти;

- кузатувчанлик, ходисалар ва фактларнинг энг моҳиятли жиҳатларини ва алоқаларини ажрата олиш қобилияти;
- муаммоларни рационал ҳал қилиш учун зарур бўлган базифалар ва воситалар ўртасидаги алоқаларни таъминловчи ҳаракатлар ва изланишларнинг изчиллиги;
- ишдаги аниқлик ва натижаларни қўлга киритишдаги ишончликни таъминловчи интизомлик;
- *аклий кенглик* - бу аклий фаолият ва хотира ривожи изчиллигига асосланган ҳосила сифатдир;
- *кенг илмий ахборотларга асосланиш қобилияти*;
- *кенг илмий уфқ, техник ва компьютер воситаларидан фойдаланиш малакаси*;
- *реал воқелик жараёнларини тўхтовсиз акс эттирувчи тушунчаларни ўлаштириш ва фойдаланишга мойиллик*;
- *аклий фаолиятнинг динамиклиги*;
- *мустақиллик ва ижодий ҳарактер*.

Ривожланган ақлнинг энг олий шакли ижодий тафаккурдир. У инсоннинг билиш босқичи ва объектив воқеликни акс эттириш жараёнининг олий шаклидир. Ижодий тафаккур фаолликнинг ва кишининг мустақил фаолиятининг олий шакли сифатида ижтимоий аҳамият ва бегабардорлик касб этади. *У ижодий жавоб талаб қилинадиган масаланинг қўйилиши; муаммони кўра олиши; олдидан қўйилган гипотеза ва масалани ечиш йўллари ва усулларини аниқлаш учун зарур бўлган билимларни сафарбар қилиш; махсус кузатувлар ва экспериментлар, тутилган фикрларни ифодалашни акс эттириши.*

Ривожланган ақл учун кузатиб борилган фактлар негизида шароитни синчиклаб таҳлил қилиш ва мантикий асосланган синтездан иборат мантикий тафаккур ҳосилдир.

Г.Селевконинг таъкидлашича, тафаккур атроф-муҳитдаги объектлар ва ходисалар, улар орасидаги боғланишлар, ҳаётини муҳим базифаларни ечиш, номалдумни ахтариш, келажакни кўра олишдаги инсоннинг билиш жараёнларини билдиради. Г. Селевко томонидан тавсия этилган ақлий фаолият таснифи қуйидагилардан иборат:

- *фикрлаш воситалари ҳарактерига кўра: предметли, ҳаракатли, кўргазмили, образли, абстракт, ҳиссий;*
- *мантикий схема жараёнига кўра: қиёс, таҳлил, абстракциялаш, умумлаштириш, синтез, тасниф, индукция, дедукция, инверсия, рефлексия, антиципация, гипотеза, эксперимент ва б.;*
- *натижа шаклига кўра: янги намуна яратиш, тушунчани аниқлаш, ҳукм, ҳулоса чиқариш, теорема, қонуният, қонуни, назария;*
- *мантикий фикрлаш типига кўра: аклий-ҳиссий ва фахмий-назарий ёки, В.В.Давидов белгилашига кўра, диалектик-мантикий.*

И.С.Якиманская "ўқув ишлари усуллари"ни иштаб чиққан. Бу тушунча ўрганиш жараёнининг самарадорлигини белгилайдиган малака жараёнига оид соҳани ўз ичига олади. Шундан келиб чиққан ҳолда ишларнинг умумтаълим усулларини фарқлайди:

- *ўқув фаолиятини режалаштириш малака ва кўникмаси;*

- *ўқув фаолиятини ташкил этиш малака ва кўникмаси;*
- *ахборотни янгилик қилиш малака ва кўникмаси;*
- *фикрлаш фаолияти малака ва кўникмаси;*
- *ўқув фаолияти натижаларини баҳолаш ва аниқлаш малака ва кўникмаси.*

Талабаларнинг фикрлаш фаолияти жараёнида бош натижа билим, малака ва кўникмаларнинг шаклланишидир.

Г.Селевко тавсия этган таснифда билим *акс этиш шакли, бритулланиши чегаралаш, билиш соҳаси ва предмети, психологик ва умумлаштириш даражасига кўра* ажралиб туради.

Акс этиш чегарасига кўра қуйидагилар фарқланади:

- *индивидуал билимлар* - воқеалар билан ўзаро алоқаси, унинг шахсий тажрибаси, меҳнати ва дунёни билишда юзага келадиган ҳиссий ва ақлий тимсоқлар ва уларнинг ўзаро боғланишлари йиғиндиси;

- *ижтимоий билимлар* - фан, техника, моддий ва маънавий қадриятларда акс этган атроф-муҳит умумлашмалари ҳосиласи ва билиш натижалари.

Акс этиш шаклига кўра қуйидагилар фарқланади:

- *интораний, вербал билимлар ёки назарий билимлар;*
- *образли* - ҳиссий органларда янгилик қилинган ва тимсоқларга тавсия этилган билимлар;

- *моддий* - меҳнат, санъат предметларида мавжуд бўлган билимлар;

- *тиббирий* - инсонларнинг жорий фаолиятида қайд қилинган билимлар.

Билиш соҳаси ва предмети бўйича қуйидагилар фарқланади: *гуманитар ва аниқ математик фанлар, фалсафа, жонли ва жонсиз табиат, жамият, техника, санъат.*

Психологик даражасига кўра қуйидагилар фарқланади: *танниш, тиклаш, тушуниш, қўллаш, автоматик ҳаракат қилиш, муносабат ва билим - эҳтиёж.*

Умумлаштириш даражасига кўра *факт - ҳодисалар, тушунича-терминлар, алоқа қонуниятлар, гипотеза - назариялар, методологик билимлар, баҳолаш билимлари.*

Буларнинг барчаси амалиётда сиқалган билимларнинг атроф-муҳитни билиш натижалари, унинг инсон онгида ҳақиқий акс этишидир, дейишга имконият беради.

Малака - мавжуд билимлар асосида ўзариб турувчи ёки янги шартда шахснинг муайян фаолиятни самарали бажаришга қаратилган қобилияти сифатида белгиланади.

Кўникмалар - автоматик тарзда бирор ҳаракатни бажариш қобилияти.

Талабаларнинг фикрлаш фаолиятини таҳлил қилиш бу муаммо жуда ҳам мураккаб эканини кўрсатади.

Талабаларнинг ақлий ривожланишини аниқлашга ижтимоий аҳамиятли фаолият турларини таҳлил қилиш жараёнида эришилади.

Ўз-ўзини назорат қилиш учун савол ва топшириқлар.

1. Шахс ривожланишининг қандай умумий қонуниятлари бор?
2. Шахс ривожланишини ҳаракатга келтирувчи қандай кучлари мавжуд?
3. Шахс ривожланишининг асосий психологик ва педагогик омиллари.
4. Иқтисодий гуруҳ сифатида талабаларга баҳо бериш.
5. Талабалар психик ривожланишининг асосий йўналишлари дегада нимани тунунасиз?
6. Талаба шахсининг йўналганлиги ҳақида сўзлаб бериш.
7. Талабаларнинг ақлий фаолияти хусусиятлари қандай изоҳланади?

АДАБИЁТЛАР

Конституция Республики Узбекистан. – Т.: Узбекистон, 1993.

Каримов И. Узбекистан на пороге XXI века. – Т.: Узбекистон, 1997.

Каримов И. Узбекистан, устремленный в XXI век. – Т.: Узбекистон, 1999.

Аль-Кинди. Трактат о количестве книг Аристотеля и о том, что необходимо для усвоения философии. О первой философии. Книга о пяти сущностях. Объяснение первой действующей причины возникновения и уничтожения. Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX-XIV вв. – М.: Соцэкгиз, 1961.

Аль-Фараби Абу Наср. Трактат о разуме/ Инв №2385/XVIII. Лл. с. 406.

Аль-Фараби. Математические трактаты / Пер. с араб. и вступительная статья Б.А. Розенфельда и А. Кубясова. – Алма-Ата: Наука, 1972.

Беруни Абу-Райхан Мухаммад ибн Ахмед. Собрание сведений для познания драгоценностей (Минералогия) / Пер. с араб. А.М. Беленицкого. – Л., 1963.

Беруни Абу-Райхан. Канон Масъуда / Пер. с араб. и вступительная статья П.Г. Булзкова и Б.А. Розенфельда // Изб. произведения. – Т. V. –Т.: Фан, 1973-1976.

Гармонично развитое поколение – основа прогресса Узбекистана. – Т., 1997.

Громкова М.Т. Если вы – преподаватель. – М., 1998.

Громкова М.Т. Педагогические основы образования взрослых. - М.: Изд. МСХА, 1993.

Ибн Сина. Даниш-намэ / Пер. с араб. и вступительная статья А.М. Богоутдинова. - Сталинабад: Таджикгосиздат, 1957.

Игамова М.И. Активизация учения школьников. - М., 1982.

Кабус-намэ / Пер. с араб., статья и прим. Б.Э. Бертельса., 2-е изд. - М., 1958.

Крысько В.Г. Психология и педагогика в схемах и таблицах. - Минск: Харвест, 1999.

Леднев В.С. Содержание образования. - М., 1989.

Лернер И.Я. Процесс обучения и его закономерности. - М., 1980.

Омар Хайям. Трактаты / Пер. с араб. и вступительная статья Б.А. Розенфельда. - М.: ВЛ, 1961.

Педагогика: педагогические теории, системы, технологии. - М.: Академия, 1999.

Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. 2-е изд. - М.: Педагогика, 1976.

Тлашев Х.Х. Общепедагогические и дидактические идеи ученых-энциклопедистов Ближнего и Среднего Востока эпохи средневековья. - Т.: Фан, 1989.

Талызина Н.Ф. Управление процессом усвоения знаний. - М., 1975.

Щукина Г.И. Активизация познавательной деятельности учащихся в учебном процессе. - М., 1979.

III боб. Олий мактаб ўқитувчисининг инновацион фаолияти

Ҳозирги давр таълим тараққиёти янги йўналиш - инновацион педагогикани майдонга олиб чиқди. "Инновацион педагогика" термини ва унга хос бўлган тадқиқотлар Ёрбий Европа ва АКШда, 60-йилларда пайдо бўлди. Инновацион фаолият Ф.Н. Гоноболдин, С.М. Годнин, В.И. Загвязинский, В.А. Кан-Калик, Н.В. Кузьмина, В.А. Сластенин, А.И. Шчербаков ишларида таъқиқ этилган. Бу тадқиқотларда инновацион фаолият амалиёти ва илгор педагогик тажрибаларни кенг ёйиш нуқтан пазардан ёритилган.

Х.Барнет, Дж. Бассет, Д. Гамильтон, Н.Гросс, Р. Карлеон, М. Майлз, А.Хейллок, Д.Чен, Р.Эдем ишларида инновацион жараёнларни бошқариш, таълимдаги ўзгаришларни ташкил этиш, инновациянинг "ҳаёти ва фаолияти" учун зарур бўлган шарт-шароитлар масалалари таҳлил қилинган.

Янгилик киритишнинг ижтимоий-психологик аспекти америкалик инноватик Э.Роджерс томонидан ишлаб чиқилган. У янгилик киритиш жараёни қатнашчиларининг тонфа(тин)лари таснифини, унинг янгиликка бўлган муносабатини, уни нарқ қилишга шайлигини таъқиқ этади.

Олий мактаб ўқитувчисининг инновацион фаолияти олий мактаб педагогикасининг бош муаммоларидан биридир.

Шу жихатдан ушбу бобда олий мактаб ўқитувчиси инновацион фаолиятининг шаклланиш концепцияси, инновациянинг ижтимоий-маданий ва ҳаёт фаолияти аспектилари ҳақида баҳс юритилади.

3.1. Инновацион фаолиятнинг назарий омишлари

Инновация (инглизча innovation) - янгилик киритиш, янгиликлар.

А.И. Пригожин инновация деганда, *муайян ижтимоий бирликка - ташкилот, аҳоли, жамият, гуруҳга янги, нисбатан турқун улсурларни киритиб борувчи максатга мувофиқ ўзгаришларни тушунади. Бу инноватор фаолиятдир.*

Тадқиқотчилар (А.И. Пригожин, Б.В. Сазонов, В.С. Толстой, А.Г.Кругликов, А.С.Ахисезер, Н.П.Степанов ва бошқалар) инновацион жараёнлар таркибий қисмларини ўрганишнинг икки ёндашувини ажратдилар: *янгиликнинг индивидуал микросатҳи ва алоҳида-алоҳида киритилган янгиликларни ўзаро таъсиришнинг микросатҳи.*

Биринчи ёндашувда, ҳаётга жорий этилган қандайдир янги ғоя ёритилади.

Иккинчи ёндашувда, алоҳида-алоҳида киритилган янгиликларнинг ўзаро таъсири, уларнинг бирлиги, рақобати ва натижада бирининг ўрнини иккинчиси эгаллашидир.

Олимлар инновацион жараён микротузилмасини таҳлил қилишда ҳаётнинг даврийлиги концепциясини фарқлайдилар.

Бу концепция янгилик киритишга нисбатан ўлчанадиган жараён эканлигидан келиб чиқади.

Педагогикага оид адабиётларда инновация жараёнининг схемаси бериледи. У қуйидаги босқичларни камраб олади:

1. Янги ғоя туғилиши ёки янгилик концепциясини пайдо қилиш босқичи, у кашфиёт босқичи деб ҳам қиритилади.
2. Илтиро қилиш, яъни янгилик яратилиш босқичи.
3. Яратилган янгиликни амалда қўллай билиш босқичи.
4. Янгиликни ёйиш, уни кенг тараққ эттириш босқичи.
5. Муайян соҳада янгиликнинг ҳукмронлик қилиш босқичи. Бу босқичда янгилик ўзининг янгилигини йўқотади, унинг самара бермаган муқобили пайдо бўлади.
6. Янги муқобиллик асосида, алмаштириш орқали янгиликнинг қўлланлиш даражасини қисқартириш босқичи.
7. В.А.Сластенин янгилик киритилиши мақсадга мувофиқ йўналтирилган янгилик яратиш, кенг ёйиш ва фойдаланиш жараёни мажмуи, унинг мақсади инсонларнинг эҳтиёжи ва интилишларини янги воситалар билан қондириш деб биледи.

Янгилик киритилишининг тизимли концепцияси муаллифлари (А.И.Пригожин, Б.В.Сазонов, В.С. Толстой) инновацион жараёнларнинг икки муҳим шаклини фарқлайдилар.

Биринчи шаклга, янгилик киритилиши оддий ишлаб чиқиш қиритилади. Бу илк бор маҳсулот ўзлаштирган ташкилотларга таълуқлидир.

Иккинчи шаклга, янгиликни кенг қўламда ишлаб чиқиш таълуқлидир.

Янгилик киритиш ҳам ички маъنيк, ҳам вақтга нисбатан қонуний ривожланган ва унинг атроф-муҳитга ўзаро таъсирини ифодалайдиган динамик тизимдир.

Педагогик инновацияда "янги" тушунчаси марказий ўрин тутайди. Шунингдек, педагогик фанда хусусий, шартли, маҳаллий ва субъектив янгиликка қизиқиш уйғотайди.

Хусусий янгилик В.А. Сластениннинг аниқлашича, жорий замонавийлаштиришда муайян тизим маҳсулоти унсурларишан бирини янгилашни кўзда тутайди.

Мураккаб ва прогрессив янгилашнига олиб келувчи маълум унсурларнинг йнгилиши шартли янгилик ҳисобланади.

Маҳаллий янгилик аниқ объектда янгиликнинг фойдаланиши билан белгиланади.

Субъектив янгилик маълум объект учун объектнинг ўзи янги бўлиши билан белгиланади.

Илмий йўналишларда янгилик ва инновация тушунчалари фарқланади. Янгилик - бу восита: янги метод, методика, технология ва бошқалар.

«Инновация» - бу таълим: маълум босқичлар бўйича ривожланган жараён.

В.И. Загвязинский янги тушунчасига таъриф бериб, педагогикадаги янги фақатгина бу ғоя эмас, балки ҳали фойдаланилмаган ёнлашувлар, методлар, технологиялардир, лекин бу педагогик жараённинг унсурлари мажмуан ёки алоҳида олинган унсурлар бўлиб, ўзгариб ту-

рувчи вазиятда ва шароитда таълим ва тарбия вазифаларини самарали ҳал этишининг илгир бошлашларини ўзида аке эттиради.

Р.Н.Юсуфбекова педагогик янгиликка ўқитиш ва тарбия беришда аввал маълум бўлмаган ва аввал қайд қилинмаган ҳолат, натижа, ривожланиб боровчи назария ва амалиётга элтувчи педагогик воқеликнинг ўзариб туриши мумкин бўлган мазмун сифатида қарайди.

Педагогик инновацияда Р.Н.Юсуфбекова *инновацион жараён тузилмасининг уч блокинн фарқлайди:*

Биринчи блок - педагогикадаги янгини ажратиш блоки. Бунга педагогикадаги янги, педагогик янгиликнинг таснифи, янгини яратиш шарт-шароити, янгиликнинг мезърлари, уни ўзлаштириш ва фойдаланишга тайёрлиги, анъана ва новаторлик, педагогикадаги янгини яратиш боскичлари қиради.

Иккинчи блок - янгини идрок қилиш, ўзлаштириш ва баҳолаш блоки: педагогик ҳамжамиятлар, янгини баҳолаш ва уни ўзлаштириш жараёнларининг ранг-баранглиги, педагогикадаги консерваторлик ва новаторлик, инновация муҳити, педагогик жамиятларнинг янгини идрок этиш ва баҳолашга тайёрлиги.

Учинчи блок - янгидан фойдаланиш ва уни жорий этиш блоки, яъни янгини тадбиқ этиш, фойдаланиш ва кенг жорий этиш қонуниятлари ва турларишдир. М.М.Потапникнинг инновация жараёнлари талқинлари киши эътиборини ўзига тортади. У инновация жараёнининг қуйидаги тузилмасини беради:

- *фаолият тузилмаси - мотив - мақсад - вазифа - мазмун - шакл - методлар - методика компонентлари йиғиндисиз;*
- *субъектив тузилма-инновацион фаолият субъектларининг халқаро, минтақавий, туман, шаҳар ва бошқа сатҳлари;*
- *сатҳий тузилма-инновацион фаолият субъектларининг халқаро, минтақавий, туман, шаҳар ва бошқа сатҳлари;*
- *мазмун тузилмаси - ўқув-тарбиявий ишлар, бошқарув (ва б.д.а янгиликнинг пайдо бўлиши, ишлаб чиқилиши ва ўзлаштирилиши);*
- *босқичликка асосланган ҳаёт даврийллик тузилмаси - янгиликнинг пайдо бўлиши - илдам ўсиш - етуклик - ўзлаштириш - диффузия (сингаб кетиш, тарқалиш) - бойиш (тўйиниш) - қолоқлик - инкироз - иррадиация(алданиш) - замонавийлаштириш;*
- *бошқарув тузилмаси - бошқарув ҳаракатларининг 4 та турининг ўзаро алоқаси: режалаштириш, ташкил этиш, раҳбарлик қилиш, назорат қилиш;*
- *ташкиллий тузилма - диагностика, олдиндан кўра билиш, соф ташкиллий, амалий, умумлаштирувчи, тадбиқ этувчи.*

Инновация жараёни, таркибий тузилмалар ва қонуниятларни қамраб олган тизимдан иборатдир.

Педагогикага оид адабиётларда инновацион жараёни кечишининг 4 та асосий қонуниятлари фарқланади:

- *педагогик инновация муҳитининг аёвсиз бемаромлик қонуни;*
- *ниҳоят амалга ошиш қонуни;*

- *қолиплаштириш (стереотиплаштириш) қонуни;*
- *педагогик инновациянинг даврий такрорланиши ва қайтиши қонуни;*

Аёвсиз бемаромлик қонунда педагогик жараён ва ходисалар тўғрисидаги яхлит тасавурлар бузилади, педагогик онг бўлинади, педагогик янгилик баҳоланади ва у янгиликнинг аҳамияти ва қимматини кенг ёқди.

Ниҳоят амалга ошириш қонуни янгиликнинг ҳаётийлиги бўлиб, у эрта ё кеч, стихияли ёки онгли равишда амалга ошади.

Қолипланштириш (стереотиплаштириш) қонуни шундан иборатки, унда педагогик инновация фикрлашни бир қолипга тушириш ва амалий ҳаракатга ўтиш тенденциясига эга бўлади. Бундай ҳолатда педагогик қолип (стереотип) қолюқликка, бошқа янгиликларнинг амалга ошириш йўлига тўсиқ бўлишига мажбур бўлади.

Педагогик инновациянинг даврий такрорланиши ва қайтиши қонунининг моҳияти шундаки, унда янгилик янги шароитларда қайта тикланади.

Педагогик инновация тадқиқотчилари инновация жараёнининг икки типини фарқлайдилар:

Инновациянинг биринчи тиби стихияли ўтади, яъни инновацион жараёнда унга бўлган эҳтиёж ҳисобга олинмайдиган, уни амалга оширишнинг барча шарт шароитлари тизими, усуллари ва йўлларига онгли муносабат бўлмайдиган.

Инновациянинг иккинчи тиби онгли, мақсадга мувофиқ, илмий асосланган фаолият маҳсулидир.

Олий мактабдаги инновацион жараёнлар В.А.Сластенин, М.М.Левина, М.Я.Виленикий ва бошқалар томонидан тадқиқ қилинган.

Олий мактаб инновацион жараёнлари негизда қуйидаги ёндашувларни белгилаш мумкин:

- *маданиятшунослик жиҳатидан (инсонни билишнинг устувор ривожланиши) ёндашув;*
- *шахсий фаолият жиҳатидан (таълимдаги янги технологиялар) ёндашув;*
- *кўп субъектли (диалогик) ёндашув, касбий тайёрликни инсонпарварлаштириш;*
- *индивидуал - ижодий (ўқитувчи ва талабаларнинг ўзаро муносабатлари) ёндашув.*

Олий мактабда инновацион фаолиятнинг субъекти ўқитувчи, унинг шахсий имконияти ҳисобланади. Бунда ўқитувчи шахсининг ижтимоий-маданий, интеллектуал ва ахлоқий имкониятлари юксак аҳамиятга молик бўлади.

С.М.Годниннинг ишларида *талабанинг шахсий хислатлари педагогик жараёнининг субъекти сифатида ёритилади. Унга қуйидагиларни киритади: ўқитишнинг ҳозирги ва келгуси босқичлари учун қабул қилинган ўқув - тарбия жараёнининг мақсади, вазифаси ва кўрсатмаларини англай билиш; интеллектуал меҳнатнинг янги тадбирларини эгаллаш; мақсадга мувофиқ касбий ўз-ўзини тарбиялаш ва мустақил таҳсил олиш, қийинчиликларни аъло даражада енга билиш, ўсиш ва мустақам ўрин эгаллашнинг кенгайиб бораётган интеллектуал ва касбий*

имкониятлари, истиқболлари билан қониқиш, ўзининг ижтимоий роли функциясини бажаришида фаол муносабатда бўлиш ва ҳоказо.

Инновацион педагогик жараёнининг муҳим унсурлари *шахсининг ўз-ўзини бошқариши ва ўзини-ўзи сафарбар қила олиши* ҳисобланади. Унинг энг муҳим йўналишларидан бири талабаларнинг билиш фаолиятини ривожлантириш.

Бундай йўналиш талабаларнинг ўқув ишларини фаоллаштириш, уларнинг касбий ихтисослашганини аниқлаб олиш фаоллигини ўз ичига олади.

Таянч йўналишлар - таълим, фан ва ишлаб чиқаришнинг интеграциялашуви, уларнинг ўзаро алоқаларида янги тамойилларга ўтиш.

Шундай қилиб, инновацион фаолият омиллари назарияси таҳлили унинг энг муҳим йўналиши *гуманистик аксиология* экан деган ҳудосага олиб келади.

Инновацион фаолиятта, аксиологик ёндашув инсоннинг ўзини янгилик яратиш жараёнига бахшида қилиши, у томонидан яратилган педагогик қадриятларни аниқлатади.

Аксиология инсонга олий қадрият ва ижтимоий тараққиётнинг бирдан-бир мақсади сифатида қарайди.

3.2. Ўқитувчининг инновацион фаолияти тузилмаси

Ўқитувчининг инновацион фаолиятига яратувчилик жараёни ва ижодий фаолият натижаси сифатида қаралади.

В.А.Сластенин ўқитувчининг инновацион фаолиятини тузишда унга акмеологик жиҳатдан ёндашади.

Акмеология (акме) - юнунча олий нуқта, ўткир, гуллаган, етук, энг яхши давр деган маъноларни билдиради.

Б.Г. Ананьев, Н.В.Кузьмина, А.А.Деркач ва бошқалар касбий фаолиятнинг самарасини ошириш билан боғлиқ бўлган инсон ҳаётининг энг ижодий давлари, етуклик босқичлари тўғрисида фикр юритадилар. Улар етук инсонларнинг профессионализи, шахс ривожланишининг гуллаган давридаги психик қонуниятлари, профессионализмга етишдаги бандликлардан ўта олиш масалалари билан шуғуланганлар.

В.А.Сластенин акмеологиянинг юксак профессионализмга, мутахассиснинг узок ижодий умр кўришига олиб келадиган субъектив ва объектив омилларини асослаб берди. Объектив омилларга олинган таълимнинг сифатини, субъектив омилларга эса инсоннинг истеъдоди ва қобилиятини, ишлаб чиқариш вазифаларини самарали ҳал қила олишидаги масъулияти, мутахассисларга ёндашувини киритади.

Юксак профессионализмга эришишнинг омиллари сифатида қуйидагилар кўрсатилади:

- *истеъдод нишонлари;*
- *уқувлилиқ;*
- *қобилият;*
- *истеъдод;*

- *онда тарбияси шароити;*
- *ўқув юрти;*
- *ўз хатти-ҳаракати.*

Акмеология илмий нуқтаи назардан профессионализм ва ижод муносабатида олиб қаралади. Буида қуйидаги категориялар фаркланади:

- *ижодий индивидуаллик;*
- *ўзининг ўсиш ва такомиллашиш жараёни;*
- *ўз имкониятларини амалга ошириш сифатидаги креатив тажрибаси.*

Ўқитувчининг ижодий индивидуаллиги қуйидагилардан иборат:

- *интеллектуал - ижодий таъаббус;*
- *билимлар кенлиги ва чуқурлиги интеллектуал қобилияти;*
- *зидаияларга нисбатан ҳушёрлик, ижодга таъқий ёнашув, дужудан яратувчиликда қуратчанлик қобилияти;*
- *ахборотларга таъналик, муаммолардаги таъри олатийликка ва янгилликка бўлган ҳис-туйғу, профессионализм, билишга бўлган қатқоклик (Н.В.Вишшекова).*

В.А.Сластенин ижодий индивидуализмини рўёбга чиқаришнинг асосий вазифаларини қуйидагича белгилайди:

- *ижтимоий моҳият касб этган маданиятни бойитиш;*
- *педагогик жараён ва шахс билимларини янгиллаб туриш;*
- *самарали ва аҳамиятли мисёрларни белгилайдиган янги технологияларни топиш;*
- *шахснинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ва ўзини ўзи намоён қила олиши асосида ўз ривожланишини таъминлаш;*

Шу тариқа ўқитувчининг ижодий индивидуаллигини шакллантириш шахс ривожланиши ва янгиланишининг динамик инновацион жараёни сифатида тушунилади.

Ижодий индивидуалликни характерлайдиган, самарали ўз-ўзини англаш қуйидагиларни ўз ичига қамраб олади: ўзини бошқаларга қийс қилиш асосида ўз шахсининг бетакрор эканлигини англай олиши; ўзи тўғрисидаги креатив кўринишлар ва тасавурлари тўплами; индивидуал креатив ўзига хосликларининг бир бутунлиги ва уйғунлиги, ички бирлиги; шахснинг ўз ривожланишидаги динамиклик ва доимийлик жараёни ва унинг ижодкор сифатида шаклланиши; шахс ўзини намоён қила олиши ва ўзининг муайян ишларни амалга оширишга тайёр турганини; ижодкор сифатида ўзини бахшида қила олиши ва шахсий ҳамда ижтимоий вазиятларда ўзининг ўрнини англай олиши (В.А.Сластенин).

Инновацион фаолият тузилиши таҳлилида акмеологик ёнашув ўқитувчининг касбий маҳорати чўққиларига эришувида унинг шахс ривожланиш қонуниятларини очиб имконини беради.

Ўқитувчи инновацион фаолиятининг энг муҳим таъсифи креативликдир.

Креативлик термини англия-америка психологиясида, 60-йилларда пайдо бўлди. У индивиднинг янги тушуунча яратиши ва янги кўникмалар ҳосил қилиш қобилияти, ҳислатини биширади.

Ж.Гилфорд креативликни тавсифлайдиган катор индивидуал қобилиятларни кўрсатади:

- *фикрининг раволиги;*
- *фикрни мақсадга мувофиқ йўллай олиши;*
- *ўзига ҳослик (оригиналлик);*
- *қизиқувчанлик;*
- *фаразлар яратиш қобилияти;*
- *хаёл қила олиш, фантастлик (фантазия).*

М.Н.Гнатъко креативликни кишининг ижодий имконияти, ижтимоий – ижодий фаолликни намоён қила олиш қобилияти билан индивидларнинг қандайдир махсус хислати деб қарайди.

Ижод тупгунчасини белгилашда у жараён – натижа тавсифидан, креативликни белгилашда эса субъект – шартлилик тавсифидан фойдаланади.

Ижод мезонлари, унинг психологик механизмлари, ижодий тафаккурнинг ривожланиш техникаси В.А.Кан-Калик, Я.А.Пономарев, С.Ю.Степанов, Т.В.Фролов ва бошқаларнинг ишларида тадқиқ этилган.

Д.Б. Богомазненская ишларида ижод таҳлили бирликлари белгилаб берилган. Бундай birlik сифатида мушриф интеллектуал фаолликни кўрсатади ҳамда унинг учта босқичини ажратади:

- *рағбатлантиришнинг самарали ёки сусткашлик босқичи. Шахснинг бу босқичга унга таъқорлиан берилган вазифаларни ташаббусиз қабул қилиш характеришдир;*

- *интеллектуал фаолликнинг эвристик босқичи. Бу босқичда ўз фаолияти таркиби ва тузилишини таҳлил қилиш давом этади, янгилик очиб, оқилона ҳал қилишга имконият берадиган айрим вазифалар киёсланган;*

- *интеллектуал фаолликнинг креатив босқичи. Бу босқичда кўлга киртилган эмпирик қонулар келгуси тадқиқотлар учун мақсад бўлиб қолади.*

Рағбатлантирувчи, самарали ва эвристик босқичга колоқ (экстенсив) аклий фаолият, креатив босқичга интеллектуал фаолият ҳосдир.

Н.М. Гнатъко креативлик механизмларни қуйидаги бўлимларга бўлиб ўрганишни таклиф этади:

- *потенциал креативлик;*
- *фаолиятдаги креативлик.*

Потенциал креативлик Н.М.Гнатъконинг фикрича, муайян ташқи шароитларда фаол креативликка айланшга назарий тайёр шаклда намоён бўлаётган индивидумнинг потенциал жойлашишини аниқлашчи креатив фаолиятдир. Потенциал креативлик ижоднинг зарурий субъектив шартидир.

Фаолиятдаги креативлик – фаолиятнинг бирор турида ижодий фаоллик кўрсатувчининг, бевосита тайёргарлигини таъминлайдиган фаолиятнинг у ёки бу тури индивидуал тавсифлари алоқаларини юзга келтиради. Фаол креативлик ижоднинг энг муҳим субъектив шартидир (Н.М.Гнатъко).

Тадқиқотлар кўрсатадики, потенциал креативлик амалга ошириш мумкин бўлган креативликдир. Уни фаолиятдаги креативликка ўтказиш

муайян фаолият турини ташувчи (субъект) томонидан унинг ўзлаштирилишида туб ўзгартиришлар қилиш орқали амалга ошади.

В.А. Слостенин, Н.М.Гнатьковнинг потенциал креативликни муштазам фаолиятдаги креативликка тақлид қилиш асосида ўзгартириб бориш ҳақидаги қарашларига қўшилган ҳолда уни тўлдириб, креативлик тақлид қилиш, нусха олиш йўли билан ривожланади ҳамда тақлид қилиш асосидаги ижод ҳақиқий ижодга олиб келади, деб ҳисоблайди.

Ўқитувчи фаолиятидаги креативликнинг бир неча босқичларини белгилаш мумкин:

Биринчи босқичда, тайёр методик тавсияномалар аниқ қилиб кўчирилади; иккинчи босқичда, мавжуд тизимга айрим мосламалар (модификациялар), методик усуллар киритилади; учинчи босқичда, нояни амалга ошириш мазмуни, методлари, шакли тўла ишлаб чиқилади; тўртинчи босқичда ўқитиш ва тарбиялашнинг ўз бетакрор концепцияси ва методикаси яратилади.

Ўқитувчининг инновация фаолияти тузилмасидаги энг муҳим компоненти бу рефлексиядир.

Рефлексия ўқитувчининг ўз онги ва фаолиятини белгилаши ва таҳлил қила олиши деб қаралади (ўз фикри ва ҳаракатларига ташқаридан назар. В.А.Слостенин).

Педагогикага оид адабиётларда рефлексив жараёнларни изоҳлашнинг икки аъёниси мавжудлиги айтилади:

• *объективар моҳиятини изоҳлашга ва уларни конструкциялашга олиб келадиган онгнинг рефлексив таҳлили;*

• *шахслараро мулоқот маъносини тушуниш рефлексияси;*

Бу билан боғлиқ равишда педагог олимлар куйидаги рефлексив жараёнларни фарқлайдилар:

• *ўз-ўзини ва бошқаларини тушуниш;*

• *ўз-ўзига ва бошқаларга баҳо бериш;*

• *ўз-ўзини ва бошқаларни изоҳли таҳлил қилиш.*

Рефлексия (лотинча Reflexio- ортга қайтиш) субъектнинг ўз (ички) психик туйғу ва ҳолатларини билиш жараёни сифатида қаралади.

Фалсафа ва педагогикага оид адабиётларда рефлексия шахснинг ўз онгидаги ўзгаришларини фикрлаш жараёни деб ёзилади.

Психологик луғатда шундай изоҳ берилди: "Рефлексия - фақат субъектнинг ўз-ўзини билиши ва тушуниши эмас, балки бошқалар унинг шахсий хислатлари, хис қилиш туйғуси ва билиш (когнитив) тасаввурларини билиш ҳамда тушунишини аниқлаб олишини ҳам англаши.

В.А.Лефевр таъкидлаган эдики, инсон ўзининг хатти-ҳаракатларига, фикрларига тисбатан кузатувчи, тадқиқ қилувчи бўлиб қолмаслиги, балки бошқа персонажлар, уларнинг хатти-ҳаракатларини ўрганувчи мавқеини эгаллаши ҳам керак.

М.В.Кларин ижодий тафаккур хусусиятларини рефлексия билан боғлайди. Бундай ўзаро алоқаларда рефлексия ўзида ҳулоса чиқариш, умумлаштириш, аналогия, қиёслаш ва баҳолаш ҳамда муаммоларни эслаш, снга олиш ва ҳал қилишларни бириктиради.

В.А.Петровский рефлексия фаолияти таҳлилинда унинг икки турини фарқлайди:

- *ретроспектив;*
- *проспектив.*

В.А.Петровскийнинг аниқлашича, ретроспектив рефлексия бу "содир этилган фаолият тарихининг ретроспектив тикланиш шаклидаги рефлексиясидир".

Проспектив рефлексия - бу фаолиятнинг амалга ошишига бўлган талабнинг ҳукм суриш динамикаси.

С.Ю. Степанов, И.Н. Семенов ишларида интеллектуал ва шахсий рефлексиялар фарқланади. В.В.Давидов ўз тадқиқотларида формал ва мазмун рефлексиясини асослаб берди. И.С.Лащенко аналитик ва синтетик рефлексияни фарқлайди.

Демак, ўқитувчининг инновацион фаолияти тузилмаси мотивацион, креатив, технологик ва рефлектив компонентлардан иборатдир.

Инновацион фаолият тузилмаси ҳақидаги муҳим тизимли тасаввурлар, уларнинг вазифаларини асослаш, уларнинг шаклланишлик мезърлари ва сатҳлари уларни олий мактаб амалиётига татбиқ этишнинг зарур омилни ҳисобланади.

3.3. Ўқитувчининг инновацион фаолиятини шакллантириш шартлари.

Инновационлик педагогик жараёнини ифодалаб, нафақат унинг дидактик қурилмасига, балки ўқитувчининг ижтимоий, моҳиятли натижалари ва руҳий қиёфасига ҳам таъсир қилибди.

Инновацион очкилик, бошқалар фикрининг тан олиншини билдиради.

Ўқитувчининг инновацион фаолияти турли ҳисдаги қарашларнинг тўқнашуви ва ўзаро бойитилиш динамикасида амалга ошишини кўзда тулади.

Ўқитувчининг инновацион фаолиятини самарали амалга ошириш бир қатор шарт-шароитларга боғлиқ. Унга ўқитувчининг тайинли мулоқоти қарама-қарши фикрларга нисбатан бегараз муносабат, турли ҳолатларда рационал вазиятнинг тан олиншини уқтиришга тайёрлиги қиради. Бунинг натижасида ўқитувчи ўз билим ва илмий фаолиятини таъминлайдиган кенг қамровли мавзу (мотив)га эга бўлади.

Ўқитувчи фаолиятида ўз-ўзини фаолаштириш, ўз ижодкорлиги, ўз-ўзини билиши ва яратувчилиги мавзу (мотив)лари муҳим аҳамият касб этади. Бу эса ўқитувчи шахсининг креативлигини шакллантириш имкониятини беради.

Янгилик киритишнинг муҳим шarti *мулоқотнинг янги вазиятини* туғдиришидир.

Мулоқотнинг янги вазияти - бу ўқитувчининг ўз мустақиллик мавқеини, дунёга, педагогик фан, ўзига бўлган янги муносабатни ярата олиш қобилиятидир. Ўқитувчи ўз нуқтан назарларига ўралашиб қолмайди, у педагогик тажрибаларнинг бой шакллари орқали очилиб, мукаммаллашиб боради. Бундай вазиятларда ўқитувчининг фикрлаш усуллари, ақлий маданияти ўзгариб боради, ҳиссий туйғулари ривожланади.

Кейинги шarti - бу ўқитувчининг *маданият ва мулоқотга шайлиги*.

Ўқитувчининг инновацион фаолияти воқеликни ўзгартиришга, унинг муаммолари ва усудларини ечишни аниқлашга қаратилгандир.

Ўқитувчи ва талаба ўртасидан мулоқот намунасининг ўзгариши инновацион фаолият шартларидан биридир.

Янги муносабатлар анъаналарда бўлганидек, қистовлар, ҳукмга бўйсуниш каби унсурлардан холи бўлиши лозим. Улар ҳамкорлигининг, ўзаро бошқарилиши, ўзаро ёрдам шаклида қурилган бўлиши даркор. Улар муносабатларидаги энг муҳим хусусияти бу ўқитувчи ва талабанинг ижоддаги ҳамкорлигидир.

Инновацион фаолият қуйидаги асосий функциялар билан изоҳланади:

- *касбий фаолиятнинг оптим таҳлили;*
- *меъёрларга нисбатан танқидий баҳолаш;*
- *касбий янгиликларга нисбатан шайлиқ;*
- *дунёга ижодий яратувчилик муносабатида бўлиш;*
- *ўз имкониятларини рўйбга чиқариш, ўз турмуш тарзи ва янгиликларини касбий фаолиятига муваффақ қилиш.*

Демак, ўқитувчи янги педагогик технологиялар, пазириялар, концепцияларнинг муваффиқ, ишлаб чиқарувчиси, тадқиқотчиси, фойдаланувчиси ва тарғиботчиси сифатида намоён бўлади.

Ҳозирги жамият, маданият ва таълим тараққиёти шароитида ўқитувчи инновация фаолиятига бўлган зарурият қуйидагилар билан ўлчанади:

- *активий-ижтисодий янгилашни таълим тизими, методология ва ўқув жараёни технологиясини тубдан янгилашни талаб қилиши. Бундай шароитда ўқитувчининг инновация фаолияти педагогик янгиликларни яратиш, ўзлаштириш ва фойдаланишдан иборат бўлиши;*
- *таълим мазмунини инсоншарварлаштириш доимо ўқитишнинг янги ташкилий шакллари, технологияларини қидиришни тақало қилади;*
- *педагогик янгиликни ўзлаштириш ва унга татбиқ этишга нисбатан ўқитувчининг муносабатининг характери ва ўзгариши.*

Ўқитувчи инновацион фаолиятининг таҳлили янгилик киритишнинг самарадорлигини белгилловчи муайян меъёрлардан фойдаланишни талаб қилади. Бундай меъёрларга - янгилик, мақбуллик (оптимальность), юқори натижаллик, оммавий тажрибаларда инновацияни ижодий қўллаш имкониятлари қиради.

Янгилик, педагогик янгилик меъёри сифатида, ўзида таклиф қилинадиган янгилик, янгилик даражаси моҳиятини ақс эттиради. Педагог олимлар янгиликнинг қўлланиш машҳурлиги даражаси ва соҳасига кўра фарқланадиган мутлоқ, чегараланган мутлоқ, шартли, субъектив даражаларини фарқлайдилар.

Мақбуллик меъёри ўқитувчи ва талабанинг натижага эришиш учун сарфланган куч ва воситаларини билдиради.

Натижаллик ўқитувчи фаолиятидаги муайян муҳим ижобий натижаларни билдиради.

Педагогик янгилик ўз моҳиятига кўра оммавий тажрибалар мулки бўлиб қолиши лозим. Педагогика янгилик дастлаб айрим

ўқитувчиларнинг фаолиятига олиб кирилади. Кейинги босқичда си-
налгандан ва объектив баҳо олгандан сўнг педагогик янгилик оммавий
татбиқ этишга тавсия этилади.

В.А.Сластенин ўтказган тадқиқотлар ўқитувчининг инновацион
фаолиятга касбий тайёргарлигини аниқлаш имкониятларини беради.
Улар қуйидаги тавсифлардан иборат:

- *мўлжалланган янгиликни янги ва унинг алоҳида босқичлари
муваффақиятини баҳорат қилиш;*
- *келгусида, қайта ишлаш мақсадида янгиликнинг ўзидаги ва уни
татбиқ қилишдаги камчиликларни аниқлаш;*
- *янгиликни бошқа инновациялар билан қиёслаш, улардан самара-
дорларини таниб олиш, уларнинг энг ахамиятли ва пишиқлик дара-
жасини аниқлаш;*
- *янгиликни татбиқ этишнинг муваффақиятлилик даражасини
текшириш;*
- *янгиликни татбиқ этадиган ташкилотнинг инновация қобилия-
тига баҳо бериш.*

Ўқитувчининг инновацион фаолияти ўз ичига янгиликни таҳлил қилиш
ва унга баҳо бериш, келгусидаги ҳаракатларнинг мақсади ва концепцияси-
ни шакллантириш, ушбу режани амалга ошириш ва таҳлил қилиш, самара-
дорликка баҳо беришни қамраб олади.

Инновацион фаолиятнинг самарадорлиги педагог шахсияти билан
белгиланади.

В.А.Сластенин тадқиқотларида ўқитувчининг инновацион фаоли-
ятга бўлган қобилиятларининг асосий хислатлари белгиланган.
Унга қуйидаги хислатлар тааллуқли:

- *шахсининг ижодий мотивацион йўналганлиги. Бу - қизиқувчан-
лик, ижодий қизиқлиш; ижодий ютуқларга интилиш; пешқадамликка
интилиш; ўз камолотига интилиш ва бошқалар;*
- *креативлик. Бу - ҳаслот (фангастлик), фараз; қолиғилардан хо-
ли бўлиш, таваққал қилиш, танқидий фикрлаш, баҳо бера олиш қоби-
лияти, ўзича мушоҳада юритиш, рефлексия;*
- *касбий фаолиятни баҳолаш. Бу - ижодий фаолият методоло-
гиясини эгиллаш қобилияти; педагогик тадқиқот методларини эгиллаш
қобилияти; муаллифлик концепцияси фаолият технологиясини яратиш
қобилияти, эҳтиётини ижодий бартараф қилиш қобилияти; ижодий
фаолиятда ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам бериш қобилияти ва бошқалар;*
- *ўқитувчининг индивидуал қобилияти. Бу - ижодий фаолият
суръати; шахсининг ижодий фаолиятдаги иш қобилияти; қатъиятлик,
ўзига ишонч; масъулиятчилик, ҳаволилик, ҳақиқатгўйлик, ўзини тута
билиш ва бошқалар.*

Инновацион фаолият тадқиқотлари ўқитувчининг инновацион
фаолиятга ҳозирлиги меъёрларини белгилашга имкон бериши (В.А. Сла-
стенин):

- *инновацион фаолиятга бўлган заруриятни аниқлаш;*
- *ижодий фаолиятга жалб қилинишига тайёргарлик;*
- *шахсий мақсадларни инновацион фаолият билан мослашти-
риш;*

- *ижодий муваффақиятсизликларни енгилтиришга тайёргарлик;*
- *инновацион фаолиятни ижро этиш учун технологик тайёргарлик даражаси;*
- *инновацион фаолиятнинг касбий мустақилликка таъсири;*
- *касбий рефлексияга бўлган қобилият.*

Олий мактабдаги инновация жараёнлари характери кўритилган янгиликлар хусусиятлари, ўқитувчиларнинг касбий имкониятлари, янгилик кiritиш ташаббускорлари ва иштирокчиларининг инновацион фаолиятлари хусусиятлари билан белгиланади.

Инновацион фаолиятда энг муҳим масалалардан бири-ўқитувчи шахсидир.

Ўқитувчи новатор сермахсул ижодий шахс бўлиши, креативлики, кенг камровли кизиккиш ва машгуллики, ички дунёси бой, педагогик янгиликка ўч бўлиши лозим.

Инновацион фаолият асосий таркибий қисмлардан ташкилот тонади, улар қуйидагилардир:

Мотивацион, креатив, технологик ва рефлексив.

Ўқитувчини инновацион фаолиятга тайёрлаш икки йўналишда амалга оширилиши лозим:

- *янгиликни идрок қилишга инновацион тайёргарликни шакллантириш;*
- *янгилик ҳаракат қила олишга ўргатиш.*

Инновацион фаолиятни ташкил этишда талабаларнинг ўқув-билиш фаолияти ва уни бошқариш алоҳида аҳамиятга эга.

Инновация жараёнлари, уларнинг функциялари, ривожланиш қонуниятлари, механизмлари ва уни амалга ошириш технологиялари, бошқариш тамойилларининг педагогик асосларини ўргатиш олий мактаб ўқув жараёнини замонавий педагогика ҳамда психология фанлари ютуқлари асосида, жаҳон стандартлари даражасида ташкил этиш имконини беради.

Ўз-ўзини назорат қилиш учун савол ва топшириқлар:

1. *Таълимда "инновацион жараёнлар" терминини нимани англатади?*
2. *Инновацион фаолиятдаги акмеологик ёндашуви ва изох бериш.*
3. *Инновацион фаолиятдаги "креативлик" деганда сиз нимани тушунаси?*
4. *Инновацион фаолият таркибидан "рефлексия"ни тушуштириб бериш.*
5. *Инновацион фаолиятни шакллантириш шартларини изохлаб бериш.*

АДАБИЁТЛАР:

1. Н.В.Вишнякова. Креативная психопедагогика. – Минск, 1995.
2. С.М.Годник. О сущности профессионально-педагогической деятельности. Воронеж, 1992.
3. В.И.Загвязинский. Инновационные процессы в образовании и педагогическая наука. –Тюмень, 1990.

4. Инновационная обучение: стратегия и практика. – М., 1994.
5. Инновационные методы обучения в вузе. Сборник научных трудов. – Мурманск, 1993.
6. Кан-Калик В.А., Никандров Н.Д. Педагогическое творчество. – М., 1990.
7. Кларин М.В. Инновационные модели учебного процесса в современной зарубежной педагогике – М., 1994.
8. Сластенин В.А., Кодымова Л.С. Педагогика: Инновационная деятельность. – М.: Магистр, 1997.

IV боб. Педагогик технологиянинг илмий-назарий асослари

Илмий-техник тараққиёт нафқат, аксарият ишлаб чиқариш соҳасининггина технологиялаштириши, балки у маданият, таълим соҳаларига ҳам кириб бормоқда. Бугунги кунда инфор­ма­цион ахборот тиббиёт, таълим ва бошқа технологиялар тўғрисида фикр юритиши мумкин.

Технологиялаштириш-бу объектив жараён бўлиб, таълим эволюциясининг янги вазифаларини сифатли ҳал қилиш учун тайёр­гар­лик даври.

Тарихан технология тушунчаси техник тараққиёт билан боғлиқ равишда юзага келган ва бу тушунча санъат, ҳунар ва фан ҳақидаги таълим­отта мувофиқ келади.

Технология деганда, одатда ашёларни қайта ишлаш методлари ва ишлаб чиқариш жараёни ҳамда уларнинг илмий тавсифларининг маж­муи тушунилади. Сидсней лугат (М., 1989)да технологияга шундай изоҳ берилади: 1) ишлаб чиқариш жараёнида ашёлар, материаллар, ярим тайёр ашёларни қайта ишлаш, тайёрлаш ҳолати, хусусияти, шаклининг ўзларини методлари йиғиндиси; 2) ашёлар, материаллар ва ярим тайёр ашёларга мувофиқ ишлаб чиқариш қуроллари орқали таъсир ўтказиш усуллари тўғрисидаги фан.

«Комусий лугат»да шунга яқин изоҳ берилади, лекин уни бир мунча кенроқ ёритади: «*Фан сифатида технологиянинг вазифаси ҳар томонлама самарали ва тежамли ишлаб чиқариш жараёнларини аниқ­лаш ва амалиётда ундан фойдаланиш мақсадида физика, кимё, механика ва бошқа қонуниятларини бажариш.*»(М., 1979)

Технология грекча сўз бўлиб, технос- санъат, маҳорат, логос- таълимот деган маъноларни билдиради.

Педагогик технология педагогнинг талабаларга таъсир қилишни ташкил этиш бўйича касбий аҳамиятга молик малакалар тизимини аниқлаб беради, педагогик фаолиятнинг технологиклигини англаш усуллари­ни таклиф этади.

Ҳозирги давр таълим технологиялари муаммоси, педагогик инно­вация тажрибалари уларни бир тизимга тушириш ва аниқлаштиришни талаб қилади. Олий мактаб олин­да педагогик технологияларнинг илмий асослари, уларнинг таснифи, моҳиятини очиқ бериш ва ўқув жараё­нининг технологиклиги муаммоларини таъминлаш масаласи турибди.

4.1. Педагогик технологияларнинг илмий асослари

Педагогикага оид адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, ҳозирги даврда педагогик технология тушунчаси таълим амалиёти ва назарияси илмда мустаҳкам ўрин эгаллади, лекин уни педагогиканинг мукаммал дугатлари (тезаурус)даги ўрни ҳали номаълумлигича қолмоқда.

Педагогик технология тушунчасининг шаклланиши ва ривожланиши тарихида турли қарашлар мавжуд бўлган: у техник воситалар ҳақидаги таълимот деб ҳамда ўқитиш жараёнини лойиҳалаштирилган ҳолда изчил ва мунтазам ташкил этиш деб талқин қилинган. Ҳозир педагогик технологияларнинг бир қанча таърифлари мавжуд.

В.П. Беспалько педагогик технологияни *амалиётга татбиқ қилинадиган муайян педагогик тизим лойиҳаси* сифатида белгилайди. У педагогик тизим технологиялар ишлаб чиқиш учун асос бўлади, деб ҳисоблайди. Бунда асосий диққат ўқув-педагогик жараёни олдиндан лойиҳалашга қаратилади, дидактик вазифа ва ўқитиш технологиялари тушунчасидан фойдаланилади. Шу тариқа В.П. Беспалько ўқув жараёнини лойиҳалаш ғоясини илгари суради, афсуски, педагогик технология ва лойиҳа тушунчалари ҳақида зичлик йўқ.

Педагогик технология таълим жараёнига жадаллик билан кириб бораётган бўлса ҳам, унинг мақоми ноаниқлигича қолиб кетмоқда. Таъқиқотчиларнинг ишларида фан ва амалиёт оралиғидан ўрин эгалламоқда.

Н.Ф.Талызина ҳар бир педагог аниқ педагогик жараёни ташкил этишдан олдин ўқув жараёни ҳақида *технологик даражада билимлар тизимини билиб олган бўлиши шарт* деб ҳисоблайди. У фан ва амалиёт оралиғида тамойилларни олға сурувчи, методлар ишлаб чиқувчи, уларни изчил қўллаш каби масалалар билан шугулланувчи алоҳида фан бўлиши керак, деб ҳисоблайди, уларсиз педагогик жараён асосланмай қолади (технология реал ўқитиш жараёни сифатида).

Айрим муаллифлар ўқитиш технологияларига фан ва санъат оралиғидаги фан деб қарайдилар, бошқалари уни лойиҳалаш билан боғлайдилар.

Шундай қилиб, бир ёндашувда ўқитиш технологиялари, ўқитишнинг барча воситаларини қамраб олган қандайдир жиҳозланган сифатида ҳам белгиланади. Унда технология ўқув жараёнини техниклаштиришни тақозо қилади.

Бошқа ёндашувда технологияга таълим амалиётини янги ёки замонавийлаштирилган билимлар билан таъминлашнинг усули сифатида қарашга имконият беради. Бунда технологияга таълимнинг илмий тамойиллари ва амалиётини татбиқ этиш сифатида қаралади.

Технология тушунчаси 60-йилларда Америка ва Ғарбий Европада таълимни ислоҳ қилиниши билан боғлиқ равишда кириб келди. Б.Блун, Ж. Королл, П.Я.Гальперин, В.И.Давыдов, Н.А.Менчинская, З.И.Калмыкова, Л.И. Запков технологиялари машҳур. Ўқитишни ташкил қилишнинг технологик ёндашувлари В.П.Беспалько, Н.Ф.Талызина, Л.М.Фридман, Ю.Н.Кудряткина, Г.С.Сухобекской, Т.В.Кудрявцев, А.М. Матюшкин, М.И.Мяхмутов каби аксарият психолог ва дидактикачиларга тааллуқлидир.

Технологик ёншашувлар таҳлили шуни кўрсатадики, аксарият ўқитиш технологиялари бўш технологияланганлиги бўйича қолиб кетмоқда. Бир қатор технологияларда назарий асослар кучайтирилган, амалий томони у қадар ойдинлаштирилмаган.

Т.А.Балю технологиянинг бир томонини, яъни ўқитишда топширикли ёншашувни ёритди. Бошқаларида ё компьютер орқали дастурлаштирилган ўқитиш ёки ўқитишнинг муаммоли тузилмаси ажралиб туради.

Л.В. Занков, Т.Я.Гальперин, В.И.Давидов тадқиқотларида бошқача ўқитишнинг яхлит технологиялари ҳақида фикр юритилди.

1. Педагогик технологияда ҳали кўп аниқланмаган масалалар бор. Бу муаммони тадқиқ этиш ўқитиш технологиясининг тушунчаси ва методологик моҳиятини аниқлаш билан боғлиқ.

Педагогик технология ўзига хос ва потенциал яратиладиган педагогик натижаларга эришиш учун педагогик тизимнинг барча ташкилий томонларига алоқадор назарий ва амалий (таълим тизими доирасида) тадқиқотлар соҳаси сифатида белгиланади.

Педагогик технология моҳиятини ёритиш учун педагогикачилик томонидан берилган таърифларга тўхталганини мақсадга мувофиқ деб топамиз.

«Педагогик технология – психологик ва педагогик ўғитлар йиғиндиси бўлиб, шакллар, методлар, усуллар, ўқитиш йўллари, тарбиявий воситаларнинг махсус тўнламидир. Айни замонда у педагогик жараёнинг ташкилий-методик омилини ҳам билдиради» (Б.Лихачев).

«Педагогик технология – ўқув жараёнини амалга оширишнинг мазмуний техникаси» (В.П. Беспалько).

«Педагогик технология – режалаштирилган ўқитиш натижаларига эришиш жараёнининг тавсифи» (И.П. Волков).

«Технология – ишлов бериш, ҳолатни ўзгартириш санъати, маҳорати, милақаси ва методлар йиғиндиси» (В.М. Шепель).

«Педагогик технология – талаба ва ўқитувчининг уларга зарур шартроит яратиш орқали ўқув жараёнини лойиҳалаштириш, ташкил этиш ҳамда ўтказиш бўйича педагогик фаолиятининг ҳар томонлама ўйланган моделидир.»(В.М.Манахов).

«Педагогик технология – бу таълим шаклларини жадаллаштириш вазифасини кўзлаган ўқитиш ва билимларни ўзлаштиришнинг барча жараёнларини техника ва инсон омилларида ва уларнинг биргаликдаги ҳаракатлари воситасида яратиш, татбиқ этиш ва белгиланишнинг изчил методидир» (ЮНЕСКО).

«Педагогик технология – педагогик максалларга эришишда фойдаланиладиган шахсий имкониятлар, жиҳозлар ва методологик воситаларга амалда бўлишнинг тизимли йиғиндиси ва тартибини билдиради»(М.В.Кларин).

«Педагогик технология – ўзида турли муаллифлар (манбалар)нинг барча таърифлари мазмунини қамраб олган мазмуний умумлашма ҳисобланади». (Г.К. Селевко).

Бу таърифлар таҳлилидан педагогик технология натижани кўлга кiritиш учун таълим доирасида зарур бўлган воситалар тизимини режалаштириш ва татбиқ этиш деган хулосага келиш мумкин.

Таълим технологияси деганда таълимнинг белгиланган мақсади ва талабанинг билим даражасига кўра ўқув фаолиятиги бошқаришнинг назарий лойиҳаси ва педагогик тизимнинг амалда бўлиши таъминловчи зарур воситалар тизими тушунилади.

Ўқитишнинг шахсга йўналтирилган технологияси бирор назария ва мақсад асосида ишлаб чиқилади. Педагогик тизимнинг амалда бўлиши, унинг мослашувчанлиги ҳамда талабанинг шахсий хусусиятлари, уларнинг технологик ва индивидуал меъёрлари билан боғланган. Бунда ушбу технологияларнинг мослашувчанлиги, уларнинг вариативлиги, талаба хатти-ҳаракатларининг босқичлилиги муҳим аҳамият касб этади.

Ўқитиш технологияси сатҳида ўқув жараёнининг барча компонентлари ёритилади.

Шахсга йўналтирилган технология асосида талабаларнинг интеллектуал ва эмоционал-мотивацион ривожланиши, билим ва касбий малакалар шаклланиши, таълим жараёнига қадрият сифатида ёнданиш муносабатини таъминлаш, фаоллигини ошириш, ўз-ўзини англаш ва мустақиллигини шакллантириш ётади.

Бу тадқиқотларни таҳлил қилган ҳолда ушбу таърифни бериш мумкин:

Педагогик технология таълим мақсадларига эришиш ва шахснинг ривожланишига қаратилган педагогик фаолиятни мутасад равишда ривожлантириш тизими лойиҳасидир.

Олий таълимни ислоҳ қилиш бу масалаларга илмий асосланган нуқтан назардан ёндашишга мажбур этади. Ҳар қандай лойиҳалани, ўқитишнинг илмий асосланган воситалари бўлгани ҳолда, бу унинг технологиклиги ҳисобланмайди.

Педагогик технологияларнинг асосий вазифаси – ўқув жараёни мақсадларини амалга ошириш ва ривожлантириш. Яъни, шулардан тизимни ривожланиш қонуниятларини кўзда тутувчи технологиялар яхлитлиги принципи келиб чиқади: унинг ҳамма таркибий элементлари муайян ўзаро алоқаларида унинг тузилиши инвариативлик.

Технологиянинг пайдо бўлиш иккинчи принципи-инвариатив шахсий таъкил топиш, яъни унинг шахсий индивидуал хусусиятларига мослашувчанлиги, олий ўқув юртлари педагог ва ўқувчиларнинг ўзаро алоқалари берилган.

Олий ўқув юртларида педагогик тизимни лойиҳалаштириш нуқтан назаридан педагогик технологияларнинг ўзига хос жиҳатларини аниқлашда педагог ва ўқувчилар ўзаро муносабатлари кўрсатилган ўқитувчи фаолияти тизимларини ёки бу тизимларнинг фарқ қилишдан иборат бўлмаслигини эсда тутиш керак.

Лойиҳалаш методологик функция бажаради. У талабанинг психик ривожланиш қонуниятлари, ўқув жараёнининг ривожланиш хусусиятлари ва педагогик бошқарув усулларининг тадқиқот воситаси сифатида майдонга чиқади.

Олий ўқув юртида, таълимни такомиллаштириш мақсадида педагогик мулоқотнинг янги шакллари, ахборотларнинг таркибий қисмларини қайта ишлаб чиқиш, ўқув фаолиятини бошқаришнинг янги шакллари талаб қилинади.

Технологик тараққиёт бугунги кунда ижтимоий жараёнларни кузатиб боришга қодир энг муҳим компонентлардан биридир. Педагогик таълим технологиясини яхшилаш жамият маданий савиясини ва унинг иқтисодий қудратини шакллантириш шартидир.

Ўқитиш технологияси таълимнинг фаолиятини ва шу билан бирга, билимларни меҳнат жараёнига татбиқ этишни таъминлайди, педагогнинг онглигинини қоллига туширади, унинг жадал ҳаракат қилишига ва ҳаёт йўлига таъсир кўрсатади.

Касбий ўқитиш технологияси шахсни интизом, ирода ва ихтисосликка бўлган қизиқишни юзата келтиради. Мутахассисга бўлган ҳар томонлама талабни қаноатлантиришга қаратилган таълим технологиялари педагог ва талабанинг ҳамкорлигига психологик-педагогик шарт-шароитларни амалга оширишга йўналтиради.

Мутахассисларни касбий тайёрлаш технологик тамойили бўлажак касбига қаратилган мақсадлар, мазмун функциялари, ўқитиш методларидир. Шундан келиб чиққан ҳолда педагогик технологиялар ишлаб чиқилади.

Педагогик технологиялар таърифларига бўлган турли ёндашувлар шуни кўрсатадики, ҳақиқатдан ҳам ўқитиш технологиялари фан, ишлаб чиқариш ҳамда ўқув-педагогик жараён оралигидан ўрин олади. Бу касбий дидактик тайёргарлик тизимидаги билимларнинг мустакил соҳаси бўлиб, у ўқитишнинг дидактика назарияси ва амалиёти билан чамбарчас боғланган. У ўқув фаолиятини бошқариш жараёнини лойиҳалаш функциясини ўзига қамраб олади.

Ўқитиш технологияси таркибига ўқув жараёнини бошқаришнинг аниқ усуллари, бошқариш ва ўқитишнинг айни истиқболли тадбирлари ҳақидаги ҳам назарий, ҳам амалий билимлар киритилади. Ўқув жараёнининг бориши шароитларига мос равишда уларнинг изчиллиги белгиланади.

Ўқитиш технологияси, ўқитиш назарияси, ўқитиш техникаси. Улар ўқув фаолиятини бошқариш ҳақидаги педагогик соҳалардир, улар умумлаштирилган даражасига кўра амалга оширилади.

Педагогик технология таълим истиқболининг жараёнлаштирилган аспектидир.

Ўқитиш технологиясини белгилаш – бу касбий фаолият соҳасидаги таълимий ва такомиллаштириш самарасини таъминловчи ўқув жараёнини меъёрий бошқариб туришдир.

Лойиҳалантириш ўқитиш тизимларини ёки бу тизимларнинг алоҳида компонентларини фарқ қилишдан иборат деб ҳисоблаш керак эмас.

Технологик субъект – субъектив муносабатларни ўрнатиб даража-сида ишлайди.

Ўқитиш технологияси назарий ва амалиёт ўртасида оралик ҳолат эгаллайди.

Илмий адабиётларда, педагогик технологиянинг уч аспекти тўғрисида фикр юритилади: *илмий, тавсифий, амалий*.

Илмий аспектда ўқитишнинг мақсади, мазмуни ва методлари илмий асосланади, педагогик жараён лойиҳалаштирилади.

Тавсифий аспектда режалаштирилган ўқитиш натижаларига эришишнинг мақсади, мазмуни, методлари ва воситаларининг иштироки асосида алгоритм жараёни ишлаб чиқилади.

Амалий аспектда педагогик технология жараёни амалга оширилади.

Таълим амалиётига нисбатан педагогик технологиянинг уч сатҳи белгиланади: *умумпедагогик, хусусий методик, локал (модул)*.

Умумпедагогик технология яхлит таълим жараёнини ифода қилади.

Хусусий методик технология бир фан доирасидаги ўқув -тарбия жараёнини амалга ошириш методлари ва воситаларидан иборат бўлади.

Локал (модул) технология ўқув тарбия жараёнининг махсус бўлимларига технологияни татбиқ қилишни ифода қилади. Бу технология хусусий дидактик ва тарбиявий вазифаларни ҳал қилишга қаратилади.

Педагогикада ўқитиш технологиялари билан бирга таълимий технологиялар ҳам ўрин олган. Таълимий технологиялар мазмун-ахборот аспекти билдирса, ўқитиш технологияси жараёнга алоқадор деб ҳисобланади, яъни улар орасида, ҳали ҳам аниқ фарқлар белгиланмаган.

Педагогик технология талабаларнинг тайёргарлик даражасига, уларнинг ахборотлар билан танишганлик ва амалий тайёргарлигига мосланган бўлиши лозим.

Касбий таълим тизимида ўқитиш технологиялари фундаментал ва амалий билимларнинг ўзлаштирилишини, ҳаракатларнинг рефлексивлигини акс эттиради ва ўз касбий фаолиятини шакллантиради.

Педагогик технология ўқитувчи ва талаба фаолияти билан белгиланади. Фаолиятнинг бундай турларига кўра педагогик технологиянинг тузилмаси аниқланади.

Педагогик технологиянинг тузилмаси. *У концептуал асос, таълим жараёни мазмуни, технологик жараёндан* иборат бўлади.

Ҳар бир педагогик технология муайян илмий концепцияга асосланади.

Педагогик технологиянинг илмий концепцияси таълим мақсадларига эришишнинг фалсафий, психологик, ижтимоий-педагогик ва дидактик асосланларни ўз ичига қамраб олади.

Таълим жараёни мазмуни таълим жараёнининг умумий ва аниқ мақсадлари, ўқув материали мазмунидан иборат бўлади.

Технологик жараён ўқув жараёнини ташкил этиш, ўқитувчи фаолияти, талаба фаолияти, ўқув жараёнини бошқариш усуллари, ўқув жараёни диагностикасини қамраб олади.

Талқикотчилар ҳар қандай педагогик технологияларни қаноатлантирадиган мезонларни белгилайдилар.

Изчиллик педагогик технологиянинг мезони сифатида жараёнининг мантикийлиги, педагогик технологиянинг барча қисмларининг ўзаро боғлиқлиги, яхлитлигани ўз ичига олади.

Педагогик технологиянинг мезонларидан бири бошқарувга асосланганлиғидир. У ўқув жараёни диагностикаси, уни режалаштириш

ва амалга оширишни лойиҳалаш, ундаги ўқитиш методлари ва воситаларини ўзгартириб туришдан иборат бўлади.

Педагогик технологиянинг самарадорлик мезони таълим жараёнининг аниқ шaroитларида олинадиган юксак натижаларни кўзда тутилади.

Қайта тиклаш педагогик технологиялар мезонларидан биридир. Унда педагогик технологияларни бошқа ўқув юртлирида қўллаш имконияти тушунилади.

Шундай қилиб, олий мактабда мутахассисларнинг касбий тайёргарлиги мураккаб ва доимий ҳаракатдаги тизимли ташкил этади. Бу тизимда бўлғуси ўқитувчининг технологик тайёргарлиги алоҳида ўрни тутди. У бўлғуси педагогнинг интеллектуал ривожланиши, фаол ўқиши, ижодий шахснинг ривожланиши, тафаккурнинг касбий йўналганлигани идрок қилиш, ўқув-билиш фаолиятини ташкил этишда тадқиқий (илмий) тамойилларни амалга ошириш билан боғланган.

Бўлғуси педагогнинг технологик тайёргарлиги олий ўқув юртида педагогик технологияларни амалга оширишни талаб қилади. Олий ўқув юрти таълим жараёнида фойдаланиладиган ва кенг тарқалган педагогик технологиялар: *муаммоли ўқитиш, ўқитишнинг табақалаштирилган ва индивидуал технологияси, программалаштирилган ўқитиш технологияси, компьютер ахборот технологияси, муволифлик технологиясидир.*

4.2. Муаммоли ўқитиш технологияси

Муаммоли ўқитиш бу такомиллашган ўқитиш технологиясидир

Ҳозирги, олий мактабдаги самарадор ўқитиш технологияси – бу муаммоли ўқитишдир. Унинг вазифаси фаол билиш жараёнига унлаш ва тафаккурда илмий-тадқиқот услубини шакллантиришдир. Муаммоли ўқитиш ижодий, фаол шахс тарбияси максалларига мос келади.

Муаммоли ўқитиш жараёнида талабанинг мустақиллиги ўқитишнинг репродуктив шаклларига нисбатан тобора ўсиб боради.

Ҳозирги педагогикага оид адабиётларда муаммоли ўқитишнинг турли таъриф ва тавсифлари бор. Бизнингча, нисбатан тўлиқ ва аниқ таъриф М.И.Махмутова томонидан берилган бўлиб, унда муаммоли ўқитиш маънавий фикрлар талбирлари (таҳлил, умумлаштириш) ҳисобга олинган ўргатиш ва дарс бериш услубларини қўллаш қондалари ва талабаларнинг тадқиқот фаолиятлари қонуниятларининг (муаммоли вазият, билишга бўлган қизиқиш ва талаб...) тизими сифатида изохланади.

Муаммоли ўқитишнинг моҳиятини ўқитувчи томонидан талабаларнинг ўқув ишларида муаммоли вазиятни вужудга келтириш ва ўқув вазифаларини, муаммоларини ва саволларини ҳал қилиш орқали янги билимларни ўзлаштириш бўйича уларнинг билиш фаолиятини бошқариш ташкил этади. Бу эса билимларни ўзлаштиришнинг илмий-тадқиқот услубини юзага келтиради.

Маълумки, ўқитишнинг ҳар қандай восита инсон фаолиятининг муайян қонуниятлари, шахс ривож ва улар негизда шакллانган педагогик фаолият тамойидлари ва қоидалари ётади. Инсоннинг билиш фаолияти жараёни маънавий билиш заҳиятларини ҳал қилишда объектив қонуниятлари дидактик тамойид – муаммолилиқка таянади.

Ўқитишнинг ҳозирги жараёни таҳлили психолог ва педагогларнинг фикрлаш муаммони вазият, қутулмаган хайрат ва маҳлиё бўлишдан бошланади, деган ҳулосалари ҳақиқатга яқин эканлигини кўрсатади. Ўқитиш шартотида инсоннинг ўша психик, эмоционал ва ҳиссий ҳолати унга фикрлаш ва ақлий изланиш учун ўзига ҳос туртки вазифасини бажаради.

Муаммони вазият муайян педагогик воситаларда мақсадга мувофиқ ташкил этиладиган ўзига ҳос ўқитиш шартотида юзага келади. Шунингдек, ўрганилган мавзулар хусусиятларидан келиб чиқиб, бундай вазиятларни яратишнинг махсус усулларини ишлаб чиқиш зарур. Шундай қилиб, ўқитишда муаммони вазият инунчаки «фикр йўлидан қутулмаган тўсиқ» билан бошланган ақлий машаққат ҳолати эмас. У билиш мақсадлари махсус тақозо қилган ақлий тарақлиқ ҳолатидир. Бундай вазият негизда аввал ўзлаштирилган билим излари ва янги юзага келган вазифани ҳал қилиш учун ақлий ва амалий ҳаракат усуллари ётади. Бунда ҳар қандай машаққат муаммони вазият билан боғлиқ бўла вермаслигини таъкидлаш ўридли бўлади. Янги билимлар аввалги билимлар билан бошланмаса, ақлий машаққат муаммони бўлмайди. Бундай машаққат ақлий изланишни кафолатламайди. Муаммони вазият ҳар қандай фикрлаш машаққатларидан фарқ қилиб, унда талаба машаққат талаб қилган объект (тушунча, факт)нинг унга аввал ва янги вақтда маълум бўлган вазифа, масала бўйича ички, яширин алоқаларини англаб ётади.

Шундай қилиб, муаммони вазиятнинг моҳияти шуки, у талаба таниш бўлган маълумотлар ва янги фактлар, ҳодисалар (қайсики, уларни тушуниш ва тушунтириш учун аввалги билимлар қамқик қилади) ўртасидаги зиддиятдир. Бу зиддият билимларни ижодий ўзлаштириш учун ҳаракатлантурувчи кучдир.

Муаммони вазиятнинг белгилари қуйидагилар:

- талабага нотаниш фактнинг мавжуд бўлиши;
- вазифаларни бажариш учун талабага берилган кўрсатмалар, юзага келган билиш машаққатини ҳал қилишда уларнинг шахсий манфаатдорлиги.

Муаммони вазиятдан чиқа олиш ҳамма вақт муаммони, яъни нима номаълум эканлигини, унинг нуқсий ифодаси ва ечимини англаш билан бошланган.

Муаммони вазиятнинг фикрий таҳлил қиладиган бўлсак, у авваламбор талабаларнинг мустақил ақлий фаолиятидир. У талабани интеллектуал машаққат келтириб чиқарган сабабларни тушунишга, унга кириш, муаммони сўз билан ифодалаш, яъни фаол фикр юритишни белгиланган олиб келади. Бу ўринда изчиллик ёрқин кўринади: аввало муаммони вазият юзага келади, сўнг ўқув муаммоси шаклланади.

Ўқитиш амалиётида бошқа вариант – ўша муаммо ташки кўринишда муаммони вазият юзага келишига мувофиқ келгандай бўладиган вариант ҳам учрайди. Фактлар, ҳукмлар назарий қоидалар

зиддиятлари мазмунидати, саволлар кўринишидаги муаммонинг ифодаси одатда «ниммага» саволига жавоб бўладиган муаммоли вазиятнинг мавжудлигини ақс эттиради.

Муаммо уч таркибий қисмдан иборат: маълум (берилган вазифа асосида), номаълум (уларни топиш янги билимларни шакллантиришга олиб келади) ва аввалги билимлар (талабалар тажрибаси). Улар номаълумни топишга йўналган қишйрив ишларини амалга ошириш учун зарурдир. Аввало талабага номаълум бўлган ўқув муаммоси вазифаси белгиланади ва бунда унинг бажарилиш усуллари ҳамда натижаси ҳам номаълум бўлади, лекин талабалар ўзларидаги аввал эгилланган билим ва кўникмаларга асосланиб кутилган натижа ёки ечилиш йўлини излашга тушади.

Шундай қилиб, талабалар биладиган вазифа ва уни мустақил ҳал қилиниш усули ўқув муаммоси бўла олмайди; иккинчидан, бирор вазифанинг ечилиш усуллари ва уни излаш воситаларини билишмася ҳам ўқув муаммоси бўла олмайди.

Ўқув муаммосининг муҳим белгилари қуйидагилар:

- *янги билимларни шакллантиришга олиб келадиган номаълумнинг қўйилиши;*

- *талабаларда, номаълумни топиш йўлида изланишни амалга ошириш учун зарур бўлган муайян билим захирасининг бўлиши.*

Ўқув муаммосини ечин жараёнида талабалар ақлий фаолиятининг муҳим босқичи унинг ечилиш усулини ўйлаб топиш ёки гипотеза қўйиш ҳамда гипотезани асослашдир.

Ўқув муаммоси муаммоли саволлар билан изчил ривожлантириб бериледи ва бунда ҳар бир савол унинг ҳал қилинишида бир босқич бўлиб хизмат қилады.

Муаммонинг таркибий қисмлари, маълум ва номаълумнинг ўзаро муносабати характери билимга бўлган эҳтиёжни келтириб чиқаради ва фаол билишга бўлган изланишга ундайди.

Таъкидлаш жоизки, муаммоли ўқитишнинг зарурий шарти талабаларда ҳақиқатни ва унинг натижасини излаш жараёнига бўлган ижобий муносабатни вужудга келтириш ҳисобланади.

Талабаларнинг муаммоли ўқитишдаги ижодий ва қишйрив билиш фаолияти муаммоли вазият пайдо қилинганда, талабалар машғулотда муаммония ифодалаб беришдан иборат бўлади, яъни билишдаги қийинчиликларнинг пайдо бўлиши моҳиятини (яъни ушбу дамда унга нима маълум бўлса) сўз билан ифодалаб беради, сўнгра муаммонинг ечилиш усуллари қишйради ва бунда турли тахминларни олға суради, талабалар ҳақиқий деб топган тахминлардан бирини фараз сифатида асос қилиб олади ва уни исботлайди, изланиш муаммо ёки вазифа бажарилгандан сўнг тугалланади.

Шаҳе билиш фаолиятининг изланиш даврини махсус схемаларда ифодалаш мумкин: муаммоли вазият, ўқув муаммоси, ўқув муаммосини ечиш учун изланиш, муаммонинг ечилиши.

Муаммоли ўқитиш машғулотларини ташкил этиш ва ўтказишнинг муҳим томони шундаки, бунда ўқитувчи унинг ҳам таълимий, ҳам тарбиявий функциясини яхши англаб олган бўлиши талаб қилинади. Ўқитувчи ҳеч қачон талабаларга тайёр ҳақиқатни (ечимни) бериши керак эмас; балки уларга, билимларни олишга туртки бериши,

машғулотларда ва ҳаёт фаолиятларида зарур бўлган ахборот, вақт ва ҳодиселарни ошқода қайта ишлатишларига ёрдам беришни лозим бўлади.

Муаммоли ўқитиш битимларни онгли ва мустақкам ўлаштириш, атроф-муҳитга ўзининг фаол муносабатини белгилаб олишида, талабалар билиш фаолиятини жонлантиришида қатта имкониятларга эга.

Муаммоли ўқитишда ўқитувчи талабаларнинг билиш фаолиятини ташкил этади, шундагина талабалар фанларни таҳлил қилиш асосида мустақил равишда интеллектуал машаққатларни ҳал қилиш, хулоса чиқариш ва умумлаштириш, қонуниятларни шакллантириш, қўлга киритилган билимларни янги вазиятга таъбиқ этишга интилади.

Айрим ҳолларда ўқитувчи талабаларда нафақат қизиқиш уйғотиши керак, балки ўқув муаммосини ўзи ҳал қилиб қўймаслиги ва бошқа ҳолларда талабаларнинг ўқув муаммосини ечишдаги мустақил ишларига раҳбарлик қилиш лозим, натижада талабаларда билимларга мустақил эришиш қобилияти шаклланади ҳамда гипотеза қўйиш ва уни исботлаш орқали янги ақлий ҳаракат усулларини топади, билимларни бир муаммодан бошқа кўчариш кўникмасини ҳосил қилади, диққат ва тасаввурлари ривожланади. Талабалар муаммоли ўқитиш жараёнида муаммоли вазиятда ўқув материалларини широк қилиш орқали билим ва ақлий ҳаракат усулларини ўлаштирар экан, ўрганишларни мустақил таъдил қилар экан, гипотезалар қўйиш ва уларни исботлаш орқали ўқув муаммоларини шакллантирар ва сечар экан, унда талабаларнинг интеллектуал фаоллиги таъминланади.

Шундай қилиб, муаммоли ўқитишнинг вазифаси талабалар томонидан билимлар тизими ва ақлий ҳамда амалий фаолиятлари усулларини самарали ўлаштиришга ҳамкорлик қилиш, уларда янги вазиятда олинган билимларни ижодий қўлдан маънасини ҳосил қилиш, билиш мустақиллиги ўқув ва тарбия муаммоларини ҳал қилишидир.

Ўқув жараёнининг амалий таҳлили муаммоси ўқитишнинг ўзига ҳосилгани белгилаш имкониятини очади. Муаммоли ўқитишнинг моҳияти таълим олувчи томонидан ўлаштирилиши лозим бўлган ахборотларни ўқитувчининг махсус ташкил қилишидан иборатдир.

Муаммоли ўқитишнинг ташкил этишнинг биринчи шarti ўқув ахборотларининг тақомилланиб бориш тизимидир.

Муаммоли ўқитишнинг иккинчи шartiда муаммоли ўқитиш амалга оширилади ва унда ахборотнинг ўқув вазифасига ўтказилиши вақтида уни ечиш усулини таниш имконияти кўзда тутилади.

Муаммоли ўқитишнинг учинчи шarti таълим олувчининг субъектив маъкеи, уларнинг билиш мақсадларини англаб етиши ва қарор қабул қилиш, масавани ҳал қилиш ва натижани кўнга киритиш учун ўларнинг ихтиёрида бўлган воситаларни баҳолай билишидир.

Муаммоли ўқитишга асосланган ўқув машғулотларини ўтказиш методикаси унда қўлланиладиган методларни асослаб беришни талаб қилади. Бунда: ижодий, қисман-ижодий ёки эвристик, ахборотларни муаммоли баён қилиш, ахборотни муаммоли бошлаш орқали баён қилиш асосий методлар ҳисобланади.

Ижодий метод таълим олувчининг ижодий мустақиллигини тўла амалга оширади. Унда талаба ўқитувчининг берган вазифасини бажара-

ди, айни вақтда ўзлари ҳам ўқув муаммосини шакллантиради, ўзлари мустақил гипотезани ечишга ҳаракат қиладилар, изланишни амалга оширади ва пировард натижага эришадилар. Шу тариқа ижод методини қўлдан билан талабалар фаолияти олиқоларнинг илмий-тадқиқот фаолиятига яқинлашади. Ўқитувчи фақат талабаларнинг илмий изланишларига умумий раҳбарлик қилади, вазифалар эса уларнинг мустақил ўқув-билиш ҳатти-ҳаракатларининг тўла давриёлигини кўзда тутиб: 5 тахминча ахборотлар йиғиладиган ёки ечилишига қалар ўқув муаммоси кўйиладиган ҳамда ечимлар текшириб кўрилади ва янги билимлар жорий қилинади.

Ижодий методдан ўрганилаётган курснинг умумий асосларини камраб олган энг муҳим мавзуларни ўқишда фойдаланиш тавсия этилади. Бу эса бошқа барча материалларнинг тобора онгли ўзлаштирилишига олиб келиши лозим. Шунингдек, бундай методда машғулот ўтказиш учун ўқитувчи танлаган бўлим ёки мавзу талабаларнинг широк қилишларига қудай бўлишини назарда тутиши лозим бўлади.

Ижодий метод таълим олувчидаги узок вақтни ва махсус шароит яратилишини талаб қилади.

Талабаларнинг ижодий ишлари шаклий жиҳатдан ранг-барангдир. Улар маъруза матнини тайёрлаш ва семинарга тайёргарлик кўриш, у ёки бу масаланинг назарий ҳолатини (адабиётлар билан бирма-бир ишлан, ҳужжатларни архивда ўрганиш) ўрганиш, кўргазмали қуроллар, дидактик материаллар тайёрлаш ва бошқалардир.

Кисман ижодий метод мураккаб муаммони бўлакларга ажратиб, унинг қудай масалаларини босқичма-босқич аниқлаб олишга қўлланади ва унда ҳам қилишнинг ҳар бир босқич (қаддам) масаланинг кейинги босқичини ечилишга асос бўлиб хизмат қилади. Бунда талабалар ўқув муаммосининг кўйилишида, гипотезани тахмин қилиш ва исботлашда фаол қатнашадилар. Уларнинг фаолияти репродуктив ва ижодий унсурларини ўзида камраб олади. Бунда ўқитишнинг қидирув (изланиш) суҳбати, талабаларнинг жавоблари ва тўлдирришларига қўшимча қилган ҳолда ўқитувчининг баёни, фактларни кузатиш ва умумлаштириш усуллари қўлланади. Бу ҳолларда талабаларнинг репродуктив ва қидирув (изланиш) фаолиятининг мувофиқлигига муҳим аҳамият касб этади. Улар бирор босқичдаги ўқув муаммосининг мустақил ҳал қилинишидан, го улардан аксарияти ечилишга қалар қуши ўзгариб туриши мумкин.

Машғулотларда ижодий суҳбатни қўллаш мақсадга мувофиқ топиллади. Талабалар бундай суҳбат жараёнида ўзларида аввалдан мавжуд бўлган билимлари, ижодий фаолияти тажрибасига асосланган ҳолда, ўқитувчи раҳбарлигида муаммони излайди ва мустақил равишда унинг ечимини топади. Талабалар ўз ташаббуслари билан саволларга жавоб берадилар ёки ўз чикишларига турли мулоҳазаларни билдирадидилар, муаммонинг ечилишидаги ўз вариантларини илгари сурадидилар, ҳодислар ўртасидаги ранг-баранг алоқаларни қайд қиладидилар, баҳслашадидилар, бошқаларнинг фикрига танқидий муносабат билдирадидилар. Бу жараёнда ўқитувчининг талабаларга ёрдам бериш даражаси уларнинг машғулотларга тайёргарлик кўриш даражасига боғлиқ бўлади.

Ижодий суҳбатга тайёрлашга ўқитувчининг унга ўта масъулият билан ёндалиши талаб қилинади. Ўқитувчи бундай суҳбатга олинишдан

ижодий тайёртарлик кўриши лозим: аввалдан шундай саволлар ўйлаб топиши керакки, улар талабанинг у ёки бу ҳодисанинг моҳиятини ўйлашга мажбур этсин, суҳбат йўналиши ва гипотезанинг эҳтимол кўрилган вариантлари ва унинг счилиш йўлиларини башорат қила олсин. Ўқитувчи талабаларнинг умуман муаммони счиш учун старли даражада тайёртарлик кўриб келмаслигини ҳам кўзда тутиши ва бундай вақтда содда ва мураккаблаштириб борувчи кўшимча саволларни тайёрлаб кўйиши лозим, бундай саволлар орқали талабалар ижодий ҳал қилиши шарт бўлган вазифаларни қисملарга ажратиш ҳам зарур бўлади, яъни муаммо кичик муаммоларга бўлинади ва муаммоли вазифа счилади. Ўқитувчи бундай вазиятда вазминлигини сақлаши, талабаларга тезроқ ёрдам бериш, камчилигини тузатиш ва янгилик фикр билдиригандиларга танбех беришга шошилмаслиги, балки кўшимча саволлар билан ўзларининг ҳагосини англашга ва тўғри қарор қабул қилишга эришиш мақсадга мувофиқдир.

Ижодий суҳбат давомида камроқ тайёртарлик кўрган, жонли фикр олишувларда, шунингдек, индамасликни хуш кўрадиган талабаларга алоҳида аҳамият бериш лозим. Бундай талабаларнинг ҳулқларини кўзда тутган ҳолда улардан ҳам «нидо чиқвиши»га эришиш мақсадида улар учун ҳам аввалдан саволлар тайёрлаб кўйиш маъқул бўлади.

Ижодий характеридаги суҳбат ўқув-тадқиқот ишларининг зарурий босқичи ҳисобланади. Унда талабаларнинг ўзида тадқиқот ишлари унсурлари мавжуд бўлган қисман-ижодий фаолиятнинг бажарилишини талаб қиладиган муаммоли характеридаги мантикий масалалар диққатни жалб қиладди.

Материални муаммоли баён қилиш. Бунда ташаббус ўқитувчи томонидан аманга оширилади ва тобора фаоллаштириб борилади. Ўқитувчи янги материални баён қилишда унинг счилишини ўзи таъминлайди. Бунда ўқитувчи эидиятларни таъкидлайди, уни барчага эшиттириб муҳокама қиладди, ўз мулоҳазаларини билдиради, ҳақиқатни фактлар, мантикий нобоглар тизими ёрдамида асослайди. Ўқитувчи бу тадбирларни муваффақиятли аманга ошира олса, талабалар унинг фикрлари боришига диққат билан кўшилиб боради, муаммоларнинг счилиш оқимига кўшилиб кетади, бирга фикр юритади, бирга ҳаяжонланади, шу тариқа машғулотнинг қатнашчисига айланади. Бунда ўқитувчи талабанинг билиш жараёнини саволлар бериш, саволга савол бериш йўли билан бошқаради ва шу орқали аудиториядаги ўрганиладиган материаллар бўйича эидиятларга диққатни жалб қиладди ва талабаларни ўйлаб фикр юритишга мажбур қиладди. Ўқитувчи тушунилмаган саволни ҳал қилишидан ошинуқ, талабалар ўзларича ўз жавобларини тайёрлаб кўшилар ва уни маълум муддат ўтгач ўқитувчининг фикри ва ҳулосаси билан таққослайдилар.

Материални муаммоли баён қилиш ахборотни баён қилишдан тубдан фарқ қиладди, чунки унда у ёки бу ҳодисанинг белгилари, хоссалари, тушунчалари, қондалари шунчакки тасвирлаб берилади, тайёр ҳулосалар баён қилинади.

Ўқув ахборотларининг муаммоли баёни методидан фойдаланишини бошқа вариант, фан тараккиёти тарихидаги у ёки бу

қонушнинг олимлар томонидан кашф этилиш йўлини ёритиб бериши ҳам мумкин.

Ўқув жараёнида кенг тарқалган методлардан бири – шартли равишда ўқув ахборотларининг баёнини муаммоли бошлан деб номланашиган методдир. Материални муаммоли баён қилиш методидан бу метод муаммоли вазият фақат материални баён қилиш ботидагина яратилиши билангина фарқланади. Кейинчалик материал ахборот усулида баён қилинади. Албатта, бу метод юқорида талабанинг ижодий изланиш фаолияти, айниқса, ижодий методда кўринган кўникмаларни ҳосил қилишга имконият бермайди, лекин талабаларнинг машғулот якунида олган натижалари барча материални фаол идрок қилишга, унга юқори кизиқиш уйғотишга бевосита туртки беради. Юқоридаги барча методлар орасида бу метод ўзининг оддийлиги билан ажралиб туради.

Муаммоли вазиятни ташкил қилишда қуйидаги эҳтимол кўринган дидактик мақсадларни ҳисобга олиш зарур: ўқув материалига талабалар диққатини жалб қилиш, уларнинг билишга бўлган кизиқишини уйғотиш, талабаларнинг билиш фаолиятини жонлантириш, уларни интеллектуал зўриқиш машаққатларига олиб келиш, талабалар томонидан эгалланган ҳозирги билим, маъна ва кўникмалар келажакда юзага келадиган билишга бўлган талабларини қондира олмаслигини кўрсата билиш, талабаларга ўқув муаммоларини таҳлил қилишга, унинг ечилишидаги энг рационал йўллارни аниқлашда ёрдам бериш керак.

Ўқув жараёнидаги муаммоли вазиятнинг бир неча турлари фарқланади:

1. Талаба бир кўйилган вазифанинг ечилиш усулини билмайдилар, муаммоли савонга жавоб бера олмайдилар.

2. Талабалар маълум олган билимларини янги шароитда, ҳолатда фойдаланиш заруриятига дуҳ келтирилди.

3. Вазифанинг назарий жиҳатдан ечилиши мумкин бўлган йўли ва таъланган усулнинг амалий жиҳатдан қўллаш қийинлиги орасида зиддият юз беради.

4. Вазифанинг бажарилишида натижага амалий эришиш ва талабаларда уни назарий жиҳатдан асослашга билим етишмаслиги ўртасида зиддият юз беради.

Адабиётларда муаммоли вазият яратишнинг қуйидаги кўп учрайдиган усуллари қайд қилинади:

- *ҳодисалар, ўрганилаётган тушунчалар моҳиятини тушунтириш учун муаммоли вазифалар қўйиш;*
- *олинган билимларнинг амалий тадбиқи усулларини толини учун муаммоли вазифа қўйиш;*
- *талабаларни ҳодисалар ва фактлар орасидаги зиддиятлар ва номувофиқликларни тушунтириб беришга ундаш;*
- *илмий тушунчаларни ва ҳаётий тасаввурларни орасидаги зиддиятни келтириб чиқарадиган факт ва ҳодисаларни таҳлил қилишга ундаш;*
- *талабаларни факт, ҳодиса, хатти-ҳаракатлар, ҳулосаларни солиштириши, қиёс қилишга ундаш;*
- *талабаларни тўғ тушуниб бўлмайдиган характердаги ва фан тарихида илмий муаммонинг қўйилишига сабаб бўлган фактлар билан таништириш.*

Муаммони вазиятни вужудга келтиришнинг юқорида келтирилган усуллари унинг бошқа вариантларига чек қўймайди. Ҳар бир ўқитувчи ўзининг амалий фаолиятида ўқув материаллари билан ижодий ишлаш жараёнида уни ташкил қилишнинг турли имкониятларини кидириши ва топшиши мумкин.

Талабаларнинг фикрлари тобора мукаммаллашиб, муаммони вазият уларда маълум хиссий ҳозирликни вужудга келтиради, мустақил амалга оширилган билиш жараёнидан, кашфиётлардан қониқиш ҳосил қилади. Хайратга тушиш, тушкунлик ёки шодлик хиссиётлари муаммони вазиятни тўғри ташкил қилиш белгалари бўлиб хизмат қилади. Маълумки, юқори кўтарикилик билимларни самарали ўзлаштириш, ҳақиқатни кидириш ва унга эришишнинг муҳим омилли ҳисобланади.

Муаммонинг мураккаблиги, талабаларнинг билим савияси ва малакаси, уларнинг ижодий фаолияти, кўникмалари, дидактик мақсадга йўналганлигига қараб муаммони ўқитишда талаба ва ўқитувчи ўзаро муносабатларининг турли вариантлари бўлиши мумкин, яъни муаммонининг турли сатҳлари амалда бўлиши мумкин.

Педагогикага оид адабиётларда асосан муаммонининг уч сатҳи ҳақида фикр юритилади:

Биринчи сатҳда ўқитувчи ўзи муаммони кўяди, уни шакллантиради ва талабаларни мустақил равишда унинг ечилиш йўлини кидиришга йўналтиради.

Иккинчи сатҳда ўқитувчи фақат муаммони вазиятни вужудга келтиради, талабалар эса муаммони мустақил шакллантирадилар ва ечадилар.

Учинчи сатҳ – олий сатҳ бўлиб, унда ўқитувчи шундай қондани кўзда тутади: муайян муаммони кўрсатиб бермайди, балки уни талабаларни «рўбарў» қилади ҳамда уларни мустақил ижодий фаолиятга йўналтиради, уларни бошқаради ва натижани баҳолайди. Талабалар эса муаммони мустақил англайдилар, уни шакллантирадилар, унинг ечилиш усулларини тадқиқ қиладилар.

Ўқув муаммосининг қўйилиш жараёнини осонлаштириш учун муайян тартибга риоя қилиш лозим бўлади. Ечилиш лозим бўлган ҳамда янги тушунчалар билан бевосита боғлиқ бўлган аввалги ўзлаштирилган билимлар доирасини фаоллаштирмасдан туриб, муаммони қўйиб бўлмайди. Муаммони вазифаларини ташкил қилишдан олдин талабаларнинг сабаб-оқибат алоқаларини ўрната олиш усулларини эгаллаганингига ишонч ҳосил қилиш, талабаларнинг муаммони вазиятни таҳлил қила олиш даражасини ўрганиш шартдир. Шунингдек, ўқитувчи талабалар эътиборига фақат улар учун қулай бўлган муаммоларни қўймаслиги ҳам мумкиндир. Шу билан биргаликда муаммонинг ечилиши уни тўғри кўя билишга кўп жиҳатдан боғлиқ эканлигини унутмаслик зарур.

Бу қондаларни амалга ошириш аввало ўқув материалининг мазмун хусусияти билан боғлиқдир. Унинг таркиби ва тузилмасига бир қатор талабаларни қўйиш мумкин.

Ўқув материали қуйидаги мазмунни ўз ичига қамраб олади:

- янгилик унсурлари (янги тушунчалар, янги белгилар, хусусиятлар, номаълум тушунчаларнинг жиҳатлари, янги алоқалар, ҳаракатлашнинг янги усуллари);

- фактлар, билиш вазифалари ва мисаллари, эътиботлари кўринишидаги материалларни камраб олган маълум ва янги билим ўрғасидаги эътибот;

- умумпедагогик ва дидактик тамойилларни ҳисобга олган педагогик назариянинг методологик асослари материални маънига мувофиқ байн қилиш.

Шуни таъкидлаш лозимки, ўқитиш жараёни фақат «муаммони» ёки «номуаммони» методлар ёрдамидагина амалга оширмади, балки унинг самарали бориши учун ҳилма ҳил методларни қўллаш мақсадига мувофиқдир. Ўқитувчи машғулотнинг мақсади, ўқув материалларининг мазмунини тўғридан, аудиторияда қатнашган талабаларнинг характери, уларнинг тайёргарлик даражасини ҳисобга олган ҳолда уларни тинглаш ҳамда бирини иккинчиси билан боғлашни амалга оширади. Шундагина ўқув жараёнининг юқори самарадорлиги таъминланади. Шунингдек, муаммони ўқитишнинг самарадорлиги кўп жиҳатлардан талабаларнинг ижодий фаолиятга, муаммони ифодалаш ва ечишга бўлган тайёргарлигига боғлиқ бўлади. Уларни ижодий фаолиятга жалб қилишда муаммони бошлаш баёнида аста-секин таъкидот ишларига эътибор, муаммони ўқитишнинг барча методлари замирида аста-секин оқибатдан мураккабга ўтиш тавсия этилади.

Педагогикага оид адабиётларда талабаларнинг ижодий фаолияти репродуктив, қайта ишлаб чиқиш методларини шакллантирмадан аввал амалда бўла олмаслиги таъкидланади. Агар ўрганилаётган курснинг (бўлим, мавзунинг) моҳиятини, улардан фойдаланишнинг зарур методик материаллари ва қондаларини талабалар билимаса ва англамаса, ўқитувчи уларнинг ижодий фаолиятини ташкил эта олмайди.

Демак, муаммони ўқитиш етарли даражада самарали бўлиши учун у яқин ўқув-тарбия жараёнининг узвий қисми бўлиши керак.

Муаммони лекциялар ўтказиш жараёнида, талабаларда ижодий фаолиятга зарур бўлган мотивлар, қимматли йўл-йўриқлар ва йўлданмагарнинг шаклланиши мухим ўрин эгаллайди.

Таъкидлаш жоизки, ўқув фаолияти мотивларининг доирасида жуда кўп мотивлар йиғиндиси бўлса-да, улардан икки гуруҳи белгиланган ҳисобланади.

Биринчи гуруҳга махсус мотивлар таъкидланади. Улар талабалар томонидан барча ҳаётий эҳтиёжларни чуқур англаш, мутахассис бўлиб етишиши учун билимларни эгаллашнинг ижтимоий зарурлигини тушунишни камраб олади. Бу гуруҳ мотивларини ўқитувчи курснинг амалий характери ва касбий йўналганлигини намоён қилиш орқали талабаларнинг тушунчаларини амалда қўллаш орқали кучайтириш мумкин.

Иккинчи гуруҳ мотивлари ўқув фанлари ва билишга бўлган қизиқиш билан боғланган. Бу гуруҳ мотивлари моҳиятини ўқитувчи талабалардаги ўқув фанларига бўлган қизиқишни билиш тўғрисидаги билимларни шакллантириш орқали кучайтириш мумкин. Бунинг учун лекция жараёнида хатти-ҳаракатларнинг намунавий усуллари, тушунча-

лар тизимининг мантикий усуллари, аниқланмалар, хислатлар ва бошқа исботловчи қурilmаларининг «тушунчалар асосида ҳулосалар» хатти-ҳаракатлари шаклланишининг дидактик қимматиини белгиловчи ўқув материалига урғу берилади.

Талабаларда юқорида баён қилинган малакаларни шакллантириш учун лекцияни ўтказиш учун шундай тайёрларлик кўриш кўзда тутилиши керакки, улар тайёр билимларни чакқонлик билан ҳаракат усулларига айлантира олинсин. Бу дидактик мақсадга эришиш учун талабаларнинг ечимларни қандай шакллантиришларига, тушунчалар ечимининг қандай усуллари борлигига, у ёки бу нфода қайси талабалар асосида қониқтирилаётганига, дастлабки омиш, аргументлар, ҳулосаларга диққатни жалб қилиш лозим.

Ўқитишнинг бу методини лекция ўқишнинг ахборот - тасвирий ёндашувдан қисман ижодий ва ижодий методга ўтиш орқали амалга ошириш мумкин, улар талабаларда лекциянинг турли босқичларига ва шароитларида муайян билиш машаккатларини туширашки, улар ўқитиш жараёнида аввал шаклланиб билим ва кўникмаларни жорий этиш ҳамда қайта ишлан асосида муваффақиятли ҳал қилинади.

Талабаларни ижодий фаолиятга тайёрлаш тизимида, ўқитувчининг лекция жараёнида уларга эътибор қаратиш ўқув билиш фаолиятига мос кўрсатмаларни бера олиши муҳим аҳамиятга эга. Шу мақсадда лекцияда ўқув фани мазмуниининг умумий-таълимий қимматиини исботлаш билан бирга унинг шахс интелекту, дунёқараши, билимларни таснифлаш ва қўлдан усуллари, улардан тежамли фойдаланиш ҳамда тўғри баҳолай олиш тарбиясига таъсир этишини ҳам исботлаш лозим бўлади.

Шунингдек, бундай эксперимент (амалиёт), эгалланган билимлар, фикрларни (ҳукмларни) қуриш усуллариининг ҳақиқийлигини тасдиқлашга қаратилганлиги таъкидлашнинг лозим. Ўқув машгулотларининг бундай бориши талабаларда илмий-позарий тадқиқот ва эксперимент ўтказиш малакасини шакллантиради, бу билан улар илмий ижод кенглигига, ишчилик мулоқотига чиқад, тадқиқотнинг босқичларини режалантиради, унинг мақсад ва вазифаларини нфозалайди, методикасини ишлаб чиқад.

Муаммони ўқитишнинг талабалар даражасидаги сифатини таъминлаш, талабалар томонидан ўзлаштирилган ахборотлар бўйича билимларни чуқурлаштириш ва кенгайтириш мақсадида семинарлар ўтказиш мумкин.

Маълумки, бундай семинар ўтказишнинг дастлабки мақсади маъруза ёки ахборотни жамоа бўлиб муҳокама қилишдир. Семинарнинг самарадорлиги албатта талабаларни унга тайёрлаш сифатига боғлиқ. Айниқса, маъруза ва ахборот тайёрлаётган талабалар билан ишлан муҳим аҳамиятга эга.

Талабаларни семинарга тайёрлаш босқичма-босқич ташкил этилади.

Биринчи босқичда ўқитувчи талабанин семинар мавзусини аниқлаб беради. Мавзунин таълаш ва бўлгуси маъруза ёки ахборотни тайёрлашда уларга нисбатан ўқитувчи шунчаки, талаба деб қарамаслиги керак, балки уларни семинарда муҳокама қилинаётган мавзунинг аҳамиятини, долзарблигини фикрлашга, ўқув фанини кейинчалик му-

вазифақиятли эгаллаш учун уни чуқур ўрганиши лозимлигини англашга, бўлгуси касбий фаолиятининг ҳозирги ижтимоий, илмий муаммоларини режалаштира олиш даражасига олиб келиш зарур. Бунда вақтни тежаш, танқилий ишларни этишни жаддалаштириш учун талабаларга мавзу бўйича адабиётларни, имкони борича, мавзулари ва саҳифаларини кўрсатган ҳолда тавсия этиш лозим. Талабаларни маъруза ва ахборотларга тайёрлашнинг биринчи босқичида унинг мавзуси бўйича рефератнинг батафсил режасини тузиш вазифаси юқланади.

Иккинчи босқичда, талабаларни маъруза қилишга тайёрлашда ўқитувчи у билан бирга реферат режасини муҳокама қилади, унинг айрим ўринларини тузатади. Бу ўз навбатида дастлабки фикрларни тезликда тузатиш, аниқлик киритиш, тўлдириш имконини беради ва у пировард натижада бўлгуси маърузанинг сифатини оширади.

Учинчи босқичда ўқитувчи талаба тайёрлаб келган рефератнинг мазмуни билан танишади. Зарурият туғилганда, унга саволлар қўйиш, талаба эса бу суҳбатдан сўнг тегишли ҳудоса чиқарилишини лозим бўлади. Шунингдек, шундай саволларни ҳам бериш керакки, талаба бу саволларга ўз чиқишида жавоб берсин. Айни ўринда талабанинг семинарда маъруза қилиш услуби ҳам муҳокама қилингани маъқул.

Шуни эсдан чиқармаслик керакки, фақат маъруза билан қатнашадиган талабалар билан ишлаб, бошқа талабалар назардан четда қолмасин, балки гуруҳдаги барча талабалар олдиндан муҳокама қилинадиган мавзулар билан таниш бўлиши, семинар мавзуси билан алоқадор лекция ва қўшимча материаллар мазмуни устида ишлаган бўлиши, мавзуга мувофиқ равишда олинаётган билимларни назорат қилишга ва мавзунини муҳокама қилишга тайёр бўлишлари лозим. Бушдай семинар машғулотини одатда муҳокама қилинадиган мавзунинг моҳияти ва долзарблиги лекция материални билан боғлашни эслатиш билан бошланади. Шундан сўнг талабалар ўрганилаётган масалани муҳокама қилишга фақллаштирилади, билимларини намойиш қила олишни аниқланади. Бу икки йўл билан амалга оширилади: 5 қисқача жавоблар талаб қилувчи ва олдиндан тайёрлаб қўйилган саволлар бўйича суҳбат шаклида ёки тузатиш (коррекция) тест саволлари асосида назорат қилиш орқали. Тажрибалир шуни кўрсатадики, бу ҳар иккала билимларни юзага чиқариш усули тезкор усул бўлиб, семинарнинг ушбу босқичини ўтказишнинг муҳим самарали шарти ҳисобланади. Талабалар билимларини юзага чиқариш жараёнида уларнинг эгаллаган билими кейинги семинарларда ва муҳокамаларда қатнашишлари учун старли эканлиги аниқланади. Талабаларда муҳокамадан сўнг ҳам билимлар етарли бўлмаса, ўқитувчининг байни орқали ёки талаба билан индивидуал суҳбат шаклида тушутирилади. Улардан қай бири самара берса, шунисидан фойдаланилгани маъқул, кейинги вариант нисбатан самарали бўлиши мумкин.

Билимлар юзага чиқарилган ва айрим тузатишлар қилингандан сўнг талабаларнинг маъруза ва ахборотлар билан чиқишлари ташкил этилади. Ўқитувчи талабанинг материални маънавий баён қила олишини, уни баён қилиш усулини, талабаларнинг унга бўлган эътиборини кузатиб боради. Маърузанинг мазмунини баён қилиш ёки муҳокаманинг бериш жараёни талабаларни зериктириб қўйганда ёки, аксинча, ундаги айрим масалаларга қизиқиш қули бўлганда, ҳамда

уни муҳокама қилиш зарурияти тутилганда, ҳурматини сақлаган ҳолда маърузачининг бироз тўхтатиб, семинарни жамoa муҳокамасига айлантйриш мақсадга мувофиқдир.

Маърузани гуруҳ бўлиб муҳокама қилиш педагогик аспектда семинарнинг энг ахамиятли қисми ҳисобланади. бинобарин, семинарда талабалар жонли билиш фаолиятига жалб қилинадилар. Ўқитувчи аввало маъруза ва ахборот мазмунини муҳокама қилишга ўтар экан, бу мазмун қанчалик талабалар даражасига эканлигини баҳолай олиши лозим. Маъруза мазмунининг тушунилиши маърузачига шу семинар катнашчиларининг берган саволлари ва талабаларнинг ўқитувчи томонидан қўйилган саволларга (ўқитувчи одада уларнинг ўзлари савол бермаган тақдирда ёки уларнинг саволлари мавзу мазмунининг бир томонигагина алоқадор бўлганда талабаларга савол билан мурожаат қилади) жавоб беришлари чоғида баҳоланади.

Маъруза мазмуни бўйича бериладиган саволларни икки гуруҳга ажратиш мумкин: мазмунини ойдинлаштирадиган саволлар ва мазмунини ривожлантиришга қаратилган саволлар. Мазмунини ойдинлаштирадиган саволларга жавоблар маъруза баёнидаги айрим ўринларни такрорлашни талаб қилади, мазмунини ривожлантиришга қаратилган саволлар эса маърузани янада тўлдиршни талаб қилади. Ўқитувчи аввало биринчи гуруҳ саволларни ташкил этади, ундан сўнг иккинчи гуруҳ саволларга жамoa бўлиб жавоб қидиради. Мазмунини ривожлантиришга қаратилган саволларни муҳокама қилиш кўпинча талабаларда турли, муқобил жавобларни ҳам юзага келтиради. Бундай жавобларнинг бўлиши хилма-хил нуқтаи назарларнинг тўқнашувига сабаб бўлади ва у семинарнинг мунозараса айланishiга олиб келади. Семинарни мунозарашаклида ташкил этиш ўқитувчининг муҳим вазифаси ҳисобланади. Мунозарашаклида семинар ўтказиш талабанинг фикрлаш ва мулоқот қобилиятларининг шаклланиши учун тезкор омил сифатида катта ахамиятга моликдир.

Семинардаги мунозарашаклидаги саволларни кўзда тутаяди:

- *семинар жараёнида, қўйилган саволларга жавоб беришда талабаларнинг эркин фикр билдириш ва асослай олишларини таъминлаш;*
- *таамлуқли жавобларнинг бошқа талабалар томонидан тушунилишини ҳам таъминлаш;*
- *нуқтаи назарларга танқидий мунохазадор билдиришни ташкил этиш, уларни ойдинлаштириш, тўлдирish, ўзгартirish;*
- *ойдинлаштирилган, тўлдирилган, ўзгартirилган фикрларнинг тушунилишини таъминлаш;*
- *қўйилган саволларга яқини исботлар асҳлида жавоблар беришга кўникама ҳосил қилиш.*

Мунозарани шу жараёнда қўйилган саволларга берилган жавоблардан иборат хулосаларни шакллантириш ва шундай муаммоларни белгилан орқали якунидан керакки, улар кейинги семинарлар ёки талабаларнинг мустьакил ишларида ҳал қилинадиган бўлсин.

Ҳар бир маъруза муҳокамаси унинг асосий қондалари ва муҳокама (мунозарашакли) натижаларини қайд қилган ҳолда қисқача умумлаштириш билан якунланиши лозим. Семинар мавзусининг мазмунини хулосалаш, маърузачилар ва семинар катнашчиларининг тайёргарлик

даражасини, уларнинг семинар давомидаги фаолиятини баҳолаш, семинар самаралорлигининг умумий баҳоси ва кейинги семинар машғулотига мақсад қўйиш билан тугалланади.

Шундай қилиб, билимларни чуқурлаштириш ва кенгайтириш бўйича семинарлар қуйидаги босқичларни камраб олади:

1. Семинар мавзусининг долзарблигини асословчи ўқитувчининг кириш сўхбати.

2. Семинар мавзуси мазмунини тушуниш учун зарур бўлган билимларни юзага чиқариш.

3. Тайёрланган маърузаси бўйича талабаларнинг чиқишларини ташкил этиш ва уларнинг кўтаргани масалаларини семинар қатнашчиларининг тушуниб олишларини таъминлаш.

4. Семинарга қўйилган талабалар маърузаларининг муҳокамасини ташкил этиш.

5. Семинарни якутлаш.

Талабаларнинг ўз фаолиятларини ташкил этишни шакллантириш ва ривожлантиришга эса билимларни эгаллаш, мақсад ва вазифаларни қўйиш малакасини ҳосил қилиш, ўз фаолиятини режалаштириш, назорат қилиш ва баҳолашни кўзда тутган семинарлар катта ёрдам беради, бундай малакаларни шакллантириш, одатда, ўқув ишлари мазмунини ташкил этувчи материаллар, лекция, илмий ва ўқув-методик адабиётларни конспект қилиш, маъруза ва рефератларни ёзиш, ўқув ва илмий ахборотлар мазмунини тушуниш ва эслаб қоллиш асосида амалга оширилади.

Бу турдаги семинарга тайёргарлик кўришда ўқитувчи талабалар мутлақо қиладиган материаллар асосида бажариладиган ишларнинг таъминотларини, ўзига ҳосиллигини, методикасини ўрганади, ишларнинг бажарилиш муваффақиятлари (натижалари)ни баҳолаш мезърларини тўдаланича ёки айрим қисملарни бўйича белгилаб чиқади ва нировард натижада талаблар даражасига етказиш.

Ўз фаолиятларини ташкил этиш малакаларини шакллантиришда талабалар қуйидаги изчиликдаги блоklar ҳаракатларини бажаришни лозим бўлади:

- берилган ўқув материаллари асосида муайян ўқув ишлари турларини бажариш, конспектлаштириш, реферат ёзиш;

- бажарилган ишлар натижаларини намунага киёс қилиш ва фаолият натижаларини муваффақият мезърларига кўра баҳолаш;

- бу турдаги ишларни самарали бажариш методикаси билан таъиниш;

- танланган методикага мослигини аниқлаш орқали бажарилган ишлардан фойдаланиш усулларини таҳлил қилиш ва баҳолаш;

- ўз фаолиятига баҳо берган ҳолда ишларни самарали бажариш методикасини ойдишлаштириш ва янги материал асосида ишнинг бажарилиш режасини тузиш;

- белгиланган режа асосида ишларни бажариш, юз берилган қийинчиликларни аниқлаш, уларнинг сабабларини таҳлил қилиш ва унинг оқидини олиш усулларини қидириб топиш (ўқитувчининг ёрдамида);

- фаолиятининг муваффақият меъёрларини асосида бажарилган ишлар натижаларини таҳлил қилиш ва баҳолаш;

- ўз ишларини такомиллаштириш бўйича назифа қўйиш.

Семинарнинг бу турига тайёргарлик кўришда талабалар ўқитувчининг топшириғига кўра ўқув ишларининг у қадар қатъа бўлмаган аниқ материал тартидаги муайян турини (масалан, конспектлаштириш) мустақил бажарадилар ва унинг натижасини семинар сифатида тавсия этадилар.

Ўқитувчи семинарнинг бошлар экан, талабаларга унинг мақсади ва вазифаси билан таништиради ва улар томонидан бажарилган вазифаларни текширади. Сўнг ўқитувчи талабаларга олинган тайёрлаб қўйган вазифаларни бажариш намуналарини кўрсатади ва талабалар бажарган иш натижалари билан қиёсланиш ташкил этади. Талабалар ўз ишларини намунага қиёслаш орқали бевосита улар орасидаги фарқларнинг маъжудлигига ишонч ҳосил қилади ва ўз малакаларини такомиллаштириш зарурлигини англаб оладилар. Бажарилган ишлар натижаларини баҳолашга аниқлик киритиш мақсадида талабаларнинг намунага жавоб бериш меъёрларини аниқлашга эришиш лозим. Талабалар бажарган иш натижалари белгиланган меъёрлар тизимида мослигига қараб баҳолашга ишонч ҳосил қилишлари керак. Талабалар тавсия этилган меъёрлардан фойдаланган ҳолда ўқитувчи раҳбарлигида аввалгига нисбатан яна ҳам жиддийроқ равишда бажарилган иш натижаларини баҳолайдилар. Шу тариқа талабаларда ўз фаолияти натижаларини назорат қилиш ва баҳолаш олиш малакаси пойдевори яратилади. Бунда талабаларга ўз ўқув (фақат ўқув бўлмаслиги ҳам мумкин) ишларининг натижаларини яқин ва қисмма-қисм меъёрлар тизимига мос равишда назорат қилиш мумкин ва лозим эканлигини тушунишлари таъминлашни керак. Бу ўз навбатида ўтказилган ишлар натижаларининг қай даражада намунага мос ёки мос эмаслигини ва ўз фаолиятини такомиллаштириш йўналишларини белгилаб олиш имкониятини беради.

Ўқитувчи талабалар томонидан бажарилган ишларни баҳолаб бўлгач, уларни муайян ишларни самарали бажариш методикаси билан таништиради. Бу методиканинг ҳар бири кутулган натижаларни олиш нуқтаи назардан зарур бўлган, асосланган хатти-ҳаракатлар изчишлигини тавсифлашни тақозо қилади. Шу методика таркибига кирган ҳар бир хатти-ҳаракатнинг бажарилиши сифатини баҳолашга асос бўладиган меъёрлари берилади.

Ишни бажариш методикаси билимларига эга бўлган талабалар ўқитувчининг топшириғига биноан уларнинг изчиллигини, аввал аманга оширилган хатти-ҳаракатларини таҳлил қиладилар ва унинг ишлаб чиқилган методикага мувофиқлигини аниқлайдилар. Натижада ҳар бир талаба ўз фаолиятининг самарадорлигини ошириш мақсадида зарур бўлган хатти-ҳаракатларни белгилаб оладилар.

Шундан сўнг талабаларга семинар аввалгидати, лекин бошқа мазмундаги ўқув ишлари топшириғи берилади. Талабалар топшириқни бажариб бўлгач, ўқитувчи бажарилган бир неча ишлар намунасида олинган натижаларни гуруҳда муҳокама қилишни ташкил этади. Муҳокамада яъни семинар аввалида таклиф этилган баҳолар меъёрлардан фойдаланилади. Ҳар бир талаба ишидаги кучли ва кучсиз ўрин-

ларни қайд қилган ҳамда шу меъёрларни қўлаган ҳолда ўзи қўлга киритган натижаларни баҳолайди.

Семинар машғулотни унга яқун ясаш билан тугайди. Ҳўқитувчи талабалар томонидан бажарилган ишлар натижасини баҳолаб у ишда муваффақиятли қатнашганларни алоҳида таъкидлаб ўтади, шунингдек, айрим камчиликларга йўл қўйганларни ҳам қайд қилади ва ишлан усулларини келгусида такомиллаштириш, яъни кейинги машғулотларда қандай вазифалар қўйилишини белгилаб беради.

Умуман, семинарда талабаларнинг ўз фаолиятларини ташкил этиш мадакаларини жонлантириш қуйидаги босқичларни кўзда тутати:

1. Семинарнинг мақсад ва вазифаларини шакллантириш;
2. Талабаларнинг дастлаб бажарган ишлари натижаларининг ўзлари баҳолашлари ва таҳлил қилишларини ташкил этиш;
3. Ишни бажариш методикаси билан таништириш;
4. Талабалар томонидан амалга оширилган дастлабки ишларнинг бажарилиш усуллари таҳлилинини ташкил этиш;
5. Ишти мазмундаги ишнинг режасини тузишни ташкил этиш;
6. Белгиланган режа асосида ишнинг бажарилишинини ташкил этиш;
7. Бажарилган иш натижаларини таҳлил қилиш ва баҳолашни ташкил этиш;
8. Машғулотга яқун ясаш.

Таъкидлаш жоизки, кўриб чиқилган семинар типлари талабаларни муаммони ҳққитишга тайёрлаш учун зарур бўлган ва бир қанча педагогик вазифаларни бажаришга қаратилган машғулотлар тизимини бициради. Бундай ҳққитиш бевосита муаммони турдаги семинарларда амалга оширилиши мумкин.

Семинар машғулотининг мавзуси зудлик билан ҳал қилинишини мумкин бўлмаган муаммо шаклида берилиши мумкин. Фикрлаш усулларини ривожлантиришга қаратилган семинар машғулотларига тайёртарлик кўришда ҳққитувчи қуйидаги масалаларни қамраб олган ва жиддий ўйланган сценарийсини ишлаб чиқади:

- талабаларнинг муаммони ечилишда қатнашсини учун старини бўлган билимларини юзага чиқариш қобилиятини ҳамда билимларини юзага чиқариш учун зарур бўлган вазифаларни таъсифлаш;
- талабалардаги билимларини юзага чиқариш асосида муаммога ва муаммони ифодалашга киришини;
- муаммони тўғри ҳал қилишининг сўнгги ҳулосаси (қарори) – натижасини шакллантириш;
- масалани тўдалитишча ечишни таъминлайдиган муаммони шакллантириш;
- муаммо таркибидаги муаммоларга жавоблардан иборат оралик ҳулосаларни шакллантириш;
- муаммо таркибидаги муаммоларининг ечилишда тўғри жавобларни таъминловчи муаммо саволларини шакллантириш.

Муаммони саволлар тизимини ишлаб чиқилшда талабаларни ўйлашга мажбур қилиш ҳамда уларнинг жавоблари эҳтимолни назарда тутилади. Шу билан боғлиқ равишда машғулот сценарийсини машғулотнинг бирор (эҳтимол кўрилган) вариантини акс эттириши по-

зим бўлади, унинг реаллиги эса ўқитувчининг талабалардаги бошланғич фикрлаш қобилияти даражаси ҳақидаги қай даражада билимга эга бўлишига боғлиқ. Шу билан бирга, ҳатто яхши ишлаб чиқилган сценарий бўлса-да, семинарнинг боришида аввал ўйланган режадан четга чиқишлар бўлади, чунки талабаларнинг яқка тартибдаги хислатлари, билимларининг даражаси ва кенглиги ҳар хил бўлади, шу туфайли ўқитувчи семинарни самарали ўтказиши учун маъму мувофиқ материал мазмунини ўзи юксак даражада эгаллаган бўлиши шарт.

Семинар аввалида ўқитувчи тайёрлаб келган саволлари ёки вазифаларидан фойдаланган ҳолда, талабаларда семинарда қатнашиш учун старий бўлган билимларни юзага чиқаради.

Билимларни юзага чиқариш, билимларни чуқурлаштириш ва кенгайтириш бўйича семинарлардаги усуллар асосида, амалга оширилади. Сўнг юзага чиқарилган билимлар асосида ўқитувчи машғулотда ҳал қилинадиган муаммони талабаларга билдиради ва уни ифодалаб беради. Аввал бошданок кўйилган муаммонинг талабалар томонидан қабул қилинишини таъминлаш учун муаммони кўйишда уни ечиш учун уриниб кўришни ташкил этиш тавсия этилади. Бу билан ўқитувчи кутиладиган ечимни талабалар билан таҳлил қилади, уларда кўрилган қийинчиликларни аниқлайди. Муаммони ечишдаги дастлабки уриниш натижасида талабалар уни енгилгича ечиш мумкин эмаслигини аниқлайдилар. Бунда муаммони вазият талабалар учун муаммони ечиш усулларининг кейинги изланишини авж олдириб зарурлигининг ички руҳий асослангани бўлиб хизмат қилади.

Ўқитувчи муаммони ечиш усулларини изланиш ташкил этишга ўтар экан, аввало биринчи муаммони ифода қилади, сўнг муаммони саволларни кўяди ва жавобларни муҳокама қилиб, талабаларнинг бу муаммони ечиш усулини излашга, яъни биринчи оралик ҳулосани қидиришга ундайди. Сўнгра ушбу муаммони бутунлигича ечиш ва хотима ҳулосаларни ифодалаш билан тугаланишни лозим бўлган кейинги муаммоларининг ечилиш усулини изланиш ташкил этади.

Ўқитувчи муаммони кўйишда унинг мазмунини обшилантирувчи муаммони саволларни берилган оқдин муаммони тўлангича ечишга уриниш ташкил этилганидек, талабаларнинг муаммо қисмларини ечишга уринишларини ташкил этиш мумкин. Бу уриниш муаммони ечишда иккинчи машаққатни вужудга келтиради, унинг талабалар томонидан аниқлаб етилиши муаммонинг ечилиш усулини қидиришда фаол иштирок этишининг қўшимча мотиви бўлишига олиб келади.

Семинар машғулотининг энг муҳим босқичи, унинг ўзати муаммони саволга жавоб қидиришни ташкил этиш ҳисобланади.

Ўқитувчи муаммони савол кўйиб, унга жавоб олиши биланок тўғри ва нотўғри жавобларни баҳоламаслиги, балки талабалардан саволларга ҳар томонлама кенг жавоб талаб қилиши керак. Агар талаба қўрилган муайян жавобни тайинли асослай олмаса, бу жавобга хайрихоҳ бўлган бошқа талабаларни ҳам аниқлаб, уларга биргаликда шу жавобни асослашни таклиф этади. Агар талабалар у ёки бу саволга турли жавоблар таклиф этсалар, ўқитувчи талабаларнинг жавобларни қислашга қаратилган фикрлашга уринтириши лозим бўлади. Бундай

фикрлаш иши мураккаб бўлиб, у барча билдирилган пунктга назарларни тушуниш, уларнинг кучли ва кучсиз томонларини аниқлаш, тўғри жавобни кидириш мақсадида танқидларни ҳисобга олган ҳолда турли қарашларни ўзаро нисбатлашни кўзга тутган.

Шундай қилиб, муаммоли саволга жавоб топишни кидиришни ташкил этиш ўзида мунотазам қўйилган қадамлар модулини бирлаштирди. Улар қуйидагилар:

- *муаммоли саволни қўйиш;*
- *қўйилган саволларга жавоб топиш ва асослаш бўйича талабаларнинг фикрлашга уриinishларини ташкил этиш;*
- *жавобларнинг танқидий таҳлилини ташкил этиш, уларнинг кучли ва кучсиз жиҳатларини аниқлаш;*
- *қилинган мавқе (позиция)ни ишлаб чиқиш – энг тўғри жавобни конструкциялини мақсадида жавобларни ўзаро қиёс қилишни ташкил этиш.*
- *кейинги муаммоли саволни қўйишга ўтиш.*

Ўқитувчи ташкил этган бундай муассамлашган ҳаракатларни бажариш жараёнида талабаларнинг тафаккурларида ривожланиш юз беради.

Талабаларга муаммоли саволлар қўйишда муаммоли саволларнинг узлуксизлигини, уларнинг бажарган ижодий иш натижалари билан алоқасини таъминлаш зарур.

Умуман, талабаларнинг фикрлаш қобилиятларини ўстиришга бағишланган семинар қуйидаги босқичларни ўз ичига олади:

1. *Ўқув муаммосини ечиш бўйича ижодий фаолиятда фаол иштирок этиш учун зарур бўлган билимларни юзга чиқариш;*

2. *Муаммога киришиш ва уни ифодалиш;*

3. *Талабаларнинг аввал эгалланган билимлари негизда муаммонини ечишга уриinishни ташкил этиш;*

4. *Муаммонини ечиш бўйича талабаларнинг кенг ижодий фаолиятини ташкил этиш (муаммония ва муаммоли саволни қўйиш, муаммоли саволга жавоб топишни ташкил этиш, оралик ва якуний хулосаларни ифодалиш);*

5. *Машғулотга якуни яши.*

Муаммоли ўқитиш шароитидаги ўқув жараёнининг мустақам асоси талабаларни мустақил фикрлашга мунотазам тайёрлаш, шахсий фазилат сифатида улардаги баҳоланадиган мустақилликни шакллантириш ва ривожлантириш ҳисобланади. Бу ўқитишдаги мустақил ишнинг алоҳида муҳим аҳамияти, уни ўқув юрти педагогик тизими марказига қўйилишининг қонунийлиги, унинг ўз тизими бўлиши заруриятини ташкил этиш демакдир. Шу билан бирга таъкидлаш жоизки, бу масала ҳақиқатча амалиётда тўла ҳал қилинган эмас.

Амалий машғулотлар бир неча босқичда ўтказилади. Биринчи босқичда билимлар назорат қилинади, уларнинг мавжудлиги машғулотларда ишлаб чиқиладиган вазибаларнинг ечилиш методикасини тушунишга ёрдам беради. Ўқитувчи билимлар ўзлаштирилишининг назоратини ўтказиб бўлгач, талабаларни муайян топифадаги вазибаларни ечиш методикаси билан ташиштиради. Бу жараёнда ўқитувчи методика таркибига кирадиган барча ҳаракатларни талабаларга ту-

шунтириши лозим. Ўрганилган методикага мувофиқ равишда бирча ҳаракатларни амалий эгаллашни ташкил этиш учун ўқитувчи талабаларга алоҳида топшириқлар беради. Бу топшириқларни бажариш жараёнида юзага келган қийинчиликларни ўз вақтида енгизиш мақсадида ўқитувчи талабаларга йўл-йўриқлар беради. Бунда ўқитувчининг вазифаси ҳар бир талабанинг ўз топширигини онгли равишда бажаришини таъминлашдан иборат бўлади.

Топшириқни бажариш якушлангач, ўқитувчи унинг боришини ва талабалар ишлари натижаларини таҳлил қилади, гуруҳ билан биргаликда типик қийинчиликларни муҳокама қилади, уларни енгизиш усулларини кўрсатиб беради, шаклланган малакаларни келгусида такомиллаштириш бўйича вазифалар кўчи.

Шундай қилиб, алгоритмик типдаги амалий машғулотларни ўтказиш куйидаги босқичларни кўзда тутади:

1. Муайян топфадаги вазифаларни енгизиш методикасини тушуниб олишга ёрдам берадиган билимлар ўзлаштирилишини назорат қилиш;

2. Ўзлаштирилиши объект бўлган вазифаларнинг ечилиш методикаси билан танишиш;

3. Аниқ вазифа материаллари асосида ўрганилган методикага мувофиқ равишда талабаларнинг индивидуал фаолиятни ташкил этиш;

4. Типик қийинчиликлар ва уларни енгизиш йўллари гуруҳ бўлиб муҳокама қилишни ташкил этишни талабалар томонидан бажарилиб бориши ва натижаларини таҳлил қилиш, келгусида эгалланиши мумкин бўлган малакаларни такомиллаштириш бўйича вазифа кўчи.

Муаммони типдаги амалий машғулотларни ташкил этиш куйидаги босқичларни ўз ичига олади:

1. Муайян топфадаги вазифаларнинг ечилиш методикасини ишлаб чиқиш учун зарур бўлган билимларнинг талабалар томонидан ўзлаштирилишини назорат қилиш;

2. Ечилиш методикасини ишлаб чиқишни кўзда тулган янги вазифаларни кўчи;

3. Кўйилган вазифанинг ечилиш методикасини ишлаб чиқишга қаратилган талабаларнинг фикрлашга уринишларини ташкил этиш;

4. Талабалар ишларининг натижаларини таҳлил қилиш, методикани ишлаб чиқиш жараёнида юзага келган қийинчиликларни гуруҳ бўлиб муҳокама қилиш, унинг сабаблари ва уни енгизиш усулларини аниқлаш.

Амалий вазифа ва муаммоларни ечишдаги талабаларнинг умумий фаолиятни ташкил этишининг самарали шакли тадбиркорлик ўйинлари. Маълумки, тадбиркорлик ўйинлари талабаларнинг коллектив фаолиятни ташкил этишни билдирадики, бу жараёнда унинг бўлгуси касбий фаолиятнинг ашёвий ва ижтимоий мазмуни яратилади.

Тадбиркорлик ўйинларининг педагогик самарадорлиги натижаси кўп жиҳатлардан ўйиннинг сценарийсини ишлаб чиқиш унинг тайёрлашиш сифати билан белгиланади. Тадбиркорлик ўйинлари талабани амалий тайёрлашнинг педагогик вазифалари тизимини ечишга қаратилган бўлиши лозим. Буларга биринчи навбатда: реал касбий фаолият шaroитида қўлланилган амалий малака ва кўникмаларни шакллантириш; амалий вазиятлар ва шунга мос ҳаракат усулларини ишлаб

чиқишни тахлил қиладиган фикрлаш қобилиятларини шакллантириш; гуруҳ (жамоа) фаолиятида фаол иштирок этишни таъминлайдиган қобилиятларни шакллантириш тааллуқлидир.

Ўйиннинг мазмуни ва тузилмаси шундай шаклланиши ва шундай тузилиши керакки, шунга мос малака ва қобилиятлар ҳар бир иштирокчида бутун ўйин давомида шакллانسин. Ўйиннинг педагогик вазифалари режада аниқ аке этишни шарт.

Ўқув вазиятини моделлаштириш бўйича тадбиркорлик ўйинларини тайёрлашда мураккаб амалий вазифаларни (муаммоларни) ечишга қаратилган касбий фаолият мазмуни ташланади. Бунда мос вазифаларни тахлил қилиб чиқиш, уни ечишда иштирок этадиган раҳбарлар ва ижрочиларни, уларнинг вазифалари, ўзаро муносабатлари тартиби, вазифани самарали ечишнинг ибтидоси, босқичлари ва метёрлари, унга керак бўладиган техник воситалар, метёрний, эҳтиёж (справочник), методик ва бошқа манбаларни аниқлаш зарур.

Ўқув жараёнини такомиллаштириш методлари муаммони ўқитиш жараёнида самарадорлиги билан алоҳида аҳамиятга эга. Улардан талаба ижодий шахсни — бўлғуси мутахасссини шакллантириш нуктаи назардан фойдаланиш максалга мувофиқдир. Бундай ўқитишда талабаларнинг билиш мустақиллигини шакллантириш ва ривожлантириш катта аҳамиятга эга, чунки у талабаларда билимга бўлган барқарор қизиқишнинг шакллантирилишини, ташаббус ва мустақил фаолиятнинг мунтазамлигини, муайян ақлий ҳаракатлар ва ақлий сифатлар тизимини кўзда тутаяди.

Маълумки, билиш талабаларнинг тушуниши учун бўлган аниқ фан сатҳида бошланар ва бу босқичга унинг ривожланиши, қобилияти мос келиши, табиат жараёнлари ва ҳодисаларининг ички моҳияти ва ҳақиқий мазмунига етиш ва шу тариқа асл илмий билимлар ўзлаштирилар экан, бу ўринда ўқитишнинг фаол, муаммони-ижодий методларини қўллаш зарур. Вазифа илмий билимларни эгаллаш жараёнида ўз-ўзидан ҳал бўлмайди. Унинг ечилиши тафаккурни махсус маъна қилиришга жалб этади. Шу маънода гап ўқув материални ўрганишнинг муайян образи, ташкилий, педагогик максалга мувофиқлиги жараёни, фикрлашнинг фаол таракқий этиб бориши, билиш фаолиги ва талабаларнинг мустақиллиги ҳақида боради.

Демак, муаммони ўқитиш бу ўқитишнинг педагогик технологияси бўлиб, ўзининг мазмуни ва тузилмаси бўйича ўқитувчи ва талабанинг ижодий жараёнларини синтезлайди.

Муаммони ўқитишда педагогик фаолиятнинг хусусиятлари ўқув ахборотлари мазмунини муаммони вазифалар ва муаммони вазиятларга кўчириш орқали максалларни обдонлаштириш жараёнидан иборат бўлади.

Ижодий ўқув фаолияти муаммони ўқитишнинг асосий қондасини саклаган ҳолда — маълум даражада ҳаракатларга эркинлик бериш ва бу ҳаракатларни билиш жараёнининг бутун тузилмаси тизимида тартибга тушириш билан бошқарилади.

Муаммони ўқитишдан фойдаланган ҳолдагина талабаларда ўқув муаммолари ва касбий вазифаларини ечишда илмий текшириш жиҳатдан ёндашувни тарбиялаш, мустақил билиш малакаси ва методларини шакллантириш мумкин. Муаммони ўқитишни қўллаш, билиш-

ни тушунишни шакллантиришига ёрдам беради, педагогик ижод ва касбий маҳоратни ривожлантиришига психологик ва касбий тайёрилигини шакллантиради.

Муаммони ўқитиш ўқув ахборотларининг махсус тузилмасини интилаб чиқишни тақозо қилади. Муаммони лекция технологияси савонлар, гипотезалар тизими, унинг ечими, назорат ва тузатувларни амалга ошириш тизими орқали мазмунни мунтазам очиб боришни кўзда тутати.

Шунингдек, муаммони лекцияда муаммони вазият ва уни муаммони ҳал қилиш тизими ҳам киради. Ўқув жараёнида бундай технологияни жорий қилиш қизиқини уйғотади, ақлни ривожлантиради, билиш қаршилликларини ейтиш учун йўл-йўриқлар беришни талаб қилади, маънавий ташқиқ қилишга йўллайди ва уни бошқичлар бўйича ўргатади, тафаккурнинг назарий услубларини тарбиялайди.

Муаммони лекцияни ўтказишда ўқув ахборотлари тузилмаси шундай тасвирланиши мумкин, яъни лекция «Ўзбекистон Республикасида Халқ таълими тараққиётининг ҳозирги замон концепцияси» каби муаммоларга бағишланиши мумкин. Бу лекцияни ташқиқ этишда муаммони вазият тақлифлар бўйича ечилиш усулини ташлаш, қўйилган муаммо ечимни бўйича танланган усулларни муҳокама қилиш, янги ахборотни олиб кириш тарзида яргилади.

Муаммони вазиятни яратиш учун талабаларга икки назарий қонда тақлиф этилади: бу халқ таълимни баъорат қилиш ва халқ таълими мақсади. Уларга бу муаммолардан бирини танлаш ёки муаммони вазият эниқлаб бериши лозим бўлган ўшарининг янги назарий қондан тузиш тақлиф этилади.

Кейинги босқирда танланган вазифани муҳокама қилиш ташқиқ этилади, унинг ҳал қилиниш жараёни кузатилади, ахборотлар таҳлил қилинади, танланган ечимнинг тўғрилиши текшириб кўрилади. Ушдан сўнг янги назарий нуқтан назарни тузишга ўтилади.

Муаммони лекция талабаларнинг фақат тингловчи эмас, бешки фаол иштирокчи бўлишини тақозо қилади. У шимий тафаккур услубини ривожлантиради. Муаммони вазифалар ўлида операцион-процессуал таркибларни бирлантиради. Улар ахборот мазмунини янгиллаш ва янги билимлар олиш орқали таҳлилга, тушуниш ва изоҳлашга, ўрганилаётган илмий муаммоларни назарий жиҳатдан фикрлашга диққатни жалб қилади. Муаммони лекция шавомида талабаларда мавжуд бўлган билимлардан фойдаланилади, уларни янги ахборотлар билан боғлиқ равишда янгиланишини амалга оширади.

Муаммони лекция билиш фаолиятини самарали бошқаришни таъминлайди.

Шундай қилиб, муаммони ўқитиш ўқув жараёнини ташқиқ этишнинг шундай шаклики, унда ўқитувчи бошчилигида муаммони вазият ва бу вазиятнинг ечилишидаги талабаларнинг самарали мушаккил фаолияти юзага келтирилади.

Муаммони ўқитишни ташқиқ этиш натижасида талабаларда касбий билим, малака ва кўникмалар ҳамда фикрлаш қобилиятларини ўстиришнинг ижодий имкониятлари юзага келади.

Муаммони технологияни амалга ошириш учун:

- *энг долзарб, аҳамиятли вазифаларни танлаш;*
- *ўқув ишларининг барча турларида муаммони ўқитишнинг ўзига хос хусусиятларини белгилаш;*
- *муаммони ўқитишнинг энг мақбул тизимини ишлаб чиқиш, дарслик, ўқув ва методик қўлланмалар, тавсияномалар яратиш;*
- *шахсий ёндашув ва ўқитувчи маҳорати зарурдир.*

4.3. Ҳайвоний технологиялар

Ҳайвоний технологиялардан фойдаланишнинг асосини талабаларнинг фаоллаштирувчи ва жадаллаштирувчи фаолияти ташкил этади.

Ҳайвоний олимлар тадқиқотларига кўра меҳнат ва ўқиш билан биргаликда фаолиятнинг асосий турларидан бири ҳисобланади.

Психологларнинг таъкидлашларича, ҳайвоний фаолиятнинг психологик механизмлари шахснинг ўзини намойиш қилиш, ҳаётда ўз ўрнини барқарор қилиш, ўзини ўзи бошқариш, ўз имкониятларини амалга оширишнинг фундаментал эҳтиёжларига таянади.

Ҳайвоний ижтимоий тажрибаларни ўзлаштириш ва қайта яратишга йўналган вазиятларда, фаолият тури сифатида белгиланади ва унда шахснинг ўз ҳуқуқини бошқариши шаклланади ва такомиллашади.

Л.С. Вигодский Ҳайвоний боланинг ички ижтимоий дунёси, ижтимоий буғурималарни ўзлаштириш воситаси сифатида таърифлайди.

А.Н. Леонтьев Ҳайвоний шахснинг ҳаётдаги амалга ошириб бўлмайдиган қизиқишлари (манфаатлари)ни ҳаёлан амалга оширишдаги эркинлиги сифатида қарайди.

Психологлар таъкидлайдиларки, Ҳайвоний киришиб кетин қобилияти киши ёшига боғлиқ эмас, лекин ҳар бир ёшдаги шахс учун Ҳайвоний ўзига хос бўлади.

Ҳайвоний фаолият муайян функцияларни бажаришга бағишланган бўлади. Улар қуйидагилар:

- *мафтункорлик;*
- *коммуникативлик;*
- *ўз имкониятларини амалга ошириш;*
- *даволовчилик;*
- *тўлиқлик;*
- *миллатлараро мулоқот;*
- *ижтимоийлашув.*

Тадқиқотчилар Ҳайвоний хусусиятларини ишлаб чиққанлар. Ҳайвонийнинг муҳим қирралари С.А.Шмаков томонидан ёритилган. У эркин ривожланувчи фаолиятни фарқлайди. Бундай фаолият фақат натижа (тадбирни) туфайли баҳра олиш учун эмас, балки хоҳишларига кўра, фаолият жараёнининг ўзидан баҳра олиш учун қўлланади.

Ҳайвоний ижодийлиги билан ажралиб туради. У мумкин қадар бой, фаол характерга – «ижод майдони»га эга бўлади.

Ҳайвоний учун ҳиссий кўтаринкилик ҳосилдир. У ўзаро қураш, мусобақаланиш, рақобат шаклида намойиш бўлади.

Ўйиннинг ўйин мазмунини ақс эттирувчи, уни ривожлантиришнинг мантикий ва вақтинча изчиллигини кўзда тутган бевосита тегишли ва унга инсбий алоқадор қондалари бўлишини кўрсатадилар.

Тадқиқотчилар назарий аспектда ўйинга фаолият, жараён ва ўқитиш методи сифатида қарайдилар.

Ўйин фаолият сифатида мақсадни белгилаб олиш, режалаштириш ва амалга ошириш, натижаларни таҳлил қилишни қамраб олади ва бунда шахс субъект сифатида ўз имкониятларини тўла амалга оширади.

Ўйинда фаолиятни мотивациялаш ўйин характерининг мусобақаларини шартлари, шахснинг ўзини намоён қила олиши, ўз имкониятларини амалга ошириш эҳтиёжларини қондиришдан келиб чиқади.

Жараён сифатида ўйин тузилмаси (Г.К. Селенко таъбирича) қуйидагиларни ўзишга қамраб олади:

- *Ўйнаш учун олинган ролллар;*
- *бу роллларни ижро этиш воситаси бўлган ўйин ҳаракатлари;*
- *предметларни, яъни ҳақиқий нарсаларни шартли, ўйин нарсалари ўрнида қўйиш;*
- *ўйинда иштирок этувчиларнинг реал ўзаро муносабатлари;*
- *ўйинда шартли равишда яратилган сюжет (мамул) – ижро соҳаси.*

Ўйиндан тушуночалар, мавзу ва хатто ўқув предмети бўлимни ўзлаштиришда ўқитиш методи ва мустақил технология сифатида фойдаланилади.

Ўйин билиш ва унинг бир қисми (кириш, мустаҳкамлаш, машқ, назорат) тарзида ташкил этилади.

Ўйинлар турли мақсадларга йўналтирилган бўлади. Улар дидактик, тарбиявий, фаолиятни ривожлантирувчи ва ижтимоийлашув мақсадларида қўлланади.

Ўйиннинг дидактик мақсади билимлар доираси, билиш фаолияти, амалий фаолиятида билим, малака ва кўникмаларни қўллаш, умумтаълим малака ва кўникмаларни ривожлантириш, меҳнат кўникмаларини ривожлантиришни кенгайтиришга қаратилган бўлади.

Ўйиннинг тарбиявий мақсади мустақиллик, продани тарбиялаш, муайян бўлашувлар, шуктга назорат, маънавий, эстетик ва дунёқарашни шакллантиришдаги ҳамкорликни, коллективизмни, жамоага киришиб кета олишни, коммуникативликни тарбиялашга қаратилган бўлади.

Фаолиятни ривожлантирувчи ўйинлар диққат, хотира, эҳтиёт, тафаккур, қийинлаш мазакаси, солаштириш, ўқинишни топиш, фарз, хаёл, ижодий қобилият, эмпатия, рефлексия, оптимал ечимни топа олиш, ўқув фаолиятини мотивациялашни ривожлантиришга қаратилган.

Ижтимоийлашув ўйинлари жамиятнинг меъёрлари ва қадриятларига жалб қилишни, муҳит шароитларига кўникми, эҳтиросларни назорат қилиш, ўз-ўзини бошқариш, мулоқотга ўрнатиш, психотерапияни назарда тутиш.

Педагогикага оид адабиётларда педагогик ўйин деган тушунча мавжуд.

Педагогик жарабни ташкил этишнинг бир катор методлари ва усуллари ҳамда турли шаклдаги педагогик ўйинлар «ўйинли педагогик технологиялар»ни ташкил этади.

Педагогик ўйинда таълимнинг педагогик мақсадлари аниқ қилиб қўйилади.

Педагогик ўйинлар асосида талабаларни ўқув фаолиятига йўлловчи ўйинли усуллар ва вазиятларни вужудга келтириш ётади.

Г.К. Селевко томонидан педагогик ўйинлар таснифи ва уни амалга оширишнинг асосий йўналишлари ишлаб чиқилган.

Педагогик ўйинлар қуйидаги асосий йўналишларда бўлади:

- *дидактик мақсад ўйинли вазифа шаклида қўйилади;*
- *ўқув фаолияти ўйин қончаларига бўйсунгани;*
- *ўқув материалдан ўйин воситаси сифатида фойдаланилади;*
- *ўқув жараёнига дидактик вазифа ўйинга айлантирилган тарзда мусобақаланиш унсурлари киритилади;*

• *дидактик вазифанинг муваффақиятли бажарилиши ўйин натижалари билан боғланади.*

Педагогик ўйинлар фаолият турлари, педагогик жараён характери, ўйин методикаси, соҳа хусусияти, ўйин муҳити бўйича тасниф қилинган (4.01-таблицага қаратилсин).

Олий мактаб амалиётида тадбиркорлик ўйинларига алоҳида аҳамият берилди.

Тадбиркорлик ўйинлари назарияси умуман бошқа ўйин фаолияти назарияси билан бевосита боғланган.

Тадбиркорлик ўйинларини машҳур психологлар Л.С. Витоцкий, А.Н. Леонтьев, П.Я. Гальперин ва бошқаларнинг ишларида назарий асосланган.

Тадбиркорлик ўйинлари ўз характерига кўра инсоннинг шахсий хислатларини шакллантиришнинг амалдаги воситаси ҳисобланади.

Тадбиркорлик ўйинлари билиш ва ўқитишнинг воситаси сифатида XX асрнинг 20-йилларида туркираб ривожланди. Тадбиркорлик ўйинларига тақлидий (имитацион) ўйинлар билишнинг воситаси сифатида асос бўлди. Тақлидий ўйинларга ўз навбатида ҳарбий ва ҳарбий-сиёсий ўйинлар асос бўлган.

А.А. Вербицкий тадбиркорлик ўйинларига ўқитишнинг ишоравий-контекст шакллари сифатида қарайди. Унинг фикрича, тадбиркорлик ўйинларида машқ қилиш фаолияти ва бўлажак касбий фаолият модел ёки унинг прототиби, қайсидир сунъий ва табиий тизим сифатида ўзаро нисбатланади. Шу туфайли тадбиркорлик ўйинлари касбий фаолиятнинг ишоравий моделлари сифатида белгиланади, унинг контексти (мазмун) ишора воситалари, яъни табиий тилни ҳам ҳисобга олган моделлаштириш, тақлид (имитация) ва алоқа ёрдамида берилди.

А.А. Вербицкий олий ўқув юртининг вазифасини бундай ўқитишда, яъни талабани бир етакчи фаолият тиши (ўқувдан бошқа (касбий) типга фаолиятнинг предмети, мотиви, мақсади, воситаси, усул ва натижаларини мақсадга мувофиқ йўналтирилган (ўзлаштирилган) ҳолда ўтказишни таъминлаш деб билади.

Тадбиркорлик ўйини янги технология сифатида моҳиятан қуйидагиларни билдиради:

- ишлаб чиқариш имитацион модели сифатида тақдим этилган ўқув материали мазмунининг изчиллиги;

- ўйинли ўқув моделида келгусидаги касбий фаолияти таркибий қисмларини яратиш;

- ўқув жараёни тарзини билимларга эҳтиёжларни туғдириш ва уларни амалда қўллашнинг реал шaroитларига яқинлаштириш;

- ўйиннинг таълимий ва тарбиявий самарадорлиги йиғиндисн;

- ўйинни олиб боровчи ўқитувчининг талабалар фаолиятини ташкил этиш ва бошқаришдан талабаларнинг ўз хатти-ҳаракатларини ташкил этиш ва бошқаришга ўтишини таъминлаши.

А.С. ва Г.Ф. Арбеңевлар тадқиқотларида тадбиркорлик ўйини мутахассиснинг эвристик тафаккурини ривожлантиришини самарали методларидан бири сифатида баҳоланади.

А.Тюков фикрича, ҳар қандай ўйин қай тарзда лойиҳалантирилишидан қатъий назар, уларнинг ҳар бири қуйидаги талабларни бажариши лозим:

- касбий доира имитацияси яхлитлиги. Ўйин имитациясига таълимлик бўлган тузилма ва жараёндар асосий воқеликни акс эттирувчи умумий сюжет ёки асосий мавзуга эга бўлиши лозим;

- мустақил ташкил этишга йўналганлиги;

- ўқитишнинг муаммолилиги;

- методологик, психологик ва техник жиҳатдан таъминланганлиги.

Ташкилий ўйин аслида тобора такомиллашиб боровчи ўқитиш таъминлаши керак. Шу мақсадда унда фаолият ривожланишининг тўлиқ даврийлиги имитацияси амалга оширилади, яъни қандайдир вазият ечимига бўлган ёндашувдан топилган счимнинг умумлаштирилган баҳоси ўтилади.

А.А. Тюков ўйин даврийлигининг қуйидаги босқичларни қайд қилди:

- вазиятни ва муаммолаштиришни таҳлил қилиш асосида ўйиннинг асосий сюжет мавзуси бўйича ўйин иштирокчисининг сермахсул мустақил ижодий иши.

- амалий гуруҳларнинг иш натижаларини умумий ташкилий муҳокама қилиш;

- ўйин жараёни ва иштирокчилар хатти-ҳаракатларини рефлексив таҳлил қилиш;

- ечимни ташкил этиш босқичи.

Я.С. Гинзбург ва Н.М. Коряк ўйиннинг қуйидаги ижтимоий-психологик хусусиятларини фарқлайди:

- гуруҳ характери;

- яратувчилик, шартлилик;

- раъсийлик, утилитар бўлмаслик характери;

- белгисизлик (мавҳумлик), тарқалувчанлик хусусияти

Тадбиркорлик ўйинини тайёрлашнинг ижтимоий-психологик муаммоларига қуйидагилар киреди:

- иштирокчиларни танлаш;
- ролларни тақсимлаш;
- ўйин раҳбарини ижтимоий-психологик жиҳатдан тайёрлаш;
- ижтимоий психология бўйича умумназарий билимларни эгаллаш;

- назарий билимларини амалда қўллаш олиш;
- шахсий тайёргарлик.

И.Оллоёров тадбиркорлик ўйинларига ўқув ишларини ташкил этишнинг бир шакли сифатида қарайди. У ўйинлар ўқув жараёнида ўз ўрнига эга ва ўқув жараёнининг асосий вазифалари, моҳияти ва тузилмаси ҳамда ўрганилаётган фаннинг дидактик табиатига боғлиқ бўлган, аниқ белгиланган дидактик функцияларни бажаришини таъкидлайди.

Тадбиркорлик ўйинларининг дидактик функцияларига қуйидагилар кирadi:

- талабаларда ақлий фаолият усуллариининг шаклланиши;
- билимларни мустаҳкамлаш ва қўллаш;
- ўқув жараёнида бўлгуси мутахассиснинг фаолияти фақат ўрганиш эмас, балки уни бажаришга қаратилган дидактик қондалар ишлаб чиқишдан иборат бўлиши;
- талабалар ўқув-билиш фаолиятининг бўлгуси касбий фаолияти, характери ва тузилмасига максимал даражада яқинлашиб бериши.

Тадбиркорлик ўйини ижтимоий-педагогик тизим сифатида қуйидаги тайёргарлик босқичларига эга:

1. Ўқув-билиш вазифаларини муаммоли вазият тоншириги шаклида қўйиш:

- бўлгуси тадбиркорлик ўйинининг мақсадини аниқлаб олиш;
- муаммоли вазиятни аниқлаб етиш;
- талабаларга навбатдаги тадбиркорлик ўйини ҳақида дастлабки маълумотлар бериш;

2. Навбатдаги вазифани бажариш учун зарур бўлган аввал эгалланган билимлардан фойдаланиш:

- талабаларнинг ўқитувчидан ёки адабиётларни таҳлил қилиш орқали янги билимларни қабул қилиб олиши;
- бажарилиши лозим бўлган иш тўғрисида талабаларга йўл-йўриқларни кўрсатиш;
- олинган билим, ўзлаштирилган илмий тушуничалар ва ишлаш методларини умумлаштириш;
- ўз-ўзини назорат қилиш;

3. Тадбиркорлик ўйинларининг шартларини тушунтириш ва вазифани бажариш учун зарур бўлган янги амалий билимларнинг ахборотини бериш.

4. Навбатдаги ишни режалаштириш:

- уларга аввал маълум бўлганлар асосида унинг айрим босқичларини бажариш усуллариини танлаш;
- аввал эгалланган билимлар асосида тушунтириш ишини олиб бориш ва ўз ижоди учун зарур бўлган янги методларни кидириш;

- режаланштиришни мустақил назорат қилиш.

5. Вазифа шартлари, уларнинг бажарилишини тушунтирувчи қондалар (материаллар)ни ўрганиш ва таҳлил қилиш бўйича мустақил ишлар ва тадбиркорлик ўйинларидаги ўз мақдани аниқлаш.

6. Ўзларидаги бор билим, малака ва кўникмалар асосида режа бўйича ишларни бажариш:

- янги билим ва малакаларни ҳосил қилиш;
- ўз қатти-ҳаракатлари ва уларнинг натижаларини мунтазам назорат қилиш.
- қайд қилинган камчиликлар ва уларнинг сабабларини бартараф қилиш;
- белгиланган режаларни (режа соли ишлари ва режадан ташқари) такомиллаштириш;
- якуний натижаларни текшириб кўриш ва таҳлил қилиш.

7. Талабалар фаолиятини, уларнинг билими, малакаси, кўникмаларини назорат қилиш ва жорий йўл-йўриқлар бериш.

8. Талабаларнинг тадбиркорлик ўйинларига тайёрлигини аниқлаш мақсадида уларнинг мустақил ишлари натижаларини текшириб кўриш.

9. Талабаларга тадбиркорлик ўйинларини ўтказиш ва унда қатнашиш бўйича йўл-йўриқлар бериш, уларни роль ўйнаш бўйича тақсим қилиш, зарурат туғилганда ҳар бирга кўшимча йўл-йўриқлар бериш.

10. Олдиндан ишлаб чиқилган сценарий бўйича талабаларнинг тадбиркорлик ўйинлари.

11. Ўйин иштирокчиларига жорий йўл-йўриқлар бериш.

12. Ўйин иштирокчиларининг ўйин давомида ўзи ўйнаган ролларига баҳо бериши, ўз-ўзини назорат қилиши.

13. Тадбиркорлик ўйини натижаларини муҳокама қилиш ва талабанинг ўқув-ўйин фаолиятига баҳо бериш.

Шундай қилиб, тадбиркорлик ўйинлари материалларни янги билимларни эгаллаш, ўқилганларни мустаҳкамлаш, ижодий қобилиятларини ривожлантириш, умумий малакани шакллантириш каби бир қатор вазифаларни ечишда фойдаланилади.

Тадбиркорлик ўйинларининг бир неча модификациялари мавжуд: Имитацион ўйинлар.

Бундай ўйинлардан мақсад қайсибир ташкилот, муассаса ва унинг қисмлари фаолияти андоза қилинади. Воқсалар, кишиларнинг бирор фаолияти (иш битириш мажлислари, режани муҳокама қилиш, суҳбатлар ўтказиш ва б.), фаолият ҳолати ва шартлари андоза қилиб олиниши мумкин.

Сценарийда бундай ўйнаш тўла тузилмаси ёзиб чиқилади ва имитация қилинадиган объектлар ва жараёнлар белгиланади.

Операцион (воқеий) ўйинлар. Бундай ўйинларда аниқ ўзига ҳос воқеа ҳодисанинг бажарилиши машқ қилинади. Операцион ўйинларни жараёнига ҳос моделлаштирилади.

Роль ижро этиш ўйинлари. Унда аниқ шахснинг ҳулқи, қатти-ҳаракати, ўз вазифалари ва мажбуриятларини бажарилиш тактикаси машқ қилинади.

Тадбиркорлик театри. Бунда қандайдир вазият ва ундаги кишининг ҳулқи ўйналади. Бу ўйиннинг асосий вазифаси турли ҳолатларда

мўлжални тўғри баҳолаётгани олишни ўргатиш, ўзининг хулқига тўғри баҳо бериш, бошқа кишиларнинг имкониятларини баҳолаётгани олиш, улар билан мулоқот ўрната олишга ўргатишдир.

Психодрама ва социодрама. Бу ҳам ўзига хос «театр», лекин ижтимоий психологик мақсадни кўзлайди: Унинг асосий мақсади жамоада вазиятни ҳис қила олиш, бошқа кишининг ҳолатини ўзгартириш ва унга баҳо бериш, у билан самарали мулоқотга кириша олишни шакллантириш ҳисобланади.

Тадбиркорлик ўйинлари технологияси 4-02 жадвалда тасвирланган (Г.К.Селевко варианты).

Бу технология тайёргарлик даврини ҳам ўз ичига олади. У сценарийни ёзиб чиқиш, вазият ва объектларни шартли белгилар асосида тасвирлашдан бошланади. Сценарий машғулотнинг ўқув мақсади, ўргатилаётган муаммоларнинг тавсифи, қўйилган вазифани асослаш, ўйиннинг режаси, вазиятнинг мазмуни ва қатнашувчи шахсларнинг тавсифини ўз ичига олади.

Ўйинга киришиш. Бу босқичда иш режими аниқланади, машғулотнинг бош мақсади шакллантирилади, муаммони қўйиш ва вазиятни танлаш асосланади.

Ўтказиш босқичи. У ўйин жараёнидир. Ўйин бошлангач, ҳеч ким унга аралашмайди ва унинг боришини ўзгартира олмайди. Ўйинни фақат уни бошқарувчи тузатиб бориши мумкин.

Таҳлил босқичи. Ўйин натижалари муҳокама қилинади ва баҳоланади. Бу босқичда экспертларнинг фикрлари эшитилади, ўзаро фикр алмашинади, талабалар ўз хатти-ҳаракатлари ва хулосаларини химоя қиладилар.

Шундай қилиб, тадбиркорлик ва эвристик ўйинлар бўлгуси мутахассиснинг илмий-ижодий тажрибаларини ривожлантириш учун катта имкониятлар яратади.

Олий мактаб муаммоларининг тадқиқотчилари қўйидаги тадбиркорлик ва эвристик ўйин турларини фарқлайдилар:

1. Мутахассислар орасида ўз вазифаларини, дастурлар ва роъларини тақсим қилиш асосидаги тадбиркорлик ва эвристик ўйинлар. Бундай мутахассислар сирасига қўйиладиганлар қиради:

- *келгусида ишлаш кутилаётган муассасида фаол ижодий ишловчиларни ва уларни ишлаб чиқишда, аниқлаш билан банд бўлган «кэ-зи» тадқиқотчилари»;*
- *ижодий гуруҳдаги барча иштирокчиларининг фаолиги сатҳида шу гуруҳнинг ўзига хос каталитизаторлик вазифасини бажарувчи «фаолаштирувчилар»;*
- *илмий муаммоларнинг ечимига ёрдам берадиган йўллар ва бетакрор фикрлар таклиф қилувчи «ғоялар ишлаб чиқувчи» талабалар;*
- *ғояларнинг тугилишига ва уларнинг бошқа ижодий гуруҳ аъзолари томонидан идрок қилинишига ёрдам берадиган «резонатор» (тарқатувчи) талабалар;*

Тадбиркорлик ўйинларининг технологик схемаси

Тайёргарлик босқичи	Ўйинни ишлаб чиқиш	<ul style="list-style-type: none"> • сценарий яратиш • тадбиркорлик ўйини режаси • ўйиннинг умумий тавсифи • йўл-йўриқлар мазмуни • моддий таъминот тайёргарлиги
	Ўйинга киришин	<ul style="list-style-type: none"> • муаммо, мақсадни аниқлаб олиш • шартлари, йўл-йўриқлар бериш • регламент, қоидалар • ролларга тақсим қилиш • гуруҳни шакллантириш • маслаҳат (консультация).
Ўтказиш босқичи	Вазифани гуруҳ бўлиб ишлаб чиқиш	<ul style="list-style-type: none"> • манбалар бўйича ишлаш • тренинг • «фикрлаш ҳужуми» • ўйин техникаси устида ишлаш
	Гуруҳлараро мунозара	<ul style="list-style-type: none"> • гуруҳларнинг чиқишлари (фикрлари) • натижани химоя қилиш • мунозара қоидаси • экспертлар иши
Таҳлил ва умумлаштириш босқичи		<ul style="list-style-type: none"> • ўйинни тўхтатиш • таҳлил, рефлексия • ўйинни баҳолаш ва ўз-ўзини баҳолаш • хулосалар ва умумлаштиришлар • тавсиялар

- *ижодий гуруҳдаги барча иштирокчиларнинг фаолияти сатҳида шу гуруҳнинг ўзига хос каталлизаторлик вазифасини бажарувчи «фаолаштирувчилар»;*

- *илмий муаммонинг счимиға ёрдам берадиган йўллар ва бетакрор фикрлар таклиф қилувчи «ғоялар ишлаб чиқувчи» талабалар;*

- *ғояларнинг тугилишиға ва уларнинг бошқа ижодий гуруҳ аъзолари томонидан идрок қилинишиға ёрдам берадиган «резонатор» (тарқатувчи) талабалар;*

- *муаммони счишнинг энг мақбул (оптимал) вариантини қайта ишлаб чиқиш ва топиш билан банд бўлган «назоратчи» талабалар.*

Бундай ўйинларни муайян объектда ўтказиш мақсадға мувофиқдир. Раҳбарлар ва ўқитувчилар олдиндан ролларни белгилаб қўядилар. Масалан, агар ўйин конструкторлик бюросининг тузилмасини ўзлаштиришға қаратилган бўлса, қуйидагилар белгиланади:

- «КБ бошлиғи»;

- «Бош конструктор»;

- «Ихтирочи»;

- «Оппонент»;

- «Чизмақаш»;

- «Текширувчи»;

- «Маслаҳатчи»;

- «назоратчи» ва б.

Шундан сўнг қуйидагилар тузиб чиқилади:

- *ҳар бирининг эғаллайдиган вазифалари ва хатти-ҳаракатлари баҳоси бўйича йўриқнома;*

- *ўйин жараёнининг асосий даврийлиги бўйича дастур ишлаб чиқилади.*

Ўйин жараёнида тортишиш, мусобақаланиш (бахс-мунозара юриш), руҳиятининг бўлишини таъминлаш зарур.

Ўйин ўтказиш чоғида «буюртмачи» ролини бажарувчи раҳбар у ёки бу тадбирларнинг бажарилиш сифатиға ва бу тадбирларда роль ижро этган (қатнашган, иштирок этган) талабаларға баҳо беради. Шу баҳолар асосида бутун гуруҳнинг ҳамда алоҳида талабаларнинг роль ижро этиши баҳоси чиқарилади.

Бундай ўйинларни ташкил этиш бўлғуси мутахассис қобилиятини диагностика қилишни тақозо қилади. Шу мақсадда талабаларни роль ижро этишларини алмаштириб туриш ҳам тавсия этилади, чунки ҳар бир талаба у ёки бу ролда ўз имкониятларини синаб қўра олсин, яъни «оқий»дан «КБ бошлиғи» даражасидаги ролларни ижро этишға имконият берилсин.

2. Ижодий фаолиятнинг бирор босқичида муайян стратегия, тактика ва методларни қўллаш малакасини шакллантиришға қаратилган тадбиркорлик ва роль ўйинлари.

Масалан, «Илмий-тадқиқот ишларида маъруза, мунозара» тарзидаги ўйин.

Бу ўйиндаги асосий роллар қуйидагича бўлиши мумкин:

«Бошловчилар» - ўқитувчи, ишлаб чиқариш мутахассиси;

«Пешқадамлар» - муҳокама қилинадиган муаммонинг муайян масаласи бўйича вазиятни тасаввур қила оладиган маърузачилар;

«Безакчилар» - пешқадамларнинг маърузалари ва чиқишларини кўргазмали тасаввур этишлари ва тушунтиришларини таъминловчи ўйин иштирокчилари.

«Ассистентлар» пешқадамлар ёрдамчилари бўлиб, улар пешқадамларга ва оппонентларга кўргазмали чиқишларига ёрдам берувчи ўйин иштирокчилари.

«Расмий оппонентлар» - пешқадамларнинг маърузаси ва бошқа материаллар бўйича расмий танқидий руҳда чиқиш қилувчилар;

«Норасмий оппонентлар» - муаммо бўйича гуруҳ бўлиб ёки мустақил илмий-тадқиқот олиб борувчи барча бошқа талабалар – ўйин иштирокчилари;

«Чалғитувчилар» - корхона ёки илмий муассасада қўшимча салбий ҳодиса, фактларни баён қилиш асосида ўйин иштирокчиларининг фаоллигига сабаб бўладиган саволлар қўйиши лозим бўлган ўйин иштирокчилари. Корхона ёки илмий муассаса мутахассислари, олий ўқув юрти ўқитувчилари, илмий ходимлари, аспирант, талабалари бу «вазифа»ни бажаришлари мумкин.

«Регистраторлар» - мунозараларни ёзиб олувчи ўйин иштирокчилари;

«Экспертлар» - маъруза муҳокамасидаги чиқишлар ва счимнинг гуруҳ бўлиб қабул қилиниши бўйича объектив баҳо берувчи ўйин иштирокчилари. Бу вазифада корхона ва илмий муассаса мутахассислари, олий ўқув юрти ўқитувчилари ва илмий ходимлари, аспирант ва талабалар қатнашишлари мумкин.

Бундай ўйинларда қуйидаги асосий вазифалар ҳал қилинади:

- *бўлғуси мутахассисни ахборотлар алмашишга ўргатиш;*

- *уларда ўз нуқтаи назарларини асослаш ва ҳимоя қилиш, бошқа кишиларнинг гояларига кириб бора олиш, гуруҳ бўлиб ечим қабул қила олиш малакасини шакллантириш.*

Ўйин-мунозаралар бўлғуси мутахассисда илмий-ишлаб чиқариш муаммосини кўя билиш ва ечишга, мустақил фикрлашга, объективликка нисбатан қизиқишни шакллантиради, муаммоларни қўйиш, уни муҳокама қилиш, уларни ечишда ўзини тута билиш кўникмаларини ҳосил қилади.

Ўйин- мунозаралар муайян муаммо бўйича баҳсларни ташкил этилишини кўзда тутади.

Баҳс муаммони муҳокама қилиш жараёнидир. Унинг усули эса гуруҳ бўлиб тадқиқ қилишдир. Унда ҳар бир иштирокчи ҳамсухбати (рақиб)нинг фикрини асослаш, уни инкор этиш орқали ҳақиқатни тиклашда ўз монополиясини ўрнатади.

Баҳс мунозара боришининг турли вариантлари мавжуд:

Эвристик ёндашувда томонлардан бири муаммонинг ечими бўйича ўзининг ёндашувини қабул қилишга уринмасдан ишонтириш методи, ички туйғу, соғлом ақлдан фойдаланган ҳолда баҳс иштирокчиларини ўзининг нуқтаи назарига оғдириб олади.

Мантикий ёндашувдаги баҳсга ўта мустаҳкам мантикий таҳлил ва далил-исботлар характерли бўлиб, унинг воситасида иштирокчилар яқуний хулосаларга келади.

Сўфиёна ёндашув. Унда томонлардан бири ўз рақибини донолик қилиб мағлуб қилиши ҳам мумкин.

Авторитар ёндашув. Унда томонлардан бири ўзининг обрўсидан фойдаланиб, ўз нуқтаи назарини ўтказиши мумкин.

Танқидий ёндашув. Баҳс иштирокчиларидан баъзилари ўз рақибининг фақат камчилиги, кучсиз ўрни ва мавқеига диққатни жалб қилади ва, ақсинча, рақибининг фикридаги ижобий унсурларни кўришга интилмайди ва муаммонинг ечими бўйича ўз таклифларини ҳам бера олмайди.

Догматик ёндашув. Унда томонлардан бири баҳсни ҳақиқатни ўз манфаати учун ўзининг шахсий мақсадларига мувофиқ келадиган томонга бошлаб кетади.

Прагматик ёндашув. Иштирок этувчилардан бири ва ҳар бир томон фақатгина ҳақиқатни ўрнатиш учунгина баҳс юритмайди, балки ундан ўзларининг яширин ва баҳс иштирокчиларига маълум бўлмаган амалий манфаатларига буриш учун фойдаланади.

Баҳсни ўтказишда қуйидаги қоидаларга аҳамият бериш лозим:

• *оппонентининг ўз фикрини асословчи сўзини тинглаб, кузатиб бориши;*

• *оппонентини сўзлашдан тўхтатиб қўйишга шоянмаслиги;*

• *майда-чуйда деталарга эътибор қаратмаслиги, энг муҳимини кўришга, тушунишга ҳаракат қилиши;*

• *кучсиз ўришлар, дилла-исботлар, мисолларни топиш ва таҳлил қилиши;*

• *оппонентини ўзидан кучли деб ҳисобламаслиги;*

• *ўзига ҳаддан танқари бино қўйиш ва ишонишга ружу бермаслиги;*

• *кўркни-рақиб олдида мағлубият эканлигини эсда туттиш.*

Намуна «Баҳсда ғолиб келиш санъати» (П.И. Пицкасиетой томонидан ишлаб чиқилган) ўйин.

Бу ўйин 2,3 соатга мўлжалланган.

Ўйиннинг мақсади – талабаларнинг баҳс-мунозара олиб бориш малакалари ва қобилиятларини ривожлантириш ва баҳолаш.

Мунозара – баҳснинг муаммолари. Баҳс-мунозарага олиб чиқиладиган муаммо талабалар учун долзарб ва қизиқарли бўлиши керак.

Намуна тариқасида қуйидаги саволларни қўйиш мумкин:

1. Менинг ижодий, рақобатбардошлик шахсиятим ғояси қандай?

2. Шаҳснинг ижодий, зиёлилик, рақобатбардошлик хусусияти нималарда кўринади?

3. Шаҳснинг мустақил ривожланиш жараёнини мен қандай тасаввур қиламан?

4. Бозор иқтисоди муносабатлари шаронтида ўзимни қандай унга баҳсда қиламан?

Ўйин иштирокчиларининг роллари ва вазифалари.

Бошловчи –ўқитувчи ўйиннинг маъноси, асосий босқичлари ва иштирокчиларнинг вазифаларини айтиб беради.

Икки рақобатбардош 7-10 кишидан иборат гуруҳлар юқоридаги саволлар бўйича мунозарага киришадилар.

Бошловчи-ўқитувчи ўйинни лозим топган оқимга йўллаб туради, унинг аъзолари фаоллигини таъминлаб туради, мунозаранинг тўғрилигини кузатади, унга яқун ясайди.

Эксперт – талабалар мунозара иштирокчиларига баҳо беради, гуруҳга ва унинг аъзоларига қуйидаги меъёрларга асосланган ҳолда баҳо қўяди:

- а) ифоданинг маъنيқийлиги ва асосланганлиги;
- б) лутқ машанияти, лотиклик санъати усулларини эгаллаганлиги;
- в) хулосаларнинг исботлилиги;
- г) баҳо усулларидан ранг-баранг ва самарали фойдаланиши;
- д) саволлар қўя олиши ва б.

Ўйин босқичлари

Биринчи босқич ташкилий босқичдир. Унда рақобатга киришувчи жамоалар ва экспертлар гуруҳи шакллантирилади. Ўқитувчи ўйиннинг мақсади ва қоидаларини баён қилиб беради.

Иккинчи босқич ўйин жараёнидир. Ўйин давомида жамоалар оқишлари мумкин ва унда мунозарани кутчиматан даражада яши ўйнаш ва топиш имкониятига эга бўладилар.

Учинчи босқич ўйинга яқун ясаидир. Бу босқичда экспертларнинг ҳар бирига ўз мулоҳазаларини билдириш учун имконият берилади, улар эса ўз баҳоларининг меъёрларини ҳамма баҳо-мунозара иштирокчиларининг чиқишлари натижаларини асослаб берадилар.

Экспертлар вазифаси:

- *жамоанинг талабасини асослаш;*

• *а) ўйин иштирокчиларидан энг хушмуомалас; б) энг ақли; в) энг обрўли; г) энг ижодкорларини аниқлаб беради.*

Ўйин яқунида ўқитувчи ўйинни таҳлил қилиб беради ва яқун ясайди. Айниқса, ўқитувчи ўйиннинг бориши, унинг муваффақияти ва камчиликларига урғу бериши лозим. Шунингдек, истикболда эътибор берилиши керак бўлган муваффақиятли, мунозарани, ижодий вазиятларни фарқлаб бериши керак.

Ўйинли технологияларни амалга ошириш бўлгуси мутахассиснинг ижодий фаолиятини ривожлантириш методларидан фойдаланишни тақозо қилади.

Ижодий фаолият тажрибасини ривожлантириш методларига илмий тафаккурни жонлантириш, янги муаммоларни ечиш малакасини ишлаб чиқишга, муаммоларни ечишда онли изланишга олиб келадиган методлар тааллуқлидир.

Ижодий фаолиятни ривожлантириш методлари Г.С. Альтшуллер, О.Г. Богданова, А.В. Брушинский, Г. Мелхори, Б.Миронов, П.Якобсон ва бошқалар томонидан ишлаб чиқилган.

Улар қуйидагилар:

Шароитни (муҳитни) мураккаблаштирадиган методлар

1. Вақт жиҳатдан чегараланган методлар. У муваффақият факторининг конструкторлик фаолиятига сезиларли таъсир этишни қайт қилишга асосланади: баъзиларда вақт жиҳатдан чегаралаш фаолиятини оширади ва соқинлик ҳолатига қаратади, янада юкори натижаларни кўрсатади, бошқаларига (кўпинча) турли даражада ўз хулқини ўзгартиради, натижалари камайиб кетади ва ҳамма вақт ҳам охирти ечимига эришилмайди; учинчиларида, вақт жиҳатдан чегаралаш уларни жилов-

лайши, талвасага туширади, улар пароканда бўладилар, васвасага берилади, кўпчилиги ёки бир қисми вазифани ечишдан бош тортадилар.

2. Тўсатдан таъкиклаш. Жараёнинг у ёки бу босқичида хатти-ҳаракатларнинг қандайдир деталлар механизми таъкикланади. Бу билан илгариликлар, конструкторлик фаолияти, мосламалар, қисмлар, деталларнинг машҳур типларини қўллаш имкониятлари бузилишининг олди олинади.

3. Тезликда эскизлаш методи. Талабаларнинг конструкторлик фаолиятининг у ёки бу пайтида расм чизиш талаб қилинади, ўз фаолиятини бевосита назорат қилинишига конструкторлик ижодий жараёнини образлар воситасида бошқаришга, ёрдам берадиган миёсига (хаёлига) келган барча конструкцияларни тасвирлайди.

4. Янги вариантлар методи вазифани, бошқача бажаришни талаб қилишда, яъни ечимнинг бир неча вариантлари бўлган ҳолда, унинг янги вариантини топиш ва бажаришда кўринади.

5. Ахборотлар танқислиги методи конструкторлик фаолиятининг биринчи босқичларида алоҳида фаолият вазифаси кўйилганда қўлланади. Бунда вазифанинг бошланишида маълумотлар жуда оз бўлади.

6. Ахборотлар мўлчилиги методи вазифа кўйилган шароитда, ортик даражада маълумотлардан фойдаланишига асосланади.

7. Бемаъни методнинг моҳияти шундаки, ушша мураккаб бажариб бўлмайдиган конструкторлик вазифаси (абдий двигателни яратишга ўхшаш) кўйилади.

8. Рекодификация методи. Унинг моҳияти шундаки, ҳодисаларни «кўчириш» фактлари билан боғлиқ янги ва бетакрор ҳолатларни ишлаб чиқиш мақсадида ҳодисаларни бошқача ифодашандир, у «кашифетлар майдони (матрица)» га асосланади. Рекодификацияни бир тилдан иккинчи тил (фанда кўпинча математика тили)га ўтказиш деб тушунса ҳам бўлади. Бирок у барча рекодификация тили бўлиши мумкин эмас, график ифодалар, схемалар, таблицалар, диаграммалар ҳам рекодификация вазифасини бажариши мумкин.

Ижодий вазифаларни турух бўлиб ечиш методлари:

Дельфи методи – тавсия этилган сериядаги муқобиллардан энг яхшисини танлаб олишга ёрдам беради.

Турух аъзоларидан ҳар бир муқобилга муайян изчилликда баҳо бериш талаб қилинади. Ташбирни ўтказиш тартиби қуйидагича. Масалан, статистик методлар орқали 5та камчилик (дефект) сабаблари аниқланган. Қайси бири муҳим камчилик? Муҳокама иштирокчилари муаммони аввало муҳимлик даражасига кўра саралаб чиқадилар. Ўзлари учун муҳим ҳисобланган муқобилни биринчи ўринга, иккинчи даражаларини бешинчи ўринга қўядилар. Шундан сўнг ҳар бир муқобилга ҳар бир иштирокчи камчиликларнинг сабабларига тўхтаган ҳолда 10 баллик тизим асосида баҳо қўйиб чиқяди. Бунда энг юқори балл сифатида 1 ва энг пастки 10 балл этиб белгиланади. Учинчи босқичда муқобилларнинг ҳар бири ўзаро кўпайтирилади ва ҳосила рақам топилади. Энг кам рақам тезликда ва биринчи навбатда бартараф қилинадиган сабабни билдиради. Ҳисоблашни осонлаштириш учун махсус жадвал (4.03) ясалиши мумкин.

Муқобилларни баҳолаш

М.К	Муқобиллар															
	1			2			3			4			5			
	Т	Б	Х	Т	Б	Х	Т	Б	Х	Т	Б	Х	Т	Б	Х	
А	4	7	28	3	4	12	1	1	1	2	3	6	5	10	50	
Б	5	2	10	3	6	18	2	7	14	1	10	10	4	4	16	
В	2	8	16	1	1	1	4	3	12	3	4	12	5	2	10	
Г	5	10	50	4	5	20	3	4	12	2	3	6	1	1	1	
Хосила			10 4				51				39				34	77

Изоҳ: Т- тоифа баҳоси (1 дан 5 гача)

Б- баъл бўйича баҳо (1 дан 10 гача)

Х- ҳосила (яъни Т+Б)

МК- муҳокама қатнашчилари

2. «Қора қут» методи. Бу метод асосида ечиладиган муаммолар аниқ вазиятни таҳлил қилиш орқали амалга оширилади, яъни таҳлил давомида иштирокчилар беихтиёр камчиликлар (дефектлар)нинг юзга келиши масалаларига тўхталадилар. Иштирокчиларни бунга махсус, мақсадга мувофиқ қўйилган саволлар ундайди. Масалан, «Бу вазият нимага олиб келади?» ёки «Бу ҳолатда механизмлар нини қай даражада барқарор?» ва б. «Қора қут» методининг моҳияти шундаки, унда камчиликлар сабаби йўл-йўлакай аниқланади. Бунда кишиларнинг ижодий ташаббуслари ривожлантирилади.

3. Қундалиқ тутиш методи. Гуруҳнинг ҳар бир аъзосига ён чўнтак дафтари ҳисоб тарқатилади. Унга, айтайлик, бир ҳафта давомида муҳокама қилинадиган муаммо бўйича туғилган фикрлар қайд қилиб борилади. Барча иштирокчиларнинг ёзиб борган фикрлари пешқадамлар томонидан таҳлил қилиниб, тайёрланган материал охири муҳокамага олиб чиқилади. Бу метод қуйидаги жиҳатлари билан ажралиб туради: биринчидан, туғилган фоя, аниқ рационал таклиф ўша гуруҳнинг фикри даражасига кўтарилади, иккинчидан, турли хилдаги тортишувлар, нуқтани назарлар гуруҳ мажлисида ҳам қилинади, кескинлашган нуқтани назарлар ҳам текисланади.

4. 6-6 методи. Олти кишидан кам бўлмаган гуруҳ 6 минут давомида гуруҳ олдига турган муаммони ечишга ёрдам берадиган аниқ фояни шакллантиришга ҳаракат қиладилар. Ҳар бир иштирокчи алоҳида саҳифаларга ўз фикрларини ёзиб боради. Бу жуда ихчам тарзда амалга оширилади: жинсликларнинг бузилиши, материалларнинг бузилиши, технологияларнинг бузилиши тарзида. Шундан сўнг гуруҳда барча тайёрланган рўйхатлар муҳокама қилинади.

Муҳокама жараёнида ўта хато қарашлар чиқариб ташланади, мунозарали масалаларга аниқлик киритилади, бошқа барча аниқланган хусусиятлар гуруҳлаштирилади. Базифа – бир неча муҳим муқобилларни саралаб олиш, бинобарин, уларнинг миқдори иштирокчилар миқдorigа нисбатан кам бўлиши лозим.

5. Бевосита жамоа бўлиб «Фикрлар ҳужуми» («Мозговая атака») олиб бориш. Бу методдан мақсад мумкин қадар кагта миқдордаги фояларни йиғиш, талабаларни айни бир хил фикрлаш инерциясидан ҳоли қилиш, ижодий вазифаларни ечин жараёнида дастлаб пайдо бўлган

фикрларни енгизишди. Бу метод А.Ф. Осборн томонидан тавсия этилган. Бу методнинг асосий тамойили ва қондаси баҳо иштирокчилари ишлаб чиққан ғоялар танқидини мутлақ тақиқлаш, ҳар қандай лўқма ва ҳазил-мутоибани рағбатлантиришди. Бу методдан фойдаланишнинг муваффақияти кўп жиҳатдан ўқитувчи – машғулот раҳбарига боғлиқ. «Фикрлар ҳужуми» иштирокчилари миқдори 15 кишидан ошмаслиги керак. Машғулотнинг давомийлиги бир соатгача.

6. Яши «Фикрлар ҳужуми». Бу метод Ж. Дональд Филипс томонидан ишлаб чиқилган. У катта гуруҳларда (20дан 60гача бўлган) янги ғоялар ишлаб чиқиш самарасорлигини сезиларли даражада оширишни таъминлайди. Барча иштирокчилар кичик-кичик 5-6 кишидан иборат гуруҳларга бўлинади ва ҳар бир кичик гуруҳ ҳал қилинадиган ижодий вазифа ва муаммо бўйича 15минут давомида мустақил равишда тўғри «Фикрлар ҳужуми» ўтказида. Шундан сўнг ҳар бир кичик гуруҳ вакили ўз гуруҳларида ишлаб чиқилган ғоя ҳақида ахборот берадилар ва ўқитувчи раҳбарлигида жамоа бўлиб унга баҳо берадилар ва улардан энг яхшилари, бетакрорлари танлаб олинади.

7. «Фикрларнинг шиддатли ҳужуми» - деструктив берилган баҳо билан диалог. Бу метод Е.А. Александров томонидан таклиф қилинган ва Г.Я. Буш томонидан ўзгартирилиб йўлга қўйилган. Диалогнинг моҳияти шундаки, жамоа бўлиб ғоялар ишлаб чиқишда иштирокчиларнинг ижодий имкониятлари фаоллаштирилади ва унга эид ғоялар қўйилади.

Машғулот босқичма-босқич қуйидаги тарзда ўтказилади:

- 1-босқич. Миқдор ва психологик мулоқоти жиҳатида мақбул кичик гуруҳларни шакллантириш;
- 2-босқич. Вазифа, муаммодан келиб чиқадиган мақсадларни ифодалаш;
- 3-босқич. Тўғридан-тўғри «Фикрлар ҳужуми» қондасига асосан ҳар бир гуруҳда ғоялар ишлаб чиқиш;
- 4-босқич. Ғояларни тартибга солиш ва таснифлаш;
- 5-босқич. Ғояларни деструктивлаш, яъни амалга ошириш имкониятига қараб баҳолаш;
- 6-босқич. Аввалги босқичларда билдирилган танқидий мулоҳазаларга баҳо бериш.

Иштирокчилар: 1) ғоялар ишлаб чиқувчи; 2) муаммони вазиятни таҳлил қилиш ва ғояларни баҳоловчи; 3) эид (қарши) ғояларни ишлаб чиқувчи гуруҳларга бўлинадиган бўлса, самарали натижага эришиш мумкин.

8. Кейинги даврларда «Яширин фикрларнинг шиддатли ҳужуми» шаклидаги метод кенг ривожланмоқда. Бу методнинг келиб чиқиш моҳияти шундай: ҳар бир киши ҳам ижодий меҳнат қила олмайди, бегона шахслар олдида, айниқса, бегона шахслар баҳсга аралашиб турганда ғоялар ишлаб чиқа олмайди, лекин уларнинг ғоялар ишлаб чиқишга уқувлари бор, балки улар ёлғизликка ва сокинликка муҳтож бўладилар. Шу туфайли «яширин фикрлар ҳужуми» да икки ғоя ишлаб чиқувчи гуруҳча: бири- одатдаги фикрларнинг шиддатли ҳужуми давомида ғояни олға сурувчилар; иккинчиси – яширин, яъни улар биринчи гуруҳ муҳокамаларида қатнашмайдилар, улар учун «яширин хона» ташкил этилади ва жойлаштирилади.

Улар телемонитор воситасида биринчи гуруҳнинг баҳсларини кузатишлар ҳамда кузага келган гояларни ўз дафтирчаларига ёзиб борадилар ва уларни «эксперт»ларга узатадилар.

9. Синектика методи. У 1960 йилда АКШда У.Гордон томонидан ишлаб чиқилган. Бу метод талабаларга муаммонинг унсурларини ифодалашга, ижоднинг бош мақсадини ажратишга, турли хил характердаги вазифаларни ечишнинг ҳар хил нусхаларини излашга ёрдам бериши ва улар қуйидаги шаклга эга бўлади: бевосита (маълум бир вазифанинг ечилишига ўхшатиб ечилади), шахсий (объектдаги берилган вазифа образига киришга уриниб кўриш ва шу нуқтан назардан фикрлашга ҳаракат қилиб кўриш), рамзий (икки жумла билан вазифанинг образли моҳиятини айтиб бериш), ҳаёлий (гўёки эртақлардагидек бу вазифани ечишлар). Бу билан бўлгуси мутахассисда абстракциялаш малакаси, муҳокама предметдан ўзини фикрлан олиб қочиш, ақл юритиш мойилиги, ҳаёлот, баҳсларга киришиб кета олиш, боғланиб қолиш ҳавфи бўлган гоялардан узоқланиш, бошқалар фикрини тинглаш, сафдоши билдирган гояларга нисбатан чиндамли бўлиш, одатдагилар ичидан гайри одатийларини, гайри одатийлар ичидан одатдагиларини топиш, аналоглардан унумли фойдаланиш каби синектик фикрлашга бўлган қобилият шаклланиши.

10. Техник ечимларнинг морфологик таҳлили ва синтези. Бу метод швейцариялик астрофизик Цвикки томонидан ишлаб чиқилган. Ўрганилиши лозим бўлган техник тизим таркибий қисмлари ёки функционал морфологик белгиларидан иборат бўлган таркибнинг рўйхатидаги аниқ муқобиллари, техник ифодалари ажратиб олинган; улар морфологик кути ёки матрица деб номланганган жавоблар шаклида жойлашган ва ажратиш турган белгилар вариантларини бирлаштириб саралаб олиш орқали янги вазифалар ечими аниқланади. Морфологик таҳлилда бўлгуси мутахассислар техник вазифалар ечимини унсурларининг ҳар томонлама комбинациясини ясашга ўрганадилар, чунки бу метод қуйидаги тамойилга асосланган: техник характердаги ижодий вазифаларни ечишда мувофиқлаштирувчи ўқлар ёрдамида объектнинг муҳим тавсифларини фарқлаб оладилар. Унга қуйидагилар кирadi:

- вазифаларни аниқ ифодалаш, янги ифодаларни топишга уриниш, иккинчи даражали ва ўхшаш вазифаларни аниқлаш, улардан энг муҳимини ажратиш олиш;
- ечимлардан мавжуд камчиликлар, уларнинг асосий тамойиллари ва янги таклифларни санаб кўрсатиш;
- ҳаёлий, биологик, иктисодий, молекуляр ва бошқа аналогларни ҳомаки режалаштириш;
- математик, гидравлик, электрон, механик ва бошқа моделларни ясаш (улар аслида аналогларга қийсанган гояларни ифода қиладди);
- вариантлар, тобелликлар, бўлгуси алоқалар, мантқий ўхшашликларни ўрнаттиш;
- бу ишдан мутлақо хабари йўқ баъзи кишиларнинг фикрларини билдириш ва б.

11. Функционал – фойдали таҳлил методи. Бу методнинг яратувчилари сифатида Пермлик муҳандис Ю.М. Соболев ва Л.Майез бошчилигидаги Американинг «Женерал электрик» фирмасининг муҳандисларидир.

Бу техник объектларнинг техник-иктисодий методи бўлиб, уларнинг истеъмолчилик ўзига хослиги ва бу ўзига хосликни таъминловчи чикимлар ўртасидаги муносабатларни яхшилашга хизмат қилади. Бу методнинг моҳияти шундаки, объекти бажарилиши лозим бўлган амаллар ва истеъмолчи талаблари нуқтаи назардан ёндошади. Бу метод бир қатор мураккаб конструкцияларга ишлов бериш, уларнинг технологиклиги, самарасиз чикимларга қарши «марказланган ҳужум» ташкил этиш, моддий ва меҳнат омилларидан самарали фойдаланишни оширишни ҳал қилишда иктисодий самарадор метод ҳисобланади. Мамлакатимиздаги илмий ташкилотлар ва корхоналарнинг ҳужалик ҳисоби ва ўз-ўзини маблағ билан таъминлашга ўтилиши бу методдан кенг фойдаланиш лозимлигини кўрсатади. Шунингдек, функционал-фойдали таҳлил асослари олий мактабда бўлгуси мутахассистадқиқотчиларга (конструкторлар, технологлар) дарс сифатида ўтилиши лозим. Бу эса олий ўқув юртини битиргандан сўнг бориб ишлайдиган илмий ташкилот (корхона)да маҳсулотлар конструкциясини, уни тайёрлаш технологиясини яхшилашнинг аниқ йўлларини аниқлашга янги имкониятлардан келиб чиқиб ишлаб чиқариш ва ускуналарни ишлатиш ҳамда ортук даражаси сарф-ҳаражатларни бартараф қилишга имкон беради. Масъла шундаки, функционал-фойдали таҳлил нуқтаи назардан қаролганда, маҳсулот ишлаб чиқаришнинг барча сарф-ҳаражатлари фойдали ва фойдасиз ҳамда ортукча деб тақсим қилинади. Кейингилари яққол кўриниб турган ва беҳуда сарфлардир. Бу метод бўйича ўқитишнинг самарадорлигини ошириш учун мамлакат олий ўқув юрларида тўпланган тажрибалардан фойдаланиб, функционал-фойдали таҳлил ва конструкцияларнинг технологиклиги бўйича махсус курслар ишлаб чиқиш зарурдир.

11. «АРИЗ - ТРИЗ» методи. Г.С. Альтшуллер ва унинг мактаби томонидан ишлаб чиқилган. Бу методлар синов ва камчиликлар ҳамда уларнинг бошқа модификацияларидан сезиларли фарқ қилади. Улар кўр-кўрона қидиришдан кўра техник тизимларни ривожлантириш қонуниятларига бўйсунган мангикий операциялар тизими асосига қурилган. Назариянинг асосий вояси: техник тизимлар ўз ҳолича эмас, балки яратувчилик вазифаларини опти ва мақсадга мувофиқ ечишда фойдаланиш мумкин бўлган муайян қонулар асосида юзага келади ва ривожланади.

Бу вазифаларни ечиш жараёнини техник зиддиятларни аниқлаш, таҳлил этиш ва ечиш деб қараш лозим бўлади, белгиланган вазифаларни қўллаш методикаси эса техника ва технологияни яратишдаги илмий-техник зиддиятларни ажратиб олиш, аниқлаш ва ҳал қилиш бўйича мунтазам равишда муайян ҳаракатларни бажаришдир. Тизим ўз ичига бундай зиддиятларни ҳал қилишга ёрдам берувчи ўзига хос янгиловчи операторларнинг 40 та усулларини қамраб олади. Улардан айримлари қуйидагилар:

1. «Таксим қилиш»: а) объектни мустақил қисмларга бўлиш; б) объектни бўлақларга бўлиб ажариш; в) таксимлаш даражасини кенгайтириш.

2. «Бутлаш»: а) икки ёки ёндош операциялари учун мўлжалланган объекتلарни бирлаштириш; б) айни ва ёндош операцияларни бирлаштириш.

3. «Оналик»: а) бир объектни иккинчи объект ичига ва ўз навбатида унинг ичига учинчи объектни жойлаштириш; б) бир объектни тўғридан-тўғри иккинчи объект орасидан ўтказиш.

4. «Чапчалик»: а) объектнинг ҳаракатдаги қисмини ёки ташқи муҳитни кўзгалмас ҳолатга олиб келиш, аксинча, муқим ҳолатни ҳаракатдаги ҳолатга келтириш; б) вазифа шартлари талаб қилган ҳаракатлар ўрнинга тескари ҳаракатни амалга ошириш; в) объектнинг «оёғини осмонга қилиб кўйиш» ва уни ўнгилан.

5. «Зарарни фойдага айлантириш»: а) зарарли факторлардан (масалан, муҳитга зарар етказадиган) ижобий самара беришда фойдаланиш; б) зарарли факторларни бошқа зарарли факторлар билан кўпиш асосида уни бартараф этиш; в) зарарли факторларни ортиқ даражада кучайтириш асосида уни безарар қилиш.

Хотима. Талабаларнинг ўқув фаолияти шахсий моҳият сифатида қабул қилинадиган ўқув мақсадларига онгли равишда қаратилган бўлиши лозим. Д.Б.Эльконин таъкидлайдики, ўқув фаолияти энг аввало шундай фаолиятки, унинг натижасида талабанинг (ўқувчида) ўзида ўзгариш юз беради. Бу фаолият ўз ҳолича ўзгаришдир. Унинг мақсули, субъектнинг ўзида юз берган ўзгаришлардир.

4.4 Ўқитишнинг интерактив стратегияси

Онли мактаб ўқув жараёнида амалиётга ўқитиш интерактив методлари ва ўқитиш актив методларидан фойдаланиш бўйича интерактив курслари кенг кириб келмоқда. Бу йўналишдаги лойиҳалардан бири Джорж Сорос оқиқ жамият ҳомийлиги ёрдамида Халқаро ўқувчилар Ассоциацияси ва Шимолий Айова Университети ҳамкорлигида яратилган кескин фикрлаш бўйича лойиҳа ҳисобланади.

Бизнинг ўқув қўлланмамизда Жеини Стил, Керт Мереди, Чарлос Темптонлар томонидан тайёрланган кескин фикрлашни ривожлантириш мақсадида ўқиш ва ёзишга ўқитиш лойиҳаси материаллари берилади.

Кейинги баён этишларимизда «Кескин фикрлашни ривожлантиришни асослари» жамланмасида материаллардан фойдаланамиз.

Ушбу лойиҳа бутун дунё педагоглари ҳамкорлигида амалга оширилади. Бундай ҳамкорликдан мақад, ўрганаётган фандан қатъий назар ҳамма ёшдаги ўқувчиларнинг кескин фикрлашларини ривожлантиришга ёрдам берадиган методларни педагогикага тадбиқ этиш ҳисобланади.

Лойиҳа муаллифлари кескин фикрлашга бошидан ўрганиб чиқадилар.

Кескин фикрлаш бу англаган ҳолда, аналитик фикрлашдир. Маълумотларни одий тушуниш босқичининг яқунловчиси эмас, балки бошланғич нуктаси ҳисобланади.

Кескин фикрлашни эгаллаб, инсон у ёки бошқа гоаялар билан танишади ва уларни амалга оширишда мумкин бўлган оқибатларни ўргатади.

Кескин фикрлаш- мураккаб фикрлаш жараёни бўлиб, маълумотларни қабул қилишдан бошланиб ва қарор қабул қилиш билан якунланади.

Кескин фикрлаш- гоаяларни ва имкониятларни ижодий бириктириш, маълумотлар, концепцияларни қайта тушуниш ҳамда қайта қуриш мураккаб жараёндир. Бу бир вақтда бир неча босқичларда содир бўладиган актив ва интерактив идрок этиш жараёндир.

Кескин фикрлаш- ҳар қандай ёшда ҳам содир бўладиган мураккаб фикрлаш жараёни.

Муаллифлар ишлаб чиққан кўп назарий база ҳисобланади.

Ўқитишнинг маъий стратегияси назарий асослари ана шундан келиб чиқиб, бу курс дарс ўқиши интерактив ва қизиқарли стратегияни таклиф этади, улар типловчиларни ҳақиқий ўқув фаолиятига жалб этади.

Бу курс асосида дарс ўтиш ва ўқитиш уч босқичли моделдан иборат бўлади. Бу модель турли муаллифлар ва таъкилотчилар томонидан турлича шаклда берилган, улар орасида Воган ва Эстенс (1986), Оги (1986), Жилкем ва Темпл (1986), Тирли, ридеж ва Джерлар (1985) кабилар борлар.

Таҳлил қилиш учун берилган бу модель фикрлашни ўқувчилар унга ўқув машғулотларидан олдин, машғулотлар вақтида ундан кейин жалб этишлари керак бўлган идрок этиш жараёни сифатида қаралган.

Ушбу курс тажрибага асосланган. Кескин фикрлаш жараёнини таҳлил неча босқичдан иборат:

1. Уғотиш, чакириш босқичини тушунтириш (ингари олинган билимларни қайта эсга солиш)
2. Англаб етиш босқичини тушунтириш (янги мавзунини ўрганиш)
3. Мулоҳаза қилиш босқичини тушунтириш (янги билимларни мустаҳкамлаш)

Кескин фикрлашни ривожлантириш лойиҳаси муаллифлари билимлар фойдали бўлганида ва концептуал тушунарли бўлганидагина қимматга эга бўладилар деган фикрдан келиб чиқади. Ўзгариб турувчи дунёда муваффақиятли ҳаракатлар бажариш учун ўқувчилар эркинлиги ҳақида қарорга келиш ва маълумотларни таълаб олишни билишлари керак бўлади.

Ўқувчиларнинг фикрлаш жараёнларини ўрганиб чиқиб, (Келлине ва Минглерн, 1992) танқидий таҳлил жараёни доимий мунтазам бўлиши керак деб таъкидлайдилар. Бу жараён фақатгина олинаётган маълумотларни тғри тушуниб олишга ёрдам бериб қолмай, балки кейинги мустақил фикрлаш ва рефлекслаштириш учун асос бўлиб ҳам хизмат қилиши керак.

Таълим ва ўқитиш асосларини таърифлаб муаллифлар ўқитишда қўллашга концептуаль базани таклиф этадилар, у фаннинг тури ва ўқитилиш йўли параллеллигига қарамай, синфларда аста – секин амалга оширилиши мумкин. Бундай ёндашмиш ўқувчиларда танқидий таҳлил қилишга, оқилона ва танқидий фикрлаш жараёнларини амалга оширишга, ўқувчиларнинг қобилиятларини ривожлантиради деб ҳисоблайдилар. Таклиф этилаётган модел қисман Воган ва Эстеслар ишлаб чиққан ва унинг кўринишини

Мередие ва Стил (1997)лар ўзгартирган ва кенгайтирган моделга асосланган.

Таълим ва ўқитиш асосларини тузувчилар унга ўқув контекстини киритишни, яъни дарснинг тузилмасини куришни таклиф этидилар.

Ўқитиш мазмуни ақлий ҳужумдан бошланади. Мисол учун Китг Хайнинг «Денгиз тошбақалари» деб номланган, кичик мақоласини ўқиб чиқиш таклиф этилади (мақола параграф иловасида берилган). Олдин ўқиб чиқиб денгиз тошбақалари ҳақида бироз ўйлаб олиш таклиф этилади. Бунинг учун муҳокама қилиш учун шерик танланади. 3-5минут давомида шериги билан ҳамкорликда тошбақалар ҳақида мавжуд билимлар ёзиб чиқилади. Мияга шима келса ҳаммасини ёзиб олиш керак. Ёзилган нарсанинг тўғри, нотўғрилиги аҳамиятга эга эмас, иложи борича кўпроқ маълумотлар ёзиш муҳимдир.

Шериклар муҳокамани яқунлаганларидан кейин, гуруҳлар аъзоларидан денгиз тошбақалари ҳақидаги ўз билимлари билан ўртоқлашишлари таклиф этилади.

Ўқувчилар ўз фикрларини танириб берар эканлар, уларни доскадаги қоғозга ёзиб бориш керак. Хаар қандай қелишмовчиликлар муҳокамага олиб чиқилиши керак. Ана шу иш жараёни давомида вақти-вақти билан айтилган саволлар тўғриси, деб савол бериб туриш зарур. Бундан ташқари, муҳокама этилётган саволлар бўйича ўртоқлик тортишувлари, турли фикрлар ва қарама-қарши фикрларга йўл бериб туриш мақсадга мувофиқ бўлади.

Кейинги босқич мақоланинг ўзини ўқиш бўлади. Бу ишга ажратилган бир соат, бир ярим соат бўлади (мақола нусхаси ҳамма болаларда бўлади ёки ўқитувчи ўқиб берали). Мақолани ўқишдан аввал самрани ёзиш ва ўқишга ёрдам берувчи ёзини интерактив системаси методи тушунтирилади (INCEPT). Мақоладаги белгилар қуйидагилардан иборат бўлиши керак: «V»-«V» (ҳа) белгисини сиз билганингизга мос келади ёки биламан деб, ўйлаганингизга мос келади деб, ҳисоблаган жойга қўйинг.

«-» - сиз билганга мос келмайди, ёки сиз биламан деб Уйлаганга мос келмайди деб ҳисобласангиз «-» (минус) қўйинг.

«+» - бу нарсга сизга янгилик деб ҳисобласангиз «+» (плюс) қўйинг.

«?» - сиз тушунарли эмас ёки бу ҳақда тқ маълумот олишни истасангиз «?» белгини қўйинг.

Шундай қилиб, ўқиш жараёнида сизнинг белгиларингиз ва тушунчангизга мос тўртта белгилар қўйиб чиқилади. Хаар бир қаторни ва ҳар бир тушунчани белгилаб чиқиш мажбурий эмас. Бу белгилар ёрдамида маълумотлар ҳақида умумий тасаввурингизни акс эттириш керак.

Мақолани ўқиб бўлгандан кейин бу ўқилганларини шериги билан муҳокама қилиб олиш учун бир дақиқа танаффус таклиф этилади. Қайси билимлар тасдиқланди? Қандай Янги маълумотлар олдингиз? Қандай саволлар юзга келди?

Кейинги босқич тортишуви саволлар бўйича мулоҳазалар ва қўшимча билимлар манбаини излаш бўлади.

Бу босқичда қоғозга ёзилган фикрларга қайтиб ҳамма мақоланинг мазмунини муҳокама этади. Аввал ҳамма рози улган саволлар қу-

рилади. Кейин эса карама-қаршиликлар муҳокама этилади. Бу ишларнинг ҳаммаси бир-бир ярим соат давом этиши керак.

Уйғотиш-чақириш – муҳокама этиш якунлангандан кейин бу босқичдан мақсад ҳаммасини орқага қайтариш ва қилинган ишларни таҳлил қилиб чиқиш эканлини тушунтириш керак. Биринчи масала денгиз тошбақалари ҳақида нималарни билишларини анклаш, билимларининг ҳаммасини эста олиш ва уларни ёзиб олишдан иборат эди.

Кейинги босқич гуруҳ бўлиб муҳокама этиш эди. Денгиз тошбақалари ҳақида нималарни билишларини хотирага олиш бу босқичдаги энг муҳим вазифа ҳисобланади. Бу босқич уйғотиш, чақириш, эста олиш босқичи деб аталади. Бу босқич давомида ўқитувчи иложи борича ўзи камроқ гапириб, ўқувчилар гапиришига имкон бериши керак. Ўқитувчининг вазифаси ўқувчиларни йўналтириб туриш, уларни ўйлашга мажбур этишдан иборат, шу билан бирга ўқувчиларнинг фикрларини диққат билан эшитиши керак.

Биринчи босқичда фаолиятнинг бир неча идрок этиш турлари амалга оширилади.

Биринчидан, ўқувчи ўрганилаётган мавзу бўйича ўзи билганларини эста олишни фаол амалга оширилади. Бу эса уни ўз билимларини таҳлил қилишга мажбур этади ва кейинги мавзунини тўла ўрганишга интилишни зарурлиги ҳақида ўйлайди.

Эста олиш босқичининг иккинчи мақсади – ўқувчини фаолиштиришдан иборатдир. Ўқувчи мақсадга мунофиқ ўйлай бошлайди, ўзининг фикрларини ўзига тушунтира бошлаганидангина унинг иштироки фаол ҳисобланади.

Билимларини намойиш этиш (ўзига ва шеригида) оғзаки ёки ёзма нутқи ёрдамида фаол фикрлаш фаолияти мати содиқ бўлади. Шундай қилиб, олган билимларини англаб етиш даражасига қадри ва Янги билимларини ўзлаштириш учун пасос бўлиб хизмат қилади.

Эста олишнинг учинчи босқичида таклиф этилаётган, кўриб чиқишга қаратилган мавзу, унинг мақсади аниқланади ва қизиқишни уйғотади.

Мақсадларнинг икки тури мавжуд:

- Таклиф этилаётган мавзуда ўқитувчи қўйган мақсад
- Ўқувчилар мустақил танлаган мақсадлари

Мустақил танланган мақсадлар таъқаридан таклиф этилган мақсадлардан кўра кучлироқ бўлади. Агарда мустахкам қизиқиш бўлмаса, ўқувчи фаолиятга интилиш пасаяди.

Денгиз тошбақалари ҳақидаги мақола мисолида қизиқиш ақлий ҳужум (рўйхат методи билан уйғотилади).

Гуруҳ бўлиб тортишувлар натижасида бу ғояларга «Аралашмаган» янгилари қушилади.

Бу Янги ғоялар ва танишувлардан баъзилари карама-қарши хусусиятга эга бўлиши мумкин. Буларни синфда аниқлаб таҳлил этиш муҳим, чунки карама-қаршиликлар шахсий саволларини вужудга келишига олиб келади. Шахсий саволлари эса ўқиш ва тушуниш учун ҳаракатлантирувчи куч бўлиши мумкин.

Америкалик тадқиқотчи (Пирсон 1990) тушунишни «Ўз саволларига жавоб топниш» деб таърифлашни таклиф этади.

Англаш.

Иккинчи босқич- англаш босқичи. Бу босқичда ўқувчи Янги ғоялар ва маълумотлар Билан ишлайди. Бу алоқалар тишимсиз ўқиш, фильм томоша қилиш, хабарларни эшитиш ёки тажрибалар ўтказиш мақсадида бўлиши мумкин. Англаш босқичи давомида ўқувчи тошширикларни бажаришда мустақил ва фаол иштирок этиши керак.

Янги маълумотлар билан танишиб чиққанидан кейин ўқувчига қуйидаги савол берилади: «Сизлар ҳозир қандай ишни бажардинглар?» ва ўйлаб олишга вақт берилади. Уларнинг шахсий ўқув тажрибалари муҳокама қилинади. Ўқувчилар фаолиятининг юқори даражасини қўлаб турувчи стратегиялардан бири ИНСЕРТ ҳисобланади:

Инсерт- ўқиш давомида ўз шахсу тушунишларини фаол кўриб чиқишга ёрдам берувчи кучли қурол ҳисобланади. Ўқувчи ўқиётганини охирига келиб, у ўқиган матндан ҳеч нарсани эслай олмаслиги ҳолати кўпчилик ўқувчилар учун одатий ҳол бўлади, шунинг учун матнни ўқиётганида фаолиятини тўшлаб туриш учун ИНСЕРТ ёрдам беради. Англаш босқичини амалга ошириш ндрок этиш учун ҳам аҳамиятга эга. Иккинчи босқичнинг асосий вазифаси- англаш босқичининг вазифаси- эста олиш босқичи давомида вужудга келтирилган фаолликни, ҳаракатлар кучини ва қизиқишнинг кўрсаткишидан иборат бўлади. Ўқувчиларнинг ўз шахсий тушунчаларини кўриб чиқишлари бўйича уринишларини қўлаш муҳим вазифа ҳисобланади. Ўқувчилар ўз тушунчаларини кўриб чиқишлари жараёнида ўзларининг мавжуд тасаввурларининг Янги маълумотлар Билан солиштирадиган, илгари маълум бўлганлар Билан янгиликларни англаб бoғлабдидлар. Бу ҳолат биринчи расмда киришчи расм. Мавжуд бўлган ва Янги билимлар ўртасидаги боғлиқлик.

1-расм.

Бу расмга мувофиқ равишда ўқувчилар янчисини яратиш учун мавжуд бўлган ва Янги билимлари ўртасида боғлиқлик ўрнатадилар. Фаолиятини ошириш ва тушунтириш мослаштириш жараёнини ташкил этишда мақсад аниқланади, танқидий таҳлил таққослаш анализи ва синтез этилади.

Фикрлан босқичи учинчи босқич ҳисобланади. Бу босқични ўқитиш жараёнида кўпинча эътибордан четда қолдирадидлар, лекин бу босқич ҳам бошқалари каби муҳим ҳисобланади.

Айнан анна шу даврда ўқувчилар ўзларининг Янги босқичларини мустаҳкамлайдилар ва ўз тасаввурларига Янги тушунчалар киритиш учун уларни фаол қайта кўрадидлар. Айнан анна шу босқичда ўқувчилар Янги билимларни ҳақиқатдан ўзларининг онларига мустаҳкамлаб оладидлар.

Денгиз тошбақалари мисолида бу босқич турли усуллар Билан амалга оширилади. Аввалига материалларни ўқишдан олдин тузилган рўйхатга асосан материалларни кўриб чиқиш ва муҳокама қилинганидан кейин эса ИНСЕРТ усулини қўлаб ўқиб чиқиш пайтида қилинган турли белгиларни намойиш этиш учун жадвал тузилади ва шундан кейин қушимча маълумотлар талаб этилишини аниқлаш учун туруҳси тортишувлар ўтказилади. Буларнинг ҳаммаси ўқувчининг матнни қайта кўриб чиқиш ва унинг мазмунини ўйлаб чиқишга олиб келади. Фикрлаш босқичида бир неча муҳим мақсадлар ҳал этилади. Биринчидан, ўқувчилар Янги ғоялар ва маълумотларни ўз сўзлари Билан ифода

этишга уриниб кўришлари керак. Бу Янги тасаввурларни тузиб олиш учун зарур бўлади. Ўқитиш натижалари узок сақланиб қолишлари ва тушуниш даражалари ҳар хил одамларда турлича бўлади. Тушунишнинг узок сақланиб қолиши Пирс ва Филдинлар томонидан 1951 йили ҳисоблаб чиқилган.

Унга биноан ўқувчилар англаб етган маълумотларини ўз сўзлари билан ифода этсалар, олган тушунчаларини яхши эслаб қоладилар. Тушунча ўз шахсий сўзлари билан фаол қайта ифода этилганда шахсий англаб етишган маъно пайдо бўлади. Иккинчидан, бу босқичда ўқувчилар ўртасида жонли ғоялар билан алмашишни ташкил этилади, у ўз Экспрессив сўз бойликларини кенгайтириш ҳамда бошқа ўқувчилар тасаввурлари билан танишиб олишга имкон беради.

Рефлекслантириш босқичида тортишувлар бир катор турли вазиятларни кўриб чиқиш имкониятини беради. Бу вақтда Янги маълумотларни билиб олиш турли усуллари билан танишиш янада қулай конструкцияларга олиб келади, улардаги билимлар янада самаранирок ва улардан мақсадга мувофиқ фойдаланиш мумкин бўлади.

Бу босқичда ўқувчида қуйидагиларни амалга ошириш мумкин:

- ўқувчиларнинг фикрларини фаоллаштириш;
- таълим (ўқини) мақсадларини ажратиб кўрсатиш;
- фаол мунозараларга ёрдам бериш;
- ўқишга қизиқишни ошириш;
- фаол ўқув фаолиятини таъминлаш;
- Ўзгаришларни жонлантириш;
- ўқувчиларга турли фикрларни эшитишга ёрдам бериш;
- ўқувчилар ўз саволларини беришларига ёрдам бериш;
- Ўзини фикрини ифода этишга ёрдам бериш;
- Танқидий фикрлашга жашб этиш;
- Ўқитувчининг асосий вазифаси фаолиятга маълумотларни шунчаки етказиб бериш юзакига эмас, балки мазмунли кўринишда сиртки билим олишга ёрдам бериши керак. (Мердис ва Стил 1995).
- Ўқитувчи ҳам тендионга айланиши керак, ўқувчи фаол ўқинишга интилиши;

Буларнинг ҳаммаси ўқувчининг шахсияти ўзгаришига олиб келади, бу мустаҳкам билимлар эгилашга шароит ҳисобланади. Ўқувчилар маълум даражада ўқитувчига айланадилар, синф эса ҳамкорлик бирлашмасига айланади. Шундай қилиб, танқидий фикрлаш одам ўзи билдиришлари ва фикрлари ҳақида тушуниш ва рефлекслантиришни кўзда тутати, лекин буни амалга ошириш учун ўз билимлари ва тушунчалари англаб етиш даражасига кўтариш керак. Кўпгина ўқувчилар ўзларининг илгариги билимларидан фойдалана олмайдилар, бу эса Янги маълумотларни тушунтириш йўлларини ўйлаб чиқишларини қийинлаштиради. Улар ўзларини илгариги билимларидан фойдалана олмасликлари сабабли уларга нотўғри ва ҳатто қарама-қарши тасаввурлар қолиши мумкин, улар кейинги ўқишларида ҳалакит беради. Танқидий фикрлаш учун ўз билимлари даражасини аниқлаб олиш зарур.

Рефлекслантириш ва танқидий таҳлил қилиш илгариги тасаввурлари Янги маълумотлар таъсири остида ўзгартира олиши, Янги билимларни илгариги тасаввурлари билан қандай қилиб бирлаштиришни ўйлаб, ижодий қараб чиқиши талаб этади. Одатда у ўз-ўзида содир

бўлмайди. Ўқувчиларга илгариги mavjud bilimларни эсга олишга вақт бериш керак. Бу педагогик жараёни шундай ташкил этиш керакки, аввало ўқувчиларнинг bilimлари аниқланиб олиниб ва тасаввурларини қайта кўришга олиб келинсин. Ривожлантирувчи фикрлашга ўқитиш, идрок этиш ва теранроқ фикр ифода этиш жараёнилари билан боғлиқдир. Бу жараён ўқувчи bilimлар мазмуни ҳақида ўйлаганида, яъни гоялар ва тасаввурлар, маълумотлар ҳақида умумий bilimлар ҳақида ўйлаганида идрок этувчи бўлиб қолади.

Аmmo mavzu ўқувчилар қандай идрок этиш ҳақида ўйлашларидан ҳам иборат бўлиши мумкин. Масалан,

- «Мен бу ҳақда нима деб ўйлайман?»

- «Бу маълумот мен билган bilimлар билан қандай мос келади, қандай боғланади?»

- «Бу маълумотни олганимдан кейин мен қандай қилиб бу ишни бошқача бажара оламан?»

- «Бу гоялар таъсири остида меннинг қарашларим қандай ўзгаради?»

- Танқидий фикрловчилар – бу фасол фикрловчилардир, улар ўз тасаввурларини янгидан аниқлаб олиш учун, мунтазам ишлайдилар ва ўзлари ҳамда bilimлари ўсиши жараёнида уларнинг дунёшлари қандай ўзгариши ҳақида ўйлайдилар. Ўқувчилар мстандрок этиш жараёниларини тушуниб ва назорат қила бошлаганларида, улар Янги гояларини, Янги тасаввурларини, маълумотлар ҳамда тушунчаларни киритишнинг Янги йўлларига яхши кулоқ соладилар ва тушунганидан бўладилар. Уларнинг тасаввурлари ҳаракатчанроқ ва мустаҳкам бўлади, чунки улар ўз қарашларини тизимини яхшироқ аниқлаб ета бошлайдилар. Ўқувчиларнинг янги маълумот ҳақида фикрлаш қобилиятлари ўсади, чунки улар фикрлашлари ва уларни назорат қилишида кенг имкониятга эришадилар. Улар янги маълумотларини яхши қабул қилиб оладилар, чунки уларша янги bilimларни илгариники билан бемалол бириктиришлари ўз қобилиятларига ишончлари ошди. Мстандрок этиш жараёнини бошқара оладилар ва танқидий ўйлай оладилар ўқувчилар турли кераксіз ҳаракатларини бажармайдилар.

Танқидий фикрлашни ривожлантиришда стратегиялар жадвалдан фойдаланиш тавсия этилади. Бу стратегиялар 2-расмда кўрсатилган.

2-расм.

Танқидий фикрлашни ривожлантириш асослари стратегиясининг ташкилий схемаси

Эсга олиш	Тушуниб олиш	Фикрлаш
Жуфт бўлиб ўқиш	Инсерт	Жуфт бўлиб муҳокама этиш
Гуруҳли ақлий ҳужум		Гуруҳ бўлиб муҳокама этиш
		График тузиш
		V+ = ?

Денгиз тошбакалари

Океанларда дунёдаги энг катта тошбакалар сузиб юрадилар. Бу жуда катта судралиб юрувчи жониворлар денгиз тошбакалари деб аталадилар. Агарда сиз ва сизнинг бутун оилаиғиз бир вақтда торозига турсангиз ҳам сизларнинг оғирлигингиздан бундай бир тошбаканинг оғирлиги катта бўлар эди.

Катта тиеритли тошбакалар Антрактик океан қирғоқлари яқинида ва Мексика кўрфазида учрайдиган беш турдаги тошбакалар ичида энг каттаси ҳисобланади. Улардан баъзилари 682 килограммдан ёки 1500 фунтдан ҳам оғирроқ бўладилар.

Тошбакаларни бошқа тўртта турга бўлиб - булар: коретта, ридли тошбакаси, ёлғон коретта ва катта тошбакалардир.

Улардан охиригиси - бу сиз зоомагазиндан сотиб олишингиз мумкин бўлган кичкина кўк тошбака эмас, бироқ бу ҳам унинг қариндоши ҳисобланади. Денгиз тошбакалари миллион йиллар давомида бутун дунё бўйлаб, очик денгизларда ва қирғоқ бўйи кўрфақларида сузиб юрадилар. Улар океанда янаш учун баҳайбат катталиққа эгадирлар. Уларнинг сузиши учун кучли сузгичлари бор, бундан ташқари сув тагида бир соатдан ортиқда олишлари учун кўкракларини ҳавога тўлдириб қобилиятига эгадирлар.

Катта каттик қосқари уларни кўнлаб душманларидан ҳимоя қилади, лекин оч ақуялар учун баҳайбат тошбакалар ҳам иштахали бўлиб туюлади. Агарда тошбакага ҳужум қилинса, у ўзини кўтариб туриб, сузгичлари билан сувга ўраб ҳужум қилаётганларни қурқатиши мумкин.

Тошбакалар денгизларда тала-тала бўлиб сузиб юрадилар. Бир гуруҳ тошбакалар йил давомида минглаб километрлар сузиб ўтиши мумкин. Улар кўп вақтларини денгиз юзасида ва ухлаб ўтказадилар. Баъзида денгизга кўйиладиган дилеларга сузиб киришлари мумкин шунда уларни баликчилар қармоқ билан овлайдилар. Лекин тошбакалар сузгичи билан бир ҳаракатланганда қармоқни узиб юборадилар. Кўпчилик баликчилар ўз қармоқларидан узлиб чиқиб кетган катта балик аслида, тошбака бўлганини билганларида эди, жуда ҳам ҳайрон бўлар эдилар. Денгиз тошбакалар турли хил озуқа топадилар. Кўпинча, улар балик билан овқланидилар, лекин баъзан денгиз ўсимликларини ҳам қориларни, тошбакалар, устрица, криветка, хатто медузаларни ҳам ейдилар. Биз бу баҳайбат денгиз мавжудотлари ҳақида жуда кам биламиз. Уларни деярли фақатгина ҳайвонот боғларида ёки катта аквариумлардагина кўришимиз мумкин, лекин биламизки, улар денгизларда катта масофаларни сузиб ўтиб, баҳорда ёки ёзда ҳар йили тухум кўйиш учун бир жойга қайтиб келадилар. Америка Қўшма Штатларида уларни кўпайиш жойлари Шимолий Короллиндан, то Техас қирғоқлари бўйлаб жойлашган.

Ёз кечанарида сув кўтарилиши пайтида катта оғир тошбакалар уя қуриш ва тухум кўйиш учун қирғоққа чиқиб келадилар. Уларнинг ҳар бири қирғоқда тухум кўйиш учун қулай жойни излаб топгушларига қадар ҳаракатланиб юрадилар, у тўртта сузгичидан фойдаланиб кумда катта чуқур қазийдилар, шундан кейин фақат орқа сузгичлари ёрдамида кумда думанюк тешик очадилар. Улар аста-секинлик билан эҳтиёт бўлиб чуқурчалар кумни чиқариб ташлайдилар. Чуқурча керакли шаклга эга бўлганида - одатда чуқурлиги 60см (2 фут), кенлиги 25 см

(10 дюм) атрофида бўлади- у қазини тўхтатади ва тухумларини кўя бошлайди.

Тухумларни кўя бошлаганида кўзларидан ёши оқишига элтибор бермай кўяди. Унинг кўзидан катта-кбатта «ёшлари» оқаяди.

Аслида у йнгламайди, унинг кўзлари доим хўлланиб туриши юзидан кумни ювиб ташлашга ёриам беради.

Она тошбакага 100 тадан то 150 тагача тухум кўйиши учун 20 минут керак бўлади. Улар дум-думалок бўлиб гольф ўйини тўпи катталигида бўладилар, уларнинг пустиги килин бўлади, шунинг учун кумга тушаётганида сиймайди. Тошбака дархол чуқурни кўмиб сумгичлари билан текислаб устидан яна кум сочиб кўйади, унани ҳеч ким топиб олмаслиги учун. Бир неча минут дам олиб, у қоронғу оқсанга бурилади ва чарчасан ҳонда сувга тушиб боради ҳамда денгизга сузиб кетади. Унинг тухумлари кўбидан қизийди ва улардан ёш тошбакачалар ёриб чикади, улар ўз-ўзица ҳолга ташлаб кўйилади.

Кичик тошбакачалар тахминан 60 кундан кейин ёриб чикадилар. Уларнинг катталиклари тошбака турига қараб 1 дюмдан то 4 дюмгача бўлади. Умумий урғинишлари билан улар кумдан йўл очиб умчадан юкорига чикадилар, уларни бу ерда еб кўйишга тайёр турган душманларни кутиб оладилар. Қиргоқда уларга енот-ёнутлар, ёввойи итлар, ёввойи чқалар ва бошқа озукя ишлаб юрган жониворлар дуч келади, денгизда эса катта баликлар кутиб турадилар, кичик тошбакалар денгизга сузиб кетганларидан кейин улар бидан нималар содир бўлишини ҳеч ким билмайди. Улар фақатгина катта бўлиб қолганларидан кейингина кўзга кўринадилар.

Улардан айримлари, жуда камларигина катта ёшга етадилар. Оналари шунчалик кўп тухум кўйганлари учун ҳам шунга душман бўлганда улардан жуда ҳам оз сонин вақиллар яшаб кетадилар. Лекин шунга қарамадан ҳам тошбакалар сонин охириги пайтларда камайиб бормоқда. Инсонлар ҳам тошбакаларнинг тухумларини минлабни йиғиб олиб бозорларда сотар эдилар. Баъзи тошбакаларнинг гўнглари жуда ҳам маъна бўлади ва уларни ҳозир ҳам тутиб олиб, шун овокат тайёрлаш давом этмоқда.

Кейинги вақтларда тошбакалар тухум кўйишлари учун уя қазийдиган қиргоқлар камайиб кетган. Анча шу қиргоқларни ҳам аста-секин инсон эгаллаб бормоқда.

АҚШ ҳукумати томонидан қуруқликда катта жойлар ажратилиб ёввойи жониворларнинг кўпнаб турларини сақлашга ҳарикат қилинмоқда; бундай ерларни кўрикхоналар деб аталади. Бу ерда улар бемалол яшаётгани мумкин, одамлар уларга зарар келтирмайдилар. Жанубий Коралиядаги Ромейн бурни ва Ажордания штати қиргоғи яқинидаги Блендег ороғида 2 та тошбакалар уя қурадиган кўрикхоналар маъжуд.

Ҳозирги вақтда денгиз тошбакаларини кўриклайдиган қонуилар қабул қилинган. Уларни денгизда овлаш ман этилмаса ҳам, уларнинг тухумларини йиғиш, катта ва кичик тошбакаларга қуруқликда яшашига ҳалакит қилиш тақиқланади.

Бу ҳамма кўриклаш чоралари қадимги бўлиб, жуда қизиқарлишир, булар жониворлар йўқ бўлиб кетмасликлари учун жуда заруришир.

Республикамиз олий мактабларида алоҳида ўзгаришлар юз бермоқда. Ислохатлардан олдинги даврда республикамиз олий мактабларида бир қатор объектив камчиликлар мавжуд эди. Кўпчилик олий ўқув юртлирининг моддий техника базалари маънавий ва ижтимоий жиҳатдан эскириб қолган эди. Замонавий ахборот техникалар билан таъминланганлиги ва улардан таълим жараёнида фойдаланиш жуда паст даражада эди.

Амалдаги бир даражали таълим меҳнат бозори, талабларини ишлаб чиқаришдаги тузилиши ўзгаришларини тўла ҳисобга олмаган. Ўқитувчилар, педагоглар ва тарбиячиларнинг кўпчилик қисми бўш тайёрликлари, уларнинг паст билим ва мутахассислик даражалари муҳим муаммо бўлди, илмий ва илмий-педагогик кадрларнинг кексайиб боришлари содир бўлади. Республикамиз олий таълим ташкилотларида 40 ёшгача бўлган Фан докторлари сони уларнинг умумий сонининг атиги 0,9 фоизигина ташкил этади., 50 ёшдагилар ва ундан юқорилари эса 79 фоизни ташкил этади.

4.5 Ўқитишнинг интерактив методлари.

Танкидий фикрлашни ўстиришга хизмат қиладиган методлар «Демократик таълим учун» консорциуми томонидан амалга ошириладиган «Танкидий фикрлаш учун ўқиш ва ёзиш» лойиҳаси доирасида ишлаб чиқилган.

Консорциумнинг аъзолари: Халқаро ўқиш ассоциацияси, Хобарт ва Уильям Смитс коллежлари ва Шимолий Айова штат университети. Бу лойиҳани Нью – Йорк Очик жамият институти ва Марказий Осие тўғрисидаги Марказий ва Шарқий Европадаги Сорос фонди маблағ билан таъминлайди.

Бу параграфда методлар мазмуни мазкур лойиҳа материалларига мувофиқ равишда ёритилади.

Танкидий фикрлашнинг фаол методларини ишлаб чиқишда қуйидаги асослардан келиб чиқадилар: Танкидий фикрлаш нима?

Фикрлаш – ўқиш, ёзиш, сўзлаш ва эшитишга ўхшаш жараён. У фаол, мувофиқлаштирувчи шундай жараёнки, ўзида бирор ҳақиқат тўғрисидаги фикрларни камраб олади.

Фикрлаш контекстдан ташқарида ҳосил қилинадиган кўникма эмас.

Танкидий фикрлаш таълимий дастур ёки кундалик ҳаётнинг умумий контекстидан йироқлашган шароитда ўрганилиши лозим бўлган ҳолиса ҳам эмас.

Браун (1989) таъкидлайдики, вазифа ва реал ҳаёт мақсадларидан ажратилган ўқув кўникмалари таълим олувчиларга объектив тестларни яхши топшириш имкониятини бериши мумкин, лекин улар бу кўникмаларни янги вазиятларда қўллай олмайдилар.

Рихер таъбири бўйича ўрганиш ва фикрлашнинг таърифи когнитив психология, фалсафа ва мультимедиа маданияти таълими соҳасидаги тадқиқотлар натижаларига асосланади.

Бу тадқиқотларнинг асосий натижалари:

1. Самарали ва мутгасил ўрганиш асосида талабаларнинг ахборотларни ўзлаштириш, синтезлаш ва уларни тўла эгаллаш фаоллиги ётади (Андерсон ва унга ҳаммуаллифлар, 1985).

2. Ўрганиш жараёни фикрлаш фаолиятини ривожлантиришнинг турли туман стратегияларидан фойдалангандагина муваффақиятлироқ бўлади. Бундай стратегия ўрганиш жараёнини янада онглилаштиради (Палинскар ва Браун, 1989).

3. Ўрганиш ва танқидий фикрлаш талабаларнинг аниқ вазифаларга нисбатан янги билимларни қўллаш имкониятларига эга бўлган тақдирда ривожланади (Ресник, 1987).

4. Ўрганиш талабаларнинг олдинги билимлари, тажрибаларига таянгандагина мустахкамланади. Булар талабаларнинг билган билимларини янги ахборотлар билан боғлаш имкониятини беради (Рос, 1990).

5. Танқидий фикрлаш ва ўрганиш ғоя ва тажрибаларнинг турли-туманлигини педагоглар тушунган ва қадрлаган вақтдагина амалга ошади. Танқидий фикрлаш «яккаю ягона тўғри жавоб»ни қабул қиладиган менталитет жараёнида юз бермайди.

Танқидий фикрлашнинг ривожланиш муҳитини яратиш

Танқидий фикрлашни ривожлантириш осон иш эмас. Бу муайян ёш даврида тугалланган ва эсдан чиқарилган вазифа ҳам эмас. Шу билан бирга танқидий фикрлашга олиб борадиган тугалланган йўл ҳам йўқ.

Лекин танқидий фикрловчиларнинг шаклланишига ёрдам берувчи муайян ўқув шароитлари тўплами мавжуд. Унинг учун:

Танқидий фикрлаш тажрибасини эгаллаши учун вақт ва имконият бериш.

- талабаларга фикр юритиш учун имконият бериш;
- турли-туман ғоя ва фикрларни қабул қилиш;
- талабаларнинг ўқув жараёнидаги фаоллигини таъминлаш;
- талабаларни қулгига қолмасликка ишонтириш керак;
- ҳар бир талабанинг танқидий фикр юритишга қодир эканлигига ўзларида ишонч ҳиссини уйғотиш;
- танқидий фикрлашнинг юзага келишини қадрлаш лозим.

Шу муносабат билан талабалар:

- ўзига ишончлини орттириш ва ўз фикри ҳамда ғояларининг қадрини тушуниш;
- ўқув жараёнида фаол иштирок этиш;
- турлича фикрларни эътибор билан тинглаш;
- ўз ҳукмларини шакллантиришга ҳамда ундан қайтишга тайёр туриши лозим.

Вақт. Танқидий фикрлаш вақт талаб қилади.

Пирсон, Хансен, Гордон (1979)лар таъкидлашадики, ўз фикрларини ижод қилиш гўё аввалги ғоя, тасаввур, учрашувлар ва тажрибаларни археологик жиҳатдан тадқиқ қилишга олиб келади. Шунинг учун ҳам:

- фикрларини ўз сўзлари билан ифодалаш;
- ўзаро танқидий фикрлар алмашиш;
- ўз ғояларини ифодамай олиш ва конструктив таклифларга жавоб ола билиш;

• фикрларни муайян ғоялар қиёфасида, қулай муҳитда амалга ошира олиш ва ўз ғояларини тўла ва аниқ ифодалай олиш.

Изн. Танқидий фикрлашда эркинлик бўлиши учун талабалар маъқул ва номаъқул нарсаларни айтиш, улар ҳақида фикрлаш, ижод қилиш учун руҳсат олишлари лозим. Талабалар йўл қўйиладиган ҳолатларни англаб олишгач, танқидий таҳлил қилишга фаол киришадилар.

Танқидий таҳлилга изн олиш онглилик тамойилига асосланади. Бунда таҳлил ва ҳаддан ошиш орасидаги фарқ аниқлаб берилиши лозим. Танқидий фикрлашга изн фикрлаш учун чинакам мақсад бўлган дўстона ҳамда самарали шароитда берилади.

Ранг-баранглик. Талабаларнинг фикрлаш жараёнида турли фикрлар ва ғоялар пайдо бўлади.

Ранг-баранг фикр ва ғоялар яккаю-ягона жавоб мавжудлиги ҳақидаги тасаввур бартараф қилинган чоғдагина юзага келади. Фикрларни ифода қилиш чегараланганда талабаларнинг фикрлашига чек қўйилади. Фақат биргина жавоб мавжуд бўлган тақдирда хилма-хил восита ва жараёнлардан фойдаланиш жоизки, унинг ёрдамида талабалар ана шу жавобни топа олин.

Фаоллик. Танқидий фикрлаш талабаларнинг фаоллиги билан бевосита боғланган. Одатда, талабалар сузгач тингловчилар бўлишди, чунки уларда ўқитувчи билимли ёки матнда унинг бу билимлари акс этган, шу туфайли уларнинг билимлари ўқитувчи масъул деган ишонч шаклланиб қолган. Ўқув жараёнидаги талабаларнинг фаол иштироки ва ўқишларига ўзларининг масъул эканлигига тайёрлиги танқидий фикрлашда кутилган натижаларни беради. Талабаларни фикр юритишга, ўз ғоялари ва фикрлари билан ўзаро ўртоқлашишга даъват этиш каби педагогик ёндашув уларнинг фаоллигини ўстиради.

Михали Чикжентмихалий (1975) таъкидлайдики, талабалар ўша мураккаб даражадаги ўқув жараёнида фаол иштирок этишса, билиш жараёнида қатнашганлигидан катта баҳра оладилар ва ўзларида чуқур қониқиш ҳиссини сезадилар.

Таваккалчилик, Эркин фикрчилик таваккалчиликка асосланади. Унинг билим фаолиятида қўрқмай таваккал қилувчи инсонларни рағбатлантириб туриш жоиздир. Фикрлаш жараёнида «аҳмоқона ғоялар» ақл билан тузилмаган бирикма ва тушунчалар илгари сурилган ҳолатлар ҳам бўлиши мумкин. Ўқитувчи буни ўқув жараёнининг табиий ҳолати сифатида талабаларга тушунтириши лозим.

Талабаларни таваккалдан ҳоли бўлган, яъни ғоялар қадрланган, талабаларнинг фикрлаш фаолиятида фаол иштирокини юқори мотивациялаш имкони бўлган муҳитда ўйлаш лозимлигига ишонч ҳосил қилиш зарур.

Қадрлаш. Танқидий фикрлашнинг омилларидан бири талабаларнинг фикрлаш жараёнини қадрлашидир. Ташкил этилган фикрлаш жараёнида талабалар ўз ғоялари, тасаввурларининг ўқитувчи томонидан қадрланаётганини тушунган ҳолда чуқур масъулият ва эътиборга яраша жавоб қайтарадилар.

Талабалар ўз фикрлаш жараёнини қадрлашни намойиш қилишга ҳаракат қиладилар, унга ва унинг оқибатларига нисбатан жиддий муносабатда бўла бошлайдилар.

Қимматлилик. Фикрлаш жараёнини ташкил этиш давомида талаба уларнинг фикрлари, ўз танқидий таҳлили натижалари қимматли эканлигини уларнинг онига сингдириш зарур. Ўқитувчи талабалардан муайян материални шунчаки қайта ишлашни талаб қилганда тайёр қолиплардан, андозалардан ҳоли бўлиши лозим. Бу эса талабаларда ўзгалар ғояларини механик тарзда қайта ишлаб чиқиш энг муҳим ва қимматли эканлигига ишонч ҳосил қилишга олиб келади. Аслида талабаларга ўз фикри, ўзига тааллуқли бўлган ғоя ва тасаввурлар қимматли эканлигини кўрсата олиш зарур. Талабаларнинг ўзлари ҳам ўз фикрларининг қимматбаҳо эканлигига ишонч ҳосил қила олишлари зарур. Улар ўз фикрининг тушунча ва масалани муҳокама қилиш жараёнида ўта муҳим, шунингдек, катта ҳисса бўлиб ҳисобланишини тан олишлари керак.

Ўзаро фикр олишув. Фикрлаш жараёни талабаларнинг ўзаро фикр олишувини кўзда тутади. Талабаларнинг ўзаро фикр олишиши уларнинг бир-биридан ўрганишдаги ўртоқчилигига асос солади. Талабалардан фикрловчи сифатида ўзларида бўлган йирик фикр ва оддий хатога бўлган қобилиятларини бошқаларга очиб бериш талаб этилади.

Ўзаро фикр олишишда талабалардан диққат билан тинглаш, ўзининг қарашлар тизимини сўзловчига зўрлаб ўтказиш ва бошқа сўзловчиларни тузатиб туришдан ўзини тийиб туриши ҳам талаб этилади. Бунга жавобан талабалар бошқаларнинг ялпи фикрларидан фойдаланиш имкониятига эга бўлади. Кенг доирадаги мунозара оқибати ўлароқ талабалар ўзларига тегишли бўлган ғояларни таҳлил қилиш ва уни аниқлашга янада қобилияти орта боради ҳамда уларни ўз билимлари ва ҳаётий тажрибаларида яратган ғоялари тизимига тиркаб боради. Фикрлаш жараёнини ташкил этишда уни ўтказишнинг бир неча моделлари мавжуд. Улар:

- *ўзига ишонч ҳосил қилиш;*
- *инда фаол иштирок этиш;*
- *ўртоқлар ва ўқитувчи билан фикр олишиш;*
- *ўзгалар фикрини тинглай олиш.*

Танқидий фикрлашни таъминловчи саволлар. Танқидий фикрлаш жараёнида ахборотни таҳлил қилиш ва изоҳлаш, ғояларини таҳлил қилиш, ўрганилаётган ҳикояларни ўз тахминий режалари билан қайта тузиб чиқишга қаратилган саволлардан фойдаланилади. Қўлланмада таҳлил қилинаётган бу масалалар Сэнцерс (1969) ифодалари ва Блум тизимли саволларидан олинди. Бу саволлар турли сатҳдаги қийинчиликда фикрлашнинг турли кўринишларини таъминлашда восита бўлиб хизмат қилади. Эслаб қолишга хизмат қиладиган саволлар ёки формал сатҳдаги саволлар энг қуйи сатҳдаги саволларга тааллуқлидир. Баҳолаш ёки ҳукм чиқариш бериладиган саволлар фикрлашни таъминлайдиган иккинчи сатҳдаги саволлар сифатида қаралади.

Танқидий текшириб кўриш

Формал сатҳ саволлари фактологик ахборотлар олиш мақсадида бериллади. Улар факт механик эъланиш ва талабаларда яхши жавоб бериш учун қисқа муҳлатда маълум предметлар буйича билим қисмлари (фрагмент)ни талаб қилади.

Ахборотларни бир шаклдан иккинчи шаклга кўчириш талабалардан уш кўчим (трансформация) қилишни талаб қилади. Кўчириш саволлари талабаларга ўрганиётган, тавсифлаган ва кўрган вазиятларни, сахналарни ва воқеаларини ўзлари намойиш эта олишлари учун бериллади. Кўчириш саволлари талабаларни ахборотларни қайта ишлаш ёки бошқа шаклларга кўчим қилишга илҳомлантиради. Талабаларга сезиш, кўриш (сенсор) тажрибасини яратиш, шундан сўнг эса бошқаларга ўз кўрганларини етказиш учун уни эълон қилиш зарур. Бу фикрлашга тортишнинг фаол ижодий жараёнидир.

Талабаларга ҳојлар, фактлар, қайдлар ва қадриятлар орасидagi боғланишларни очиш учун изохлашга қаратилган саволлар бериллади. Сиздир изохлашга қаратилган саволларга нисбатан юқори даражадаги фикрлашнинг талаб қилинадиган таянч саволлар деб қарайди, бошқалари эса (Вопн ва Эстетс) тушунишнинг ўзигина изохлашдир, деб ҳисоблайдилар.

Татбиқ қилишга қаратилган саволлар ўқиш (таълаффуз) жараёни ёки ўрганиш тажрибасида учрайдиган маъنيқ муаммоларини ечиш ва чуқур ўрганиш учун имконият беради.

Тахлил этишига қаратилган саволлар талабалардан у ёки бу воқеанинг аҳамияти етарли даражада яхши ёритилганми, йўқми деган саволга жавоб беришга ундайди.

Синтез қилишга қаратилган саволлар янгича фикрлаш асосида ижодий муаммоларни ҳал қилишга даъват этади. Синтез саволлари талабаларга ўзининг барча билим ва тажрибаларини муаммонинг ижодий ечилишида фойдаланишга имкон беради. Синтез саволлари муқобил сценарийлар яратилиши ҳам тақозо қилиши мумкин.

Баҳолаш саволлари яхши ва ёмон, адолатли ва адолатсизлик тўғрисида ҳукм чиқариш учун берилади.

Баҳолаш саволлари талабалар, ахборотлар сифатини, янги ахборотларга нисбатан ўз муносабатини баҳолаётганини, уларни қадрлай олинганлигини учун берилади.

Таъкидий фикрлашни ривожлантириш муаллифлари фикрлаш жараёнини ташкил этишда идрок қилишнинг 4 типини фарқлайдилар:

Яхшиланган идрок этиши. Мавзу ёки фан тўғрисида умумий билим берадиган идрокнинг шаклидир.

Изоҳли идрок этиши. Бу Ёлум изоҳлари даражасига айланган. Идрокнинг бу типиди талаба ноз ва ҳодисаларнинг ўзаро алоқаларини ёритгани, унинг муҳиятини муҳокама қилади, фаннинг турли соҳаларига оид ноз ва ахборотларни ҳатто ташки жиҳатдан боғлиқ ҳодисаларни бириктиради.

Шахсий идрок этиши. Талабалар ўзларида аввалдан мавжуд бўлган шахсий тажриба ва билимлар тузилишини янги билимлар билан боғлаб тушуниш жараёни акс эттиради.

Таъкидий идрок этиши. Мазмунни бир томонга қўйиб, уни тахлил қилиш, унинг нисбий қимматини, тўғрилигини, фойдалилигини ва талабаларнинг билиши, тушуниши ва қабул қилиши доирасида унинг аҳамиятини баҳолашдир.

Шундай қилиб, ахборотларни чорлаш, ўйлаб кўриш ва фикрлаш методикаларидан фойдаланиш қуйидаги муҳим вазифаларни ечиш имкониятини беради:

- талабаларга мақсадларини англаб олишга ёрдам беради;
- машғулотларда фаолиятини таъминлайди;
- самарали мунозараларга чорлайди;
- талабаларнинг ўзлари саволлар тузиши ва уни савол тарзида бера олиши учун ёрдам беради;
- талабаларга ўз шахсий билимларини ифода қилишга ёрдам беради;
- талабаларнинг шахсий мутолааси мотивациясини қўллаб-қувватлайди;
- ҳар қандай фикрларга бўлган ҳурмат қайфиятини яратди;
- талабаларда персонажларга бўладиган изтиробини устиришга ёрдам беради;
- талабалар қадрланадиган фикрлашга шароит яратди;

- *Ўзгаришлар содир бўлишига сабаб сифатида хизмат қилади*
- *талабаларнинг танқидий жалб қилинишига бир қатор умидлар*
бюжуррилади.

Кубиклар

Кубиклар (кован ва кован 1980) — бу дарс ўқитиш методикаси бўлиб, у ўзгарувчан перспективалар мавзунини ўрганишни осонлаштиради. Ҳар тамонида тўрт талаблар берилган кубиклардан фойдаланилади, кубикни бирор бир қутича олиб ёнига қоғозлар ёпиштириши билан ясаш мумкин, томонлари 15-20 сантиметр бўлгани яхши, кубикнинг олтига томонида қуйидаги кўрсатмаларни ёзадилар:буни тасвирлаб беринг, буни тушутириб беринг, ўқитувчилар ўқувчиларни кубик тузиш жорийлигидан бошлаб бериб белгиланган мавзу бўйича эркин ёзма ишга (2-4 минут) уларга кяска вақт берадилар, бу жараён шундай олиб борилади.

Биринчидан, мавзу берилади, шундай кейин ўқувчиларга мавзу ҳақида ўйлаб кўриш, чиқиб уни қандай кўраётган бўлсалар шундай тасвирлаш сўралади: ранги, шакли, белгилари ва шу қабилилар. Шундай кўрсатмалар билан йўналтирилган ўқувчилар белгиланган вақт давомида, маълум мавзу бўйича эркин фикрлаб, ёзиб борадилар.

Бу жараён кубикнинг олтига томонида кўрсатилганидек давом этади. Кубикнинг олтига томони учун кўрсаткичлари қуйидагича: тасвирланг, предметга диққат билан қараг (факт ўз хатингизда бўлиши мумкин) ва нимани кўрсатаётганини чизмани тасвирлаб беринг. Ранги, шакли, ҳажми.

Буни таққосланг, бу нимага ўхшайди?

У нимадан фарқланади.

Сабабларини тушутириб беринг у сизни нималар ҳақида ўйлашга мажбур этмоқда? Булар ўхшаш ёки турли нарсалар бўлиши мумкин: буюмлар, одамлар, жойлар.

Сиз фақатгина ўз ҳаётингизда эркинлик беринг ва бу предмет сизга нимани этишни тасаввур этинг.

Буни таҳлил қилинг. Айтингчи уни қандай ясадинглар (сизга буни билиш шарт эмас, буни ўйлаб тоинг).

Буни қўлланг. Айтингчи, сиз у билан нима қила оласиз. Ундан қандай фойдаланиш мумкин.

Бунинг учун сабаблари асослаб беринг.

Ишончли далиллар топишга ҳаракат қилинг ҳар қандай асос кубикнинг уч томонини тишайдилар ва улар бўйича ўзфикрларини айтади. Ўз шеригича нима ёзганини ўқиб беради.

Шундай қилиб, танқидий фикрлаш берилганидан ҳам ривожланган гоани ишлаб чиқиш сифатида қаралади. Булар мавзуда боғлар орасидаги фарқларини топишдан иборат.

Танқидий фикрлашни ривожлантиришга амалда саволлар ёрдамида эришиш мумкин:

- таҳмин қилишга савол.
- синтез қилишга савол.
- шарҳлашга савол.
- қўллашга савол.

Юзага келтириш, англаб етиш, фикрлаш педагогик стратегиялар қуйидагилар ҳисобланади: «Кубик» «Кластерларга ажратишга», «Синквэйн».

Кластерларга бўлиш. Бу педагогик стратегия бўлиб, талабаларнинг у ёки бу мавзу бўйича эркин ва бемалол ўйланга ёрдам беради. У фақат гоилар орасидаги боғланишларни фикрлашни таъминлаш имкониятини берадиган тузилмани аниқлаб олишни талаб қилади. У фикрлашнинг оддий шакли эмас, балки мия фаолияти билан зия боғланади.

Кластерларга бўлишдан ахборотларни чорлаш босқичида ҳам, фикрлаш босқичида ҳам фойдаланилади. У муайян мавзу синчиклаб ўрганилгунча фикрлаш фаолиятини таъминлашда фойдаланилиши мумкин. Кластерларга бўлиш талабаларнинг тасавурларини янги боғланишлари ёки уларнинг график инфодалари кўринишларини таъминловчи сифатида ҳам ўтганикларини яқинлаш воситаси сифатида қўлланилиши мумкин. Бу 3 билимларига, муайян мавзу тўғрисида тасавурига ва уни тушунишга йўл очадиган назардан стратегиядир.

Кластерларга бўлиш қуйидаги усулларга амалга оширилади:

1. Ҳушингизга келган барча фикрларни ёзиб олиш. Бу фикрларни муҳокама қилманг, шунчаки ёзиб олаверинг.

2. Хатини (матни) кечиктирадиган имло ва бошқа омилларга ҳам парво қилманг.

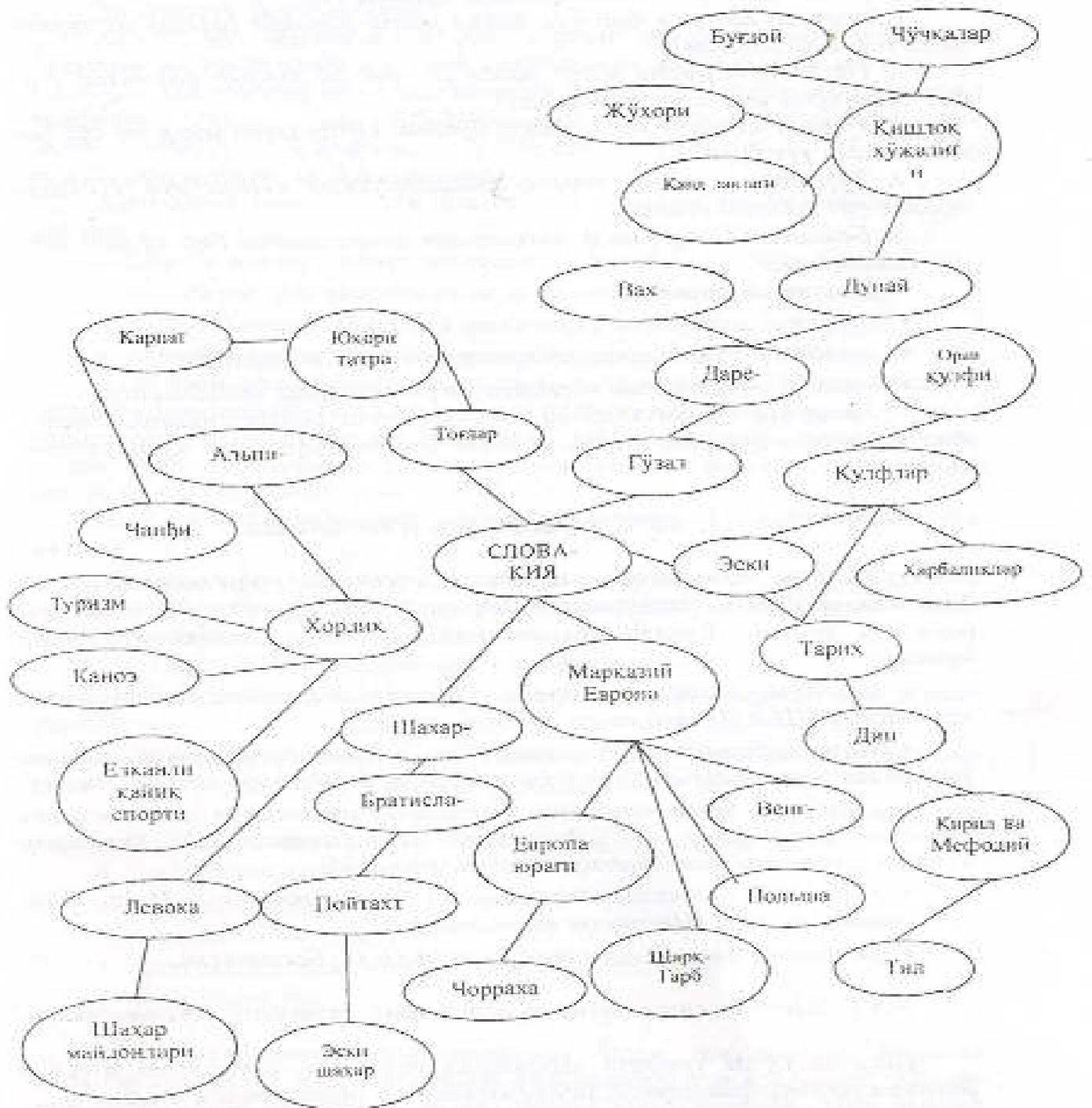
3. Сизга берилган вақт ниҳоятга етмагунча қадар ёзишдан тўхтаманг. Миянгизга фикр келиши тўхтаб қолса, токи янги фикрлар келгунча қадар қоғозда нималарнидир чизиб ўтиринг.

4. Имкони борича, боғланиши мумкин бўлган гоиларни тизиб чиқинг, гоиларнинг оқими сифати ва улар орасидаги алоқаларни чегаралаб қўйманг.

Кластерларга бўлиш, Стил ва Стил (1991)нинг таъбирича, бу жуда мослашувчан стратегиядир. Уни индивидуал тарзда ҳам гуруҳда ҳам қўллаш мумкин. Гуруҳ фаолиятида у гуруҳ гоиларининг тирговчи сифатида хизмат қилади. Бу эса талабаларни ҳар бир амалда бўлган боғланишларга, алоқаларга яқинлантиради.

Синквэйн. Ахборотларни қисқача баён қилиш, мураккаб гоиларни, сезгиларни, тасавурларни бир неча сўзлар воситасида баён қилиш имконияти муҳим маънададир. Бу бой тушунчалар захираси асосидаги ўйланган рефлексияни талаб қилади. Синквэйн бу шеър бўлиб, у бирор воқеа муносабати билан ёнидагидан ёки рефлексия қилинадиган қисқа инфодаларда ахборот ва материалларнинг синтезлавишни талаб этади.

Кластер намунаси

Синквэйн сўзи французча сўз бўлиб, беш исган таржимани беради. Демак, синквэйн беш қатордан иборат шевършир.

Синквэйинни ёзиб чиқиш қоидаси қуйидагича:

1. *Биринчи қаторда бир сўз билан мавзу ёзиллади (омада от туркумидаги она сўз билан).*

2. *Иккинчи қаторда мавзу икки сўз билан тавсиф қилинади (сифат туркумига она икки сўз билан).*

3. *Учинчи қаторда ушбу мавзу бўйича хатти-ҳаракатлар уч сўз билан тавсиф этилади.*

4. *Тўртинчи қаторда темани жоқадорликни кўрсатувчи 4 сўздан иборат гап (ибора) ёзиллади.*

5. *Бешинчи қатор мавзу моҳиятини такрорловчи бир сўздан иборат синонимдир*

Амалиётда синквэйн:

- *мураккаб ахборотни сингтемаши қуроли;*
- *талабалар тушунчалар захирасини баҳолаш воситаси;*
- *ижодий инфодаллик воситаси сифатида жуда фойдалидир.*

Синквэйн тушунчалар ва ахборотларни рефлексиялаш, сингеллаш ва умумлаштиришда тезкор, айни замонда қудратли қурол ҳисобланади.

4.5.1. Муаллифлик технологияси

Ўқитиш технологияси педагогик стратегия сифатида талаба ва ўқитувчилар фаолиятини фаоллаштириш ва жадаллаштириш воситаларига эга бўлади. Бундай технологияларга қуйидагиларни келтириш мумкин:

- *педагогик жараёнда шахсни кўзда тутишга асосланган педагогик технология (Ш.А.Амониевичи технологияси);*
- *ўқув материалини схемалар ва моделлар шивораси асосида ўқитишни жадаллаштириш технологияси (В.Ф.Шагалов технологияси);*
- *ўқув жараёнини самарали бошқариш ва тишқил этиш асосига қурилган технология (С.Н.Лисенкова технологияси, Н.П.Гузикнинг ўқитиш тизимини режалаштириш технологияси);*
- *ўқитишни индивидуаллаштириш технологияси (Миге Уит, А.С.Граниккая, В.Д.Шадриков технологияси);*
- *ўқитишни дастурлаш технологияси (Б.П.Беспалько).*

4.5.1. Шахсни кўзда тутишга асосланган педагогик технологиялар

Шахсни кўзда тутишга асосланган педагогик технология асосида инсонпарварлик фалсафаси, психологияси ва педагогикаси ётади.

Бу технология шахсга таънади. У ўзини намоён қилишга, янги тажрибаларни ижроқ қилишга мақсад сари интиланган, онгли, масъулиятли шахсдир.

Шахсни кўзда тутиш технологияси ҳар томонлама ривожланган шахс-фуқаронини шаклланиши, ижодий қобилиятини намоён қилиш, маънавий-ахлоқий тарбия билан бевосита боғланган интеллектуал ривожланишга қаратилган.

Ҳамкорлик педагогикаси

Ҳамкорлик педагогикаси XX асрнинг 80-йилларида ривожлана бошлади ва таълимдаги кўпгина инновацион жараёнларни ҳаётга чорлади. Бу технология негизда таниқли рус ва чет эл педагогларининг тажрибаси ётади. Улар К.Д.Ушинский, Н.П.Пирогов, Л.Н.Толстой, Ж.Ж. Руссо, Я.Корчак, К.Роджерс, Э.Бери, С.Т.Щацкий, В.А.Сухомлинский ва бошқалардир.

Ҳамкорлик педагогикаси 4та асосий йўналиш бўйича амалга оширилади:

- *шахсга инсон, шахс сифатида ёнашув;*
- *диалектик фаоллаштирувчи ва ривожлантирувчи мажмуа;*
- *тарбия концепцияси;*
- *итроф-муҳитни таълим-тарбия мослаш;*

Ш.А.Амонашвилининг инсон-шахс технологияси. Шалва Александрович Амонашвили таниқли педагог олим ва амалиётчидир. У ўзининг экспериментал мактабида ҳамкорлик педагогикасини, шахсий ёнашувни, тил ва математика ўқитишнинг ажойиб методикасини ишлаб чиқди ва ҳаётга татбиқ этди.

Ш.А. Амонашвилининг асосий мақсадлари қуйидагилардан иборат:

- *боланинг шахсий ҳислатларини намоён қилиш орқали унда олжаноб инсоннинг шаклланиши, ривожланиши ва тарбияланишига имкон туғдирмоқ;*
- *боланинг қалби ва юрагини улуғламоқ;*
- *боланинг билишига бўлган қучларни ривожлантириш ва шакллантириш;*
- *келг ва чуқур билим ҳамда малака олиш учун шароит туғдирмоқ;*
- *идеал тарбия – бу ўз-ўзини тарбияламоқ.*

Ш.А. Амонашвили ўзининг технологиясини амалга ошириш учун қуйидаги методика ва методик усуллардан фойдаланади:

- *инсонларварлик;*
- *шахсий ёнашув;*
- *мулоқот маҳорати;*
- *онда педагогикасининг қўшимча имконияти;*
- *ўқув фаолияти.*

Ш.А.Амонашвили технологиясида бола фаолиятини баҳолаш алоҳида аҳамиятга эга. Баҳоладан фойдаланиш ута чекланган. Микдорий баҳоладан кўра сифатли баҳолашга урғу берилади, яъни тавсиф, натижалар нақоти, ўз-ўзини баҳолаш.

4.5.2. Ўқитишни жадаллаштириш технологияси

Бу технологияни Виктор Федорович Шаталов ишлаб чиқди ва ҳаётга жорий қилди. У ўқитишнинг аълонавий синф-дарс усулининг ҳали очилмаган катта имкониятларини кўрсатиб берди.

В.Ф. Шаталовнинг мақсад-мўлжалли:

- *билим, малака ва кўникмаларини шакллантириш;*
- *ҳар қандай индивидуал хусусиятларга эга бўлган барча болаларни ўқитиш;*
- *ўқитишни тезлаштириш.*

Таянч сигналлар концепти

Тамойиллар:

• *кўп марта такрорлаш, мажбурий босқичма-босқич назорат, қийинчиликнинг юқори даражаси, катта блокларда ўрганиш, фаолиятнинг динамик қолипи, хатти-ҳаракатнинг таянчи, мўлжалдаги асосини қўллаш;*

• *шахсни кўзда тутиш асосида ёндашув;*

• *инсонпарварлик;*

• *зўрлаб ўқитмаслик;*

• *ўқув вазиятларининг конфликтсизлиги, ҳар бир ўқувчининг муваффақиятларидаги бохабарлик, тузатиш (йўлга солиш), ўсиш, ютуқларга истиқболни очиш;*

• *ўқитиш ва тарбияни боғлаш.*

В.Ф. Шаталов методининг ўзига хослиги:

• *материаллар катта ҳажмда киритилади;*

• *материаллар блоклар бўйича жойлаштирилади;*

• *ўқув материални таянч схема – конспект кўренишида расмийлаштирилади.*

Жадвалдан кўрениб турибдики, таянч конспект кўргазмани схемани ташкил этмоқда.

В.Ф.Шаталов таянч (таянчиш) деганда бола ҳаракатларининг тахминий асосини, ички фикрлаш фаолиятининг таъқиқ ташкил қилиниш усулини тушунади.

Таянч сигнал ўзаро узвий боғловчи рамзлар (ишора, сўз, схема, расм ва ҳ.о) бўлиб, қандайдир маъноли моҳиятни алмаштиради.

Таянч конспект - ўқув материаллари ўзаро боғланган усулларининг бутун қисмлари сифатида фактлар, тушунчалар, ноялар тизими ўрнида қўллана оладиган кўргазмани конструкциялардан иборат қискача шартли конспект кўренишидаги таянч сигналлар системасидир.

В.Ф.Шаталовнинг хизматлари шундаки, у машғулотларда, сгарли даражада ва барчанинг фаоллигини таъминловчи ўқув фаолияти тизимини ишлаб чиқди. В.Ф.Шаталовнинг ўқув жараёни технологик схемаси таблицада кўрсатилган.

В.Ф.Шаталов методикаси 4 босқичдан иборат бўлиб, улар бир қанча усул ва методик счимларни ўз ичига олади:

1. Назарияни синфда ўрганиш: тахтада оддий тушунтириш (бўр, кўргазмани қурол, УТВ билан); бўялган шакат – таянч конспект бўйича қайта тушунтириш; шакат бўйича қискача баён қилиш; ўқувчиларнинг ўз конспектлари устида индивидуал ишлашлари, конспект блоклари бўйича кенг мустаҳкамлаш.

2. Уйдаги мустақил ишлар: таянч конспект+дарслик+ота-оналар ёрдами. Ўқувчиларга ўқитириш: конспектдан фойдаланган ҳолда ўқитувчининг тушунтирганиларини эсла, берилган материални китобдан ўқи; ўқиганиларининг конспект билан қиёсла; конспект ёрдамида дарслик материалларини сўзлаб бер (кодлаштириш-декодлаштириш); конспектни сўзлаб бериш учун таянч сифатида ёдда сақла; конспектни қайта ишлаб чиққиш ва намунага қиёсла.

3. Биринчи такрорлаш - конспектни ўзлаштиришни ҳар томонлама кенг назорат қилиш: барча ўқувчилар конспектни хотирасида қайта ишлаб чиқа-

дилар, ўқитувчи уларни пешма-пеш текшириб боради; бир вақтнинг ўзида «аста» ва магнитофон орқали сўраб боради; ёзма ишдан сўнг оғзаки сўраш бошланади.

4. Таянч конспектни оғзаки сўзлаб олиш - ўзлаштиришдаги ташқи нутқ (оғзаки) фаолиятининг энг муҳим босқичи, у турли савол-жавоблар жараёнида юз беради.

5. Иккинчи такрорлаш-умумлаштириш ва бир тизимга келтириш (тартибга тушириш): ўзаро назорат дарслари; олдиндан синов саволлари рўйхатини нашр қилиш; тайёрлаш; барча турдаги назоратлардан фойдаланиш (тахтага, астагина, ёзма ва б.); ўзаро сўраш ва ўзаро ёрдам; ўйинли унсурлар (жамоалар беллашуви, ребусни топиши ва б.).

Назорат, баҳолаш. В.Ф. Шатолов ўқувчиларнинг билим, малака ва кўникмаларини босқичма-босқич назорат қилишнинг бош муаммосини ҳал қилди. Доимий ташқи назоратни ўзини-ўзи назорат қилиш ва ўз-ўзини баҳолаш билан боғлаш, ҳар бирини босқичма-босқич назорат қилиш, кучи етадиган даражада талаб қилиш, доимо тузатишнинг имконияти мавжудлиги, натижалар ошқорлиги, икки баҳолинг йўқлиги, даст баҳодан кўрқинишнинг йўқлиги.

В.Ф. Шатолов тизимининг технологик схемаси

Назорат шакллари: тайнч конспект бўйича ёзма иш, мустақил ишлар, баланд овозда сўраш, магнитофонда, жуфтликда ўзаро назорат, гуруҳдаги ўзаро назорат, уй назорати, ўз-ўзини баҳолаш.

Ўқувчи томонидан олинган ҳар бир баҳо билимларни махсус очилган кўзгуга қўйиб берилади. У гўё ўқувчига хизмат қиладиган рўйхат вазифасини бажаради, баҳолар эса ижобий шифрланган тавсифнома аҳамиятига эга бўлади. Бундай тавсифномани эълон қилиш катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлади. Бу тавсифноманинг энг муҳим томони шундаки, ўқувчи хоҳлаган вақтида ҳар қандай баҳони нисбатан юқори баҳога ўзгартириши мумкин. Очик имконият тамойилининг моҳияти ҳам шунда. Ҳар бир баҳо, - деб таъкидлайди В.Ф. Шаталов, авваламбор, ўқувчида ижобий эътиборни кўзгатадиган восита, туртки бўлиб хизмат қилиши лозим. Икки баҳо салбий ҳисларга сабаб бўлади, ўқитувчи ва фан билан зиддиятни келтириб чиқаради. Шаталов бундай конфликтли вазиятларни бартараф қилади.

Методик усуллар (педагогик микроунсурлар) тиркамасига: учирма такрорлаш, релели (алмашма) назорат ишлар, десант методи, занжир методи, вазифалар ичида «чўмилмоқ», китобдаги хатоларни топмоқ, варақчаларда мисол-масала ечиш, таплов асосида мисол-масала ечиш, 4 кўлда ечиш, тажриба дарслари, «мияга» ниқташ, қўйдан юқorigа қараб ечиш, айтиб бергани рақобатлаштириш, очик фикрлар дарси, олтинчи балл, ижодий конспект, тезайтиш, кескинликни юмшатиш усуллари (мусика, ёруғлик, танаффус ва б.) ва б.

В.Ф.Шаталов томонидан ишлаб чиқилган ўқув фаолияти тизими мактаб ўқувчиларида эксперимент қилинган, лекин унинг методикаси математика ўқитиш доирасидан чиқиб, нафақат табиий фанлар, балки гуманитар фанлар: тил, тарих каби фанларни ўқитишда ҳам кенг тарқалди.

В.Ф. Шаталов методикаси олий ўқув юрғларида ҳам муваффақиятли қўлланмоқда.

4.5.3. Ўқув жараёнини самарали бошқариш ва ташкил этиш асосига қурилган педагогик технологиялар

Г.К.Селевко педагогик технологияни режалаштириладиган натижалар билан бирга бошқариладиган тизим деб таърифлайди.

Технологик жараён тузилмасини ахборотларнинг уч асосий ҳаракат йўналиши билан тавсия этилади.

Ўқитишнинг технологик жараёни тузилмаси

Бу тузишда Г.К.Сеневко уч шаҳобчани белгилайди:

1. Асосий шаҳобча – мазмуннинг ҳаракати бўлиб, у ахборотнинг манба (ўқитувчи)дан қабул қилувчи (талаба)га узатиш (ўқувчилар эътиборига узатиш, ўқув-билиш фаолиятига раҳбарлик қилиш, ўқувчилар томонидан билимларни идрок этиш, ўзлаштириш, мустаҳкамлаш). Унда ахборотларни қўшимча бошқариш манбалари – китоблар, техник воситалар, компьютерлар ва ўқувчи томонидан уларни мустақил идрок этиш (ўз-ўзини бошқариш жараёни) муҳим ҳолат ҳисобланади.

2. Бошқаришга таъсир ўтказиш шаҳобчаси. У ўз ичига режалаштиришни (стратегик ва тактик), таълимий ахборотларнинг асосий психологик ҳаракати коррекциясини камраб олади.

3. Жараёнлар ҳақидаги (қайта боғланиш, назорат, баҳолаш, қўшимча ахборотлар шаҳобчаси) ахборотлар ўқитувчидан ўқувчига узатилиш шаҳобчаси.

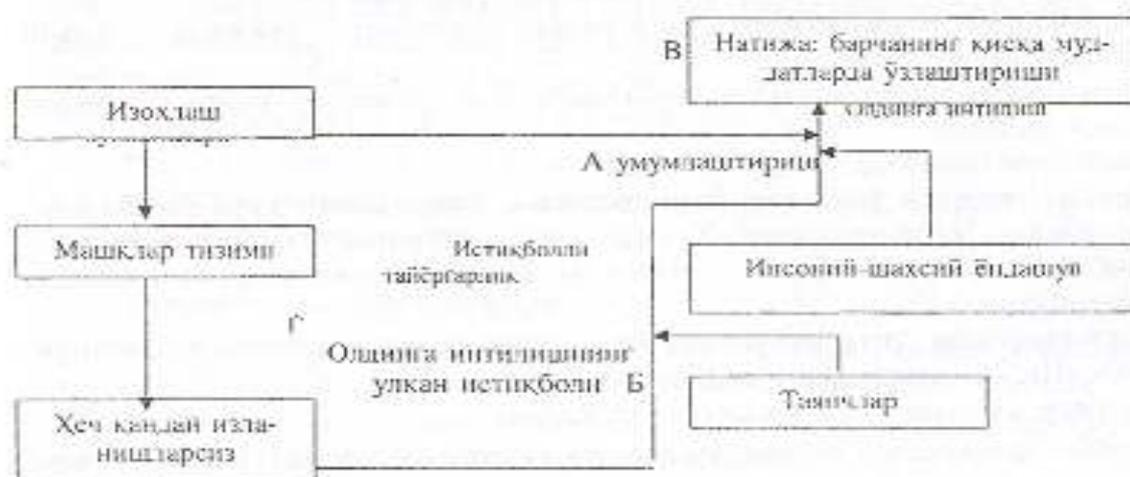
Ўқув жараёнининг самарадорлиги:

- ўқув ахборотлари мазмунининг энг мақбул тузилмаси;
- бошқариш самарадорлиги ва билиш фаолиятини ташкил этиш;
- ахборотларни ўзлаштиришда индивидуал ўз-ўзини бошқариш имкониятларидан фойдаланиш;
- ахборотларни ўзлаштиришнинг самарали назоратини ташкил этишга боғлиқ.

Таянч схемалар изоҳдан фойдаланган ҳолда истиқболли ўқитишни бошқариш С.Н.Лисенкова технологияси. Бу технология асосида қуйидагилар ётади:

- ҳамкорлик педагогикасига бўлган шахсий ёндашув;
- ўзлаштириш (муваффақият) - ўқитиш жараёнида болалар ривожланишининг энг муҳим шарт;
- синфдаги фойз: хайрихоҳлик, ўзаро ёрдам;
- хатоларидан огоҳ қилиш, лекин хатолар устида ишлаш эмас;
- ўқув материалининг кетма-кетлиги, изчиллиги;
- вазифанинг ҳар бир ўқувчига қулайлиги ва уларга алоҳида-алоҳида бўлиб берилиши;
- аста-секин тўлиқ мустақилликка ўтиш;
- билагон ўқувчи воситасида билмайдиган ўқувчиларни ўқитиш.

С.Н. Лисенкова технологияси

С.Н.Лисенкова методикасининг хусусияти шундаки, қийин мавзулар дастурда белгиланган соатларда эмас, балки ундан олдин ўрганила бошланади. Бу истикболли тайёргарликдир.

Истикболли тайёргарлик ўрганилиши яқинлашиб келаётган қийин мавзуларни йўл-йўлакай ўтишнинг бошланишидир.

Умумлаштириш бу муайян билимлар асосидаги мавзунини умумлаштиришдир.

С.Н.Лисенкова методикаси асосида материални ўзлаштириш уч босқичда кечади:

1. Келусида ўзлаштирилиши лозим бўлган билимларни олдиндан кичик ҳажмларда бериб бориш;
2. Янги тушунчаларни аниқлаштириш, уларни умумлаштириш ва қўллан;
3. Фикрлаш усуллари ва ўқув хатти-ҳаракатларининг равоқлигини ривожлантириш.

4.5.4. Ўқитишни табақалаштириш

Г.К.Селевко тадқиқотларида ўқитишни табақалаштириш ўқув жараёнини танкил этиш шакли сифатида изоҳланади, ўзида билим даражаси бир хил

бўлган, у ёки бу жиҳатдан ўқув жараёнида умумий сифатларга эга бўлган ўқувчилар гуруҳи билан ўқитувчи ишлайди. Ўқитишни табақалаштириш ўқув жараёнидаги таълим олувчиларнинг турли гуруҳларини ихтисослаштирилишини таъминлайдиган умумий дидактиканинг бир қисми сифатида ҳам белгиланади.

Ўқитиш тизимининг қурама технологияси (Н.П. Гузик).

«Ўқитиш тизимининг қурама технологияси» савиясига ва дарсларда мавзу бўйича даврийликни ривожлантиришга кўра синф ичидаги ўқитишнинг табақалаштирилиши деб қаралади. Дарслар ҳар бир мавзу бўйича кетма-кет жойлашган беш тиндан иборат бўлади:

1) мавзунинг умумий таҳлил қилувчи дарслар (улар лекциялар деб лоритиланади);

2) таълим олувчиларнинг мустақил ишлари жараёнида ўқув материалининг чуқурлаштириб ишлаб чиқишнинг кўзда тутилган, тузилган семинар машғулотлари (бундай дарслар учтадан бештагача бўлиши мумкин);

3) билимларни умумлаштириш ва тартибга тушириш (гуруҳдан) дарслари (мавзулар бўйича синоklar);

4) фанлараро материалларни умумлаштириш (мавзулар бўйича вазифаларни ҳимоя қилиш);

5) дарс-практикумлар.

Кейинги босқичда ўқитувчи ўқувчиларнинг савияларига кўра табақалаштириш ишларини ташкил этади. Бу иш янги материални бериш, уни мустақамлаш ва такрорлаш, билим, маъна ва кўникмаларни назорат қилишда амалга оширилади.

Бу технологияда учта табақалаштиришнинг турли даражадаги қийинчилиқда: «А», «В», «С» дастурлари ажралиб туради:

Дастурлар кўйидаги вазифаларни ҳан қилиди:

• *муайян даражадаги билим, маъна ва кўникмаларни эгаллашни таъминлайди;*

• *таълим олувчиларнинг маълум даражадаги мустақиллигини таъминлайди;*

«С» дастури таянч стандарт сифатида қайд қилинади. Уни бажариш орқали таълим олувчилар фан бўйича ўқув материалини, уни қайта тиклай олиш даражасида ўзлаштириладилар. «С» дастури вазифаларини нисбатан қийин дастурга ўтмасдан олдин ҳар бир ўқувчи бажара олиши лозим.

«В» дастури мавзунинг қўллаш билан боғлиқ масалаларни ечиш учун зарур бўлган ўқув ва амалий фаолиятининг умумий ва ўзига хос усуллари билан бирга эгаллашни таъминлайди. Ушбу дастурга киритиладиган қўшимча маълумотлар биринчи босқич материалларини кенгайтиради, асосий билимларни исботлайди, намоён этилади ва ойдинлаштиради, тушунчаларнинг амал қилиш ва қўлланилишини кўрсатиб туради.

«А» дастури ўқувчиларнинг билимларини тўла англаш, ижодий қўллаш даражасига кўтаради. Бу дастурда ижодий қўллаш истиқболли тобора такомиллашиб борувчи маълумотлар, чуқурлаштирилган материаллар, унинг мантиқий асосланганлиги жойлаштирилган.

Материалларни такрорлашда турли даражадаги вазифаларни эркин тиклаш методикаси қўлланади.

Табақалаштирилган вазифаларни назорат қилишда индивидуалликка ўтилади ва у чуқурлаштирилади.

4.5.5 Ўқитишни индивидуаллаштириш технологияси

Инге Унт, А.С. Гранецкая, В.Д. Шадриков тадқиқотларида индивидуал ўқитиш ўқув жараёнини ташкил этиш шакли, модели сифатида белгиланади.

Ушса:

- педагог фақат биргина талаба билан ўзаро муносабатда бўлади;
- бир талаба фақат ўқитиш воситалари (китоблар, компьютер ва б.) билан ўзаро алоқада бўлади.

Индивидуал ўқитишда фаолиятнинг мазмуни, методлари ва суръати талабанинг хусусиятларига мослаштирилади.

Шахсий ёнқошни деганда:

• у педагогиканинг тамойили бўлиб, унга кўра педагог ўқув – тарбия ишлар жараёнида талабаларнинг шахсий хислатларини ҳисобга олган ҳолда айрим талабалар билан индивидуал модел бўйича ўзаро муносабатда бўлиш, индивидуал хусусиятларига асосланиш;

- индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш.
- ўқув жараёнида талабаларнинг индивидуал хусусиятини ҳисобга олиш;
- барча талабаларнинг ривожланишигина эмас, балки ҳар бир талабага алоҳида ривожланиш учун психологик–педагогик тадбирлар яратиш тушунилади.

Ўқитишни индивидуаллаштириш:

- ўқув жараёнини ташкил этиш бўлиб, унда ўқитиш усуллари, суръатини танлаш талабанинг индивидуал хусусиятлари билан боғланади;
- индивидуал ёндашувни таъминловчи турли ўқув-методик, психологик-педагогик ва ташкилий-мазмуний тадбирлардир.

Шундай қилиб, дидактика бўйича амалга оширилган тадқиқотларга кўра ўқитишни индивидуаллаштириш ўқув жараёнининг шундай ташкил қилинишики, ушса индивидуал ёндашув ва индивидуал шакл устувор ҳисобланади.

Педагогик амалиётда яхлит педагогик технологиялар мавжуд бўлиб, улар таълимни индивидуаллаштиришга асосланган, «Лойиҳалар методи» анна шундай технология ҳисобланади.

Бу методика Е.Паркхарст номи Билан боғлиқ, у 1919 йили Дэльгон (АҚШ) шаҳрида синф-дарс тизимини ҳар бир ўқувчи Билан индивидуал ишлаш, кейинчалик педагог Билан бирига ишлаб чиқилган режа бўйича ҳар бирининг ишлаши Билан алмаштиришга уриниб кўрди.

Ўқувчилар ўқишда ҳар бири ўзи илгари борди. Биринчи ярми тузилиш режалашда мустақил ишланшларга бағишланди, иккинчи ярми-қирикчилари бўйича гуруҳларда шуғулланишга бағишланади.

Бу метод «Дэльгон-режа» номини олди.

Кейинчалик педагогик амалиётда ундан лойиҳалар методи сифатида фойдаланилади.

Лойиҳалар методи- бу комплекс ўқитиш методи, у ўқув жараёнини индивидуаллаштиришга имкон беради, ўқувчиларга режалаштиришга мустақил

кўрсатишга, ўз фаолиятини ташкил эти шва назорат қилиш имкониятини беради.

Ўқитишни индивидуаллаштириш куйидаги муаллифлик технологияларида асослаб берилди:

- *Инге Унтнинг ўқитишни индивидуаллаштириш технологияси;*
- *А.С. Гранцикаянинг мослашувчан ўқитиш технологияси;*
- *В.Д. Шадриковнинг индивидуалликка қаратилган режа асосида ўқитиш технологияси.*

Инге Унтнинг ўқитишни индивидуаллаштириш технологиясидаги асосий концепция ҳозирги шароитда ўқитишни индивидуаллаштиришнинг муҳим шакли ўқувчиларнинг мактабдаги ва уйдаги мустақил ишлари деб қоидалаштирилган. Инге Унт унинг мазмуни ва методикаси деб мустақил ишлар учун индивидуал ўқув вазифалари, жорий ўқув адабиётига мослаштирилган, индивидуаллаштирилган мустақил ишлар қўлланмаси асосида нашр этилган иш дафтарларини тушунади.

А.С.Границкая ўзининг мослашувчан ўқитиш тизимини синф-дарс тизимида ташкил этиш ва унда ўқитувчи 60-80% вақтини ўқувчилар билан индивидуал ишлашга ажратиш мумкинлигини қайд қилади. А.С.Границкая методикасининг ўзига хослиги унинг дарсни муайян ғайриодатий қурилма асосида ташкил этишидир:

- *Биринчи қисм – барчани ўқитиш;*
- *Иккинчи қисм – икки параллел жараён: ўқувчиларнинг мустақил ишлари ва ўқитувчининг айрим ўқувчилар билан индивидуал ишлаши, яъни умумлаштирилган схемалардан фойдаланиш, алмашилиб турувчи жуфт ўқитувчи бўлиб ишлаш, мослашувчан кўп қиррали вазифалар ва б.*

В.Д.Шадриков гипотезасига кўра агар болага мураккаблашиб боровчи вазифаларнинг тафсилоти берилса, унга ўрганиш жараёнини мотивациялаш таклиф этилса, лекин болага шу бугун унинг учун мумкин ва қулай ишлаш имконияти қолдирилса, ўқувчилар қобилияти самарали ривожланади деб ҳисобланади. В.Д.Шадриков методикаси асосини ҳар бир ўқувчининг қобилиятига қараб ўқитишга имкон берадиган олти даражадаги ўқув режаси, дастур ва методик қўлланма ташкил этади. Ҳар бир фаннинг мураккаблик даражасига кўра кучи етган вариантни танлаб олиб, ўқувчилар синфда тез-тез алмашиб туради ва фаннинг ҳажми ва мазмунини қўлдан чиқармай биргаликда ўқув дастурини ўзлаштиришга ҳаракат қиладилар. Мураккаблик даражасини танлаш тезликда амалга оширилади, «баъзан» уни амалга ошириб бўлмайди, чунки у синфдаги ўқувчиларнинг тенглашиш, ўқувчиларнинг қобилияти ҳолатига боғлиқ бўлади.

Мураккабликнинг олти даражаси амалда барча болаларга эътибор беришга, барчанинг кучи етадиган, ўқувчининг қобилиятига, унинг ривожланишига мосланган, ўқув жараёнини ташкил этишга имкон беради.

Бу ўқитишни индивидуаллаштириш муаллифлик технологияси негизида умумий тамойиллар мавжуд:

- *индивидуаллаштириш ўқитиш жараёни стратегиясидир;*
- *индивидуаллаштириш–индивидуалликни шакллантиришнинг зарурий омили;*

- *Барча ўрганилган фахларда индивидуаллаштирилган ўқитишдан фойдаланишнинг мумкинлигини;*

- *индивидуаллаштирилган ўқув фазолигининг бошқа шакллари билан интегративлиги;*

- *индивидуаллаштирилган суръатда, ушбу ўқитиш.*

Индивидуаллаштирилган технологиясининг умумий хусусиятларига қуйидагилар қиради;

- *ўқувчиларга амалиётка олиб кетувчи амалларни қайта қилиши;*

- *фиксация жараёнида билим, маънавий қўникмаларни эгаллаш индивидуалда қамқилишларни тузати олиш усулларини;*

- *оқитиш тарбиясидаги мотивациянинг бўлинимаслиги, тарбиянинг сунъийлиги қамқилишларини қайта қилиши ва оқити олиши;*

- *қабиланинг ва истеъдодли ўқувчиларга нисбатан ўқув жараёнини автоматлаштириши (индивидуал фазолият, синф ва синфдан ташқари индивидуалда олиши);*

- *ўқитиш жараёнини танлаш эркинлигини берили;*

- *умумий ўқув маънавиятини ва қўникмаларини шакллантириши;*

- *ўқувчиларнинг ўз-ўзига икк бера олишнинг шакллантириши;*

- *ўқитишнинг техник воситаларидан, шунингдек, ЭХМада фойдаланиши.*

Ўқитишнинг индивидуаллаштирилган технологиясида қуйидагилар қиради:

Бугунги тизим. АКШда ишлаб чиқилган бу тизимда ўқув жараёни икк қисмга бўлилади:

Биринчи қисм- бутунча синф иши.

Иккинчи қисм- индивидуал машғулотлар.

Бундан машғулотлар ушга зарурият сезган ўқувчилар билан 5 умум томондан қабул қилинган меъриятдан оқда қамқилиш 5кк нисбатан рижозланган қабиланилар билан ажратиб турганилар билан бир қаторда бўлишнинг таъминлини мақсадда ўтказилади.

Юқори қабиланилар қаторда ўқувчилар билан ўқитишни, нисбатан қамқилиш қабиланини ва қамқилиш ўқувчилар билан ўқитишни ёрдамчиен шугулаилад.

Транс режаси – бу технология АКШда жуна маъмур. Бу ўқитиш шакллариини шундай тизимки, унда қатта аудиториалани машғулотлар қичик гуруҳлардаги индивидуал машғулотлар билан қўшиб олиб берилиши.

Замонавий техник воситалар ёрдамида 100-150 кишидан иборат қатта гуруҳларда юксак маънавияли ўқитишчилар, профессорлар лекция ўқийдилар. 10-15 кишидан иборат қичик гуруҳлар эса лекция материалларини муҳокима қилдилар, баъс юретадилар.

Индивидуал ишлар эса мактаб кабинетларида, лабораторияларида ўтказилади. Лекция машғулотларига 40%, қичик гуруҳлардаги машғулот 20%, кабинет ба лабораториялардаги индивидуал ишларга 40% ажратилади. Оқитишнинг синф тунунчаи йўқ, қичик гуруҳлар ҳам доимий эмас.

4.3.6. Программалаштирилган ўқитиш технологиясини

Программалаштирилган ўқитиш XX асрнинг 50-йил бошларида пайда бўлиди. У америкалик психолог Б.Скиннер номи билан боғлиқ. У материал-

ларнинг ўлмасирилушининг бошқаришнинг самарадорлигини оширишда ахборотларнинг қисми-қисм ўлатишнинг муносабат программаси асосига қуриш ва унқ назорат қилишнинг тавсия этили.

II. Краудер тармоқданган программага ишлаб чиқди, ушга назорат натижаларига кўра таълим олувачиларга муносабат ишлар учун турли хилдаги материаллар тавсия этилади.

Г.К.Селевко программалаштирилган ўқитишда қунидаги таърифни берди, ушга программалаштирилган ўқитиш асосига ўқитиш усулларини (ЭХМ, программалаштирилган дарсдик, кинотреккажер ва б.) ёрдамда программалаштирилган ўқув материалларини ўлмасирилушининг бошқаришнинг тушунақ. Программалаштирилган ўқув материал муайян маънавий илмушда берилган инсонга катта бўлмаган ўқув ахборотлари («қадрлар», «файллар», «санилар») сериясидан иборат бўлади.

В.П.Беспалько билиш фашиятини ташкил этиш ва бошқариш намунасидан педагогик технология таърифини тавсия этиди. Уқитишчи ва таълим олувачи (бошқарилушчи) муносабатларнинг қунидаги белгилайди.

• *берк* - (ўқувчиларнинг назорат қилинаётганлиги ва тушунақлиги)ни белгилайди:

- *даврий* (назорат, ўт-ўзини назорат қилиш, ўларга назорат);
- *тарқок* - (француз) ёки йўналтирилган (индивидуаллик);
- *қўла* (логика) ёки автоматлар (ўқув воситалари) тарқали.

В.П.Беспалько технологияси турлари:

1. *классик лекция методика ўқитиш* (бошқариш-берк, тарқок, қўла);

2. *индивидуал таълим воситаларида ўқитиш* (берк, тарқок, индивидуаллаштирилган);

3. *«Компьютерга (максималлар)» тизими* (берк, йўналтирилган, қўла);

4. *ўқув материаллари ёрдамида ўқитиш* (берк, йўналтирилган, автоматлаштирилган) - муносабат тизим;

5. *«Кичик гурuhlар» тизими* (даврий, тарқок, қўла) - гурuhlарга ўқитишнинг табакалаштирилган усули;

6. *контрагент ўқитишлари* (даврий, тарқок, автоматлаштирилган);

7. *«Векторлар» тизими* (даврий, йўналтирилган, қўла) - индивидуал ўқитиш;

8. *«Программалаштирилган ўқитиш»* (даврий, йўналтирилган, автоматлаштирилган), ушга учун инсонга программага тушиб қўйилади.

Программалаштирилган ўқитишнинг бешта асосий тамобини фарқлайди:

1. Бошқариш қурилмаларининг муайян бошқаришнинг (иерархия) тамобини. Бу программалаштирилган ўқитиш технологиясининг иерархия тузилмасига авваламбор исламга туради, фанга дастлабки ўқувчи муайян яратиш, ўқитишнинг мурақаб постандарти камитларда индивидуал ёрдам ва коррекция ўрни олади.

2. Қайта шлоқа тамобини. У ўқув фашиятининг ҳар бир таъбири бўлган ўқув жараёнини бошқаришнинг даврий ташкил этиш тизимини ташаб хилади. Бушга аввало тўғри шлоқа ўрнатилган - тарурий ҳаракат образи тўғрисидаги ахборот бошқаришнинг объектдан бошқарилушчига узатилади. Қайта

алоқа, В.П. Беспалко таъкидлашicha, педагог учунгина эмас, балки таълим олувчига ҳам зарур; биринчисига коррекция учун, иккинчисига эса ўқув материалини тушуниш учун.

Ички ва ташқи қайта алоқа ҳам мавжуд. Ички қайта алоқа таълим олувчиларнинг уз натижаларини ва ўзининг ақлий фаолияти характерини мустакил коррекция қилиш учун хизмат қилади.

Ташқи қайта алоқа таълим олувчига бевасита ўқув жараёнини бошқарувчи курсчилар воситасида ёки педагог томонидан таъсир этишда амалга оширилади.

3. Ўқув материалини ёритиш ва узатишда амалга ошириладиган олим-овечни технологик жараён тамойили. Оқимловчи ўқув тадбири – бу технологик усул бўлиб, унга ўқув материални программаша ахборот булаклари ва ўқув вазифалари (билим ва маъналарни самарали ўзлаштиришни таъминлашга хизмат қиладиган ва таълим олувчининг билимларини ўзлаштиришнинг муайян назариясини ақс эттириш)нинг кенглиги бўйича алоҳида, мустакил, лекин ўзаро боғланган ва оптимал бўлган қисмлардан иборатдир.

Тўғридан-тўғри ва қайта алоқа учун зарур бўлган ахборотлар тўғрисида билани ҳаракатларини ва ҳолатларининг таълимий программа оқимини ҳосил қилади. Бу оқим таркибияга уч ўзаро алоқадор қадр (эвено) қўшилган: ахборот, қайта алоқа тадбири ва назорат. Оқимловчи ўқув тадбирлари пичилишти программалаштиришдан ўқитиш технологияси жосини ташқил этувчи таълимий программани ҳосил қилади.

4. Ўқитишда ишланшуел намуна ва бошқарни тамойили дивом эттирилади. Бу тамойил таълим олувчининг ҳар бироти шуқдай ахборот жараёнини йўналтираши ва тавсиф этишики, у таълим олувчига машиқ жараёнида, тезликда шданига етишдаги имконият беради, чунки унинг билани қучи унга мувофиқ ривинида бошқарувчи томонидан узатишган ахборотга, мослашнингга қўлай бўлади.

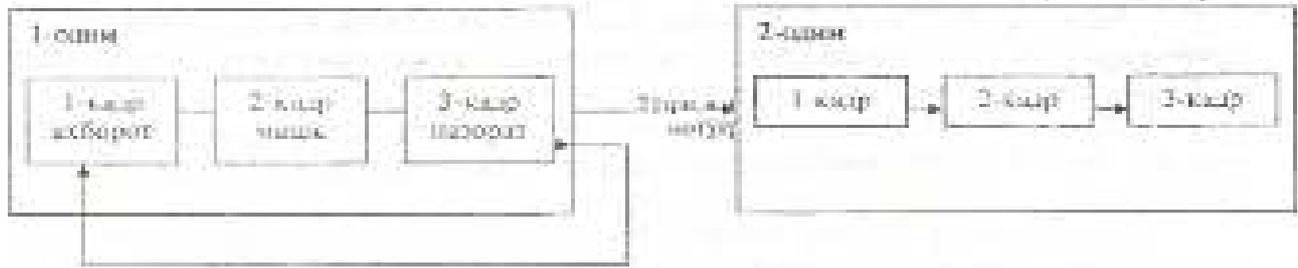
5. Программалаштиришган ўқув материалини узатиш учун махсус техник воситалардан фойдаланиши тамойили.

Программалаштиришган ўқитиш технологиясини илмий жослаш бир қатор таълимий программаларни фарқлаш имкониятининг беради:

- *равон программалар;*
- *тармақланушчи программалар;*
- *созлашатиришган программалар;*
- *аравани программалар;*
- *алгоритм;*
- *блокли ўқитиш;*
- *модуллаш ўқитиш;*
- *босимларни тула ўзлаштириш;*

Равон программалар – бу назорат тоншириклари ва ўқув ахборотларини амаллашнинг турувчи у қадар ҳатта бўлмаган блокларни кетма-кетлигиндир.

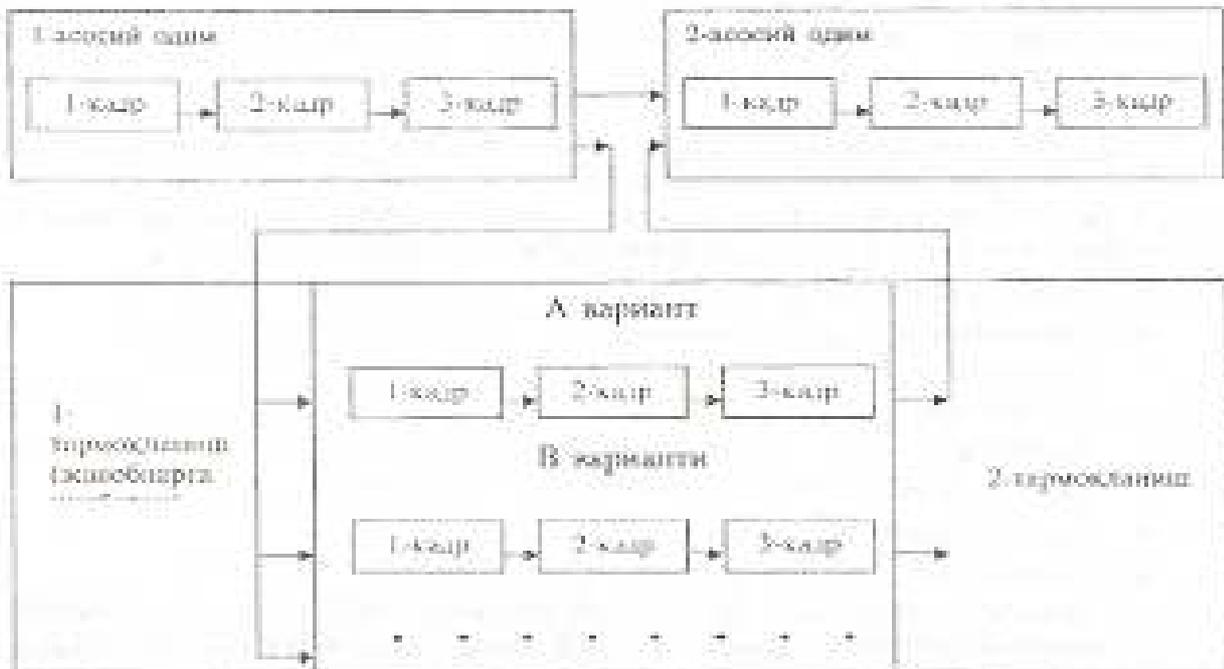
Равон программалар

Равон программани таллим олувчи тўри жавоб бергани шарт, бискин эхтимоз деб топилган жавоблардан бирини шунмакн ташлейди. Тўри топилган жавобда у янги ўқув ахборотини эга бўлади, агар жавоб тўри мишмас, ахборотини қайтадан ўрганишига тивсоз элигани.

Тармоқланувчи программа. Таллим олувчи нотўри жавоб берганда, унга қўшимча ўқув ахбороти берилган ва у таллим олувчига назорат топширикларини бажариш, тўри жавоб қайтариш ва ўқув ахборотларининг янги бўлакларини олиш имкониятини беради.

Тармоқланувчи программа

Социализирилган программа. У таълим олувнинг янги ўқув материални мураккаблик даражасига қараб танлаб олини, уни ўзлаштириши жараёнида у ёни бу тарзда ўзгартириши, оддий маълумотнома, лугат ва қўлланмаларни фойдаланиши имкониятини беради.

Аралаш программа. У рақам, тармоқланганлиги, социализирилган программа бўлақларини ўзида қамраб олади.

Алгоритм. У ақлий ва амалий тадбирлар изчиллигини белгилөөчи тафсилотлар. У ўқитишнинг мураккаб вазиятини ҳамда тиллий програмларнинг қисми бўлиши мумкин.

Блокли ўқитиш. Бу мослашувчан программа асосида ўқувчиларнинг турли-туман интелектуал тадбирлар ва эгаллаган билимларидан ўқув вазифаларини ечилишида фойдаланиши имкониятларини таъминлайди.

Қуйидаги ички блоклар фарқланади.

- *ахборот блоқи;*
- *тест-ахборот (ўзлаштиришнинг текшириши);*
- *коррекцион-ахборот (ингитри жакоб қайтарилганга қўйилганча ўқитиш);*
- *маълумот блоқи; олинган билимлар асосида келтирилган ечилиш;*
- *текшириш ва коррекция блоқи.*

Модулни ўқитиш. У модулар бўйича тузилган ўқув программалари асосида ўқитишнинг таъки этилади. Модул кўре мазмунини уч сатҳда қамраб олади: тўла, қисқартirilган ва чуқурлаштирилган. Программа материаллари бир вақтнинг ўзида барча эҳтимоли кўрилган кодларал: расм, тест, рақамлар ва сўз билан берилиши мумкин.

Ўқитиш модули ўқув материалининг автоном (мураккаб) қисми бўлиб, қуйидаги компонентлардан ташкил этилади:

- *мақсад маълумоти ва бўйича ўқув мақсади (мақсадли программа);*
- *ахборотлар блоқи: ўқитиш программаси мақсадидаги янги ўқув материални;*
- *мақсадларни эришиши бўйича мақсадли қўлланма;*
- *зарурий маълумотларни таъминлашнинг бўйича амалий машғулотлар;*
- *қўйилган модуль мақсадида қатъий мувофиқ келувчи назорат иши.*

Билимларни тўла ўзлаштириши таъки этилади. Ўқув материаллари бир неча бўлақларга бўлинган; ўзлаштиришнинг тизимли бўлган ўқув унсурлари, ундан сўнг бўлимлар бўйича текшириш учун материаллар ишлаб чиқилган, ундан сўнг ўқитиш, текшириш – жорий назорат, корректив ва қайта, ўзгартирилган тарзда ишлаб чиқилиш - ўқитиш.

Хотима.

Ҳозирги давр ўқув жараёнига педагогик технологияларни татбиқ қилиши билим характеридир.

Педагогик технологиялардан фойдаланиши таълим технологияларининг янги асосларини ишлаб чиқили, педагогик инновациялар, мувофиқлик мақтаблари ва янги технологияларни эҳтимоли қилиши билан белгилан. Бу таъриблилар муайян тизимни ишлаб чиқилиш ва ўқулаштиришнинг таъки этиди.

Педагогик технологияга ақил доғри сифатли қаралади. Технологиянинг интерфаси сифатлари, таркибий қисмлари, тузилиши, функционал таъсифи, коммуникатив хусусиятлари, таркиблиги ва узвийлиги тахлиқ қилинмоқда.

«Технология», «педагогик технология» тушунчалари ҳамин тахлиқотлар бўлишини тақозо этади.

Педагогик технологиялар таъсифларини асқолаш, технология турлари ихтироинини ёритишлик, бу технологияларни ўқув жараёнига татбиқ этиши йўллариини белгилаш таълиминини барча босқичларида унинг самардорлигини оширишга имкон беради.

Ўз-ўзини назорит қилиш учун саволлар ва вазифалар:

1. Педагогик технологияга таъриф бериш.
2. Педагогик технологияларини таъсифларини асқолаб бериш.
3. Муаммони ўқитишнинг моқияти ниманда?
4. Муаммони ўқитиш методикасинини ўлига қосилгани ёртиб бериш.
5. Сиз ўзини технологияларини қайси турларини биласиз?
6. Педагогик ўйинлар таъсифини айтиб бериш.
7. Муаллифлик технологиялари намуналарини айтиб бериш ва уларнинг моқиятини сўзлаб бериш.

АДАБИЁТЛАР:

1. Авизоджеев Н.Н. Педагогические технологии в подготовке учителя. Ташкент, 2000.
2. Алтасаров И.А. Дидактические основы активного обучения управленческим специалистам. – Ташкент: Фан, 1994.
3. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М., 1995.
4. Беспалько В.П. Стратегия педагогической технологии. – М., 1989.
5. Бордовский Г.А., Итвозников В.А. Новые технологии обучения: Вопросы терминологии// Педагогика. – 1993. №5.
6. Гальперин П.К. К теории программированного обучения. – М., 1967.
7. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике. – Рига, 1995.
8. Кларин М.В. Педагогическая технология. – М., 1989.
9. Кудрявцев П.О. Проблемное обучение. Истоки и сущность. Знание, 1991.
10. Монахов А.Г. Программирование обучения. – М., 1967.
11. Подкасистый Н.И. и др. Технические игры в обучении и развитии. – М.: РПА, 1996.
12. Самоукина Н.В. Организационно обучающие игры в образовании. – М.: Народное образование, 1996.
13. Селевко Г.К. и др. Дифференциация обучения. – Ярославль, 1995.
14. Селевко Г.К. Опыт разработки теории педагогики сотрудничества. Методические рекомендации. Ч. I, II. – Ярославль, 1988, 1989.
15. Селевко Г.К., Тихомирова Н.К. Педагогика сотрудничества о перестройке школы. – Ярославль, 1990.

16. Уит Нилс. Индивидуализация и дифференциация обучения. - М.: Педагогика, 1990.
17. Шаталов В.Ф. Педагогическая проза. - М.: Педагогика, 1980.
18. Элеконин Д.В. Психология игры. - М., 1979.
19. Юдин В.В. Педагогическая технология. - Ярославль, 1997.

У-боб. Педагогик маҳорат асослари.

Ўқитувчининг касби ўз меҳнатига кўра ўзи индивидуалдир.
 Ҳар бир ўқитувчининг муҳим ҳаётий уринг ўз ишнинг устаси бўлишидир.
 Мастер (уста) жуда навор, билимдон, ёки ўз ишнинг моҳирлик билан бил-
 жарушчи деб инфоляцияди.

Ўқитувчи маҳорати унинг фаолиятида кўриниши. Ўқитувчи аввало педаго-
 гик жараёнинг қонуниятлари ва механизмларини яхши эгаллаган бўлиши
 лозим. Шу маънода педагогнинг умумлашган малакалари, унинг педагогик
 техникаси катта аҳамиятга эга бўлади.

Маҳорат – бу алоҳида қурбат. Юқори ва кичик даражада Уста бўлиши
 мумкин эмас. Маҳоратга эришиш ҳам, эришмаслик ҳам мумкин. Ҳақиқий ус-
 та меҳнат фаолияти ҳолидагина бўлади.

Педагогик маҳоратга эришиши ўқитувчининг муайян шахсий сифатлари
 билан амалга олади.

Педагогик маҳорат юқсак даражадаги педагогик фаолиятнинг тараккий
 эшигини, педагогик техникани эгаллашни, шунингдек, педагог шахси,
 унинг тажрибаси, фўҳаролиги ва касбий мақсатини инфоляцияди.

5.1. Педагогик маҳорат ҳақида тушунича

«Педагогик маҳорат» бир катгорида сифатда унинг илмий асосларига
 эга. 1987-1997 йиллардаги илмий ёндашушлар бу факулдада ҳолидаги ишба-
 тли қўйиладиган ҳўрса қўйишга имкон берди:

Педагогик маҳорат касбий фаолиятдаги индивидуалликнинг ёрқин
 кўриниши сифатида тушунилади.

Педагогик маҳорат катгорида касбий фаолият нуктаи назардан киши-
 нинг индивидуаллигининг хўрактерийдди.

Ҳолириги тақрилотларда педагогик маҳоратнинг ўзига ҳослиги қўйиладиган
 катгоридада жамланади:

Педагогик маҳорат (А.С.Белкин, В.И.Загвязинский, Н.П.Лебединик, И.А.
 Зязюн, Т.Ф.Кузина, Н.В.Кухарен, С.Б.Елканов, А.К. Маркова);

Педагогик ижод (В.В. Белич, В.И.Загвязинский, В.А. Кан-Калик,
 Н.Д.Никандров, А.К. Маркова, Т.В. Фролова, Т.Калешина, Г.Ф. Похмелькина,
 С.Ю. Степанов);

Новаторлик (В.И.Загвязинский, А.К.Маркова);

Касбий билимдонлик (И.А.Зязюн, Н.П.Лебединик, А.К.Маркова);

Фаолият услўби (А.К.Маркова);

Инновацион фаолият (Е.П.Морозов, П.И. Пшакенский,
 Н.В.Юсуфбекова);

Педагогик технология (Н.Е. Шуркова, В.Ю. Питюков, Е.А.Осипова);
Маҳорат (Н.В. Кузьмина, Т.В.Фролова, Т.Ю.Калюшина, Г.Ф.Подемкина,
С.Ю.Степанова).

Турли таъқиқотчилар натижага эрини бир ҳодисани таърифлаш учун тур-
лича тушунтишлардан фойдаланиш бошқача маъно ва мазмун томонларига эга.

Турли муаллиф асарларида педагогик маҳоратнинг ягона, тан олинган
таърифининг йўқлиги уш таъқиқотчилар жонини жарабни деб хулоса чиқариши-
га асос бўлади.

Тушунчалар, фикрларнинг турли-туманини бу ҳодисанинг мураккаблиги
ва кўп қирралигинидан далолат бериши. Барча таърифларда устуқ шахсга бери-
лади ва шу тарикка педагогик маҳоратнинг социал моҳиятини ақс элтиради.

И.А.Зязкин ва Н.А.Лебединлар шахснинг социал етуқлиги ва касбий
маҳоратининг ўлара боғлиқлигини аёботлаб беришлар.

Маҳорат талабалар томонидан уларнинг оғина етуқанкка эришиш дара-
жасига қараб босқичма-босқич элтилади. Социал етуқлик компонентлари
педагогик маҳорат компоненти билан қўйнааги шиботда бўлади.

Бўғина педагогикнинг социал етуқлик компонентларига ушбулар қиради:

- *социал ўз-ўзини белгилаш* - ўзининг педагогик қобилиятлари ва эътиқо-
дини намоеи қилиш;
- *социал фаолият* - одамлар билан ишлаш олши ва бошқаларни тарбия-
лаш тажрибасини тақомиллаштириши;
- *социал маъқулат* - ўқитувчининг биаммолинига элтиладиши билан-
лар.

Педагогик маҳорат компонентлари Н.В.Кузьмина, В.А.Сластенин,
И.А.Зязкин, В.И.Загвязинский, Г.И.Хозинков, Т.Ф.Кузина, А.И.Машенко,
Н.Н.Лебедин, Т.Нойнер, Ю.К.Бабанский, Н.В.Кухаревларнинг таъқиқотлари-
дан ўрганилган. Улар педагогик маҳоратнинг асосий йўналишларини муайян
мантқиқий илчалликка белгилаб беришлар.

Педагогик маҳорат асосларига: касбий педагогик билимлар, илчонларвар-
ликка йўналишлик, педагогик техника, касбий педагогик фаолиятини амалга
ошириши тажрибаси, педагог шахси ташлуқлишир.

Маҳоратнинг шаклланиш босқичларига: репродуктивлик (бошланғич),
ижодийлик, ижодий-новаторлик қиради.

Педагогик маҳорат даражалари ўқитувчи иш даражасининг дикоме қи-
соблагани:

- *репродуктив (ўта илч)*;
- *илчлашувчи (илч)*;
- *илч (чегараланган) - илчлаштириши (ўртага қилишари).*

Бу даража талабалар билан бўлашган укув-тарбия ишларининг айрим
йўналишларида юкори сифати билан характеризанади:

- *илчил маиллаштириши (юкори)*. Бу босқичда, педагог фаолиятининг
барча турларида юкори сифатта эришилади;
- *илчил маиллаштириши (оғина)*. Бунаа, фаолиятининг барча турларида
ижодий мулсабат намоеи бўлади, укув-тарбия жарафсининг самардорлигини
ошириши йўллари илчлади.

Педагогик маҳорат компонентлари касбий фаолиятта касбий илчилларини

бажариш учун зарур бўлган малака нуктаи назарага қарашларини ажэ эттирилди.

Тадрикотчилар малака деганда хатти-харакатлар тизимини унга амалга ошириш мақсади ва шарт-шароити билан мувофиқ равишда самарали бажариш имкониятини тушунадилар.

Педагогик маҳорат компонентларини ҳосил қиладиган қўйидаги малака турмушлари фарқланади:

- *лобидавлаш;*
- *қонструктивлаш;*
- *ташқиқотчилик;*
- *мувоқот;*
- *бинниш ва рефлексивлик.*

Кейинги йилларда педагогик маҳорат категориясига шисбатини янгича қарашлар пайдо бўлиш билан Педагогик маҳоратнинг аниқлашнинг шрохларидан бир қанчалар чекиниш ҳам қил берди (И.А.Давсон, Н.В.Кузьмина, В.А.Сластенин).

Педагог тадрикотчиларининг Санкт-Петербург мактаби педагогик маҳоратини кишининг алоҳида ҳолати – яъни унинг касбий машғулотни қонли мақсадга кишилар билан ишлашнинг ўзини хос соҳаси бўлган педагогика ҳисобланади, деб тақсифлайди.

Педагогик маҳоратнинг асоси педагогик билимдонликдир.

Педагогик билимдонлик деганда қонкрет тарихий даврга қилбул қилниган нормалар (нормалар), стандартлар ва талабларга мувофиқ педагогик палифони бажаришга қилбиллик ва тиберлик билан бешмиллавланган инетрал касбий-шахсий тақсифилома тушунилади.

Педагогик билимдонлик педагогик соҳада маҳорат билан ишлаётган кишининг таълим ва тарбия ишида инсоният тушулаган бирчи тажрибалардан рақнонда фойдаланиш қилбилликни кўча тутар экан, демак, у старин даражада педагогик фаолият ва муносабатларнинг мақсадга мувофиқ усуллари ва шаклларини аниқлашнинг қонли бўлади.

Касбий-педагогик билимдонликнинг бон кўрсаткичи бу инсонга, шисхета йўналтирилишидир.

Касбий-педагогик билимдонлик педагогик поксликни қонча дароҳ эта билиш ва унга инчи қаракат қила олиш малакасини қамраб олади. Бу ҳислат педагогик жараён маънасининг аниқлигида ва бутун тушулмаси билан биргаликда кўра олиш, педагогик тизимининг ривожланиш қонлиятлари ва буқилишларини тушуниш имкониятини таъминлайди, мақсадга мувофиқ фаолиятни қонструктивлашнинг асослаштирилади.

Билимдонлик ўқитувчи учун ўта муҳим бўлган ўта ҳолат билан бонлишти тамоновий педагогик технолоқияларни аниқлашнинг тақонли аниши:

- *аниқлаш билан ўтаре алоҳида бўлишда, кишининг мувоқотга бўлиши;*
- *фони соҳаси бўлишда аниқлашнинг қилбул қила билиш ва уни ўқитиш маъмурия мақсад қилга ишлаш ва ундаи мустика тақсиф олишнинг фойдаланиш олиши;*
- *ўқитиш аниқлашнинг бонлишларини бера олиш.*

Касбий-педагогик билимдонлик асосини туртга қонлионенти билан қаракат қилмади:

- шаклга, инсонга йўналишнинг;
- педагогик вожеликни илҳом қилувчи эътиш;
- фан соҳасига йўналишнинг;
- педагогик технологияларни янгилаш.

Ҳозирги таълим шарафига касбий-педагогик билимдонлик яна уч компонент билан тўлдирилди:

- *билимдонлик, умуман, ўз фаолиятини маҳол педагогик маданияти даражасида ишлаб чиқилган тажрибалар асосида таълим эътиш қобилияти, унга ва таълимнинг педагогикга интеграциялашига эришиш;*
- *ўз соҳасига тажрибаси ва инновацион тажрибалар билан ўзаро самарали муносабат ўрнатилиш қобилияти;*
- *ўз тажрибаларини умумлаштиришни ва бошқаларга бера олиши маънасида ишқиб бўлади.*

Педагогнинг касбий билимдонлиги креативлик билан характерланади.

Креативлик – бу касбий ҳаёт усули, кўп қиррали таълим жараёни ва таълимнинг мақсадлари, мазмуни, технологиялари сатҳига янги педагогик вожеликни яратилиш натижаси ва малакасидир. Креативлик ўқитувчига инновацион ўқиришлар оқимига эволютсия олишига ёрдам беради.

Ҳар қандай даражадаги касбий билимдон педагогик рефлексия’га қодирдир.

Рефлексия – фикрлашнинг махсус усули бўлиб, педагогик вожеликка, таълимий-педагогик тажрибага, муайян касбий мавзунинг таълимий бўлиши ўз шаклига қайта назар ташлашдир.

Юқоридаги касбий-педагогик билимдонликни таълим эътиш барча компонентлар мураккаб тузиламини ҳосил қилиб, мутихассиснинг «ишона модел»ни шакллантириш бордан ва инновацион натижада янги бирлаштириш кетили ҳамма ўқитувчи шахси фаолияти тавсифини белгилайди.

Билимдонлик фақат фаолият жараёнида, конкрет касб доирасида ишқиб бўлади ва баҳоланади.

Педагогик муҳитда ўқитувчи фаолиятини баҳоланида, аянтда, «педагогик маданият» термини қўлиниди.

Педагогик маданият касбий фаолиятини ишқибқилиш мазмуни билан боғланади.

Педагогик билимдонлик ўқитувчининг оқибат натижаларда эришилганини таъминлайди.

Педагогик маданият фаолият ва муносабатларга эстетик шакл беради.

Педагогик фаолият педагогик маданият тушунилади таълим оқимини бўлиб хизмат қилиди.

Педагогик маданият умуман маданиятнинг намоён бўлишидир.

Маданият фаолият жараёни ва натижадан ўлироқ субъектнинг дунё объектиларини ўлинишга беришдаги барча ҳатти-ҳаракатларини қамриб олишни социал ҳолисани боғлиради. Маданият инсон яратган, шунингдек, қандай воқеа ва мавзуда билан яратган барча маъналарни ўлида бирлаштириши.

Педагогик маданияда, умуман маданиятда бўлиганидек, предмет-ҳосилда ва таълим-технологик жиҳатлар мавзуд.

Педагогик маданият бир қатор ташм ҳосил қилувчи унсурларга эга. Уларга қуйидагилар кирди:

Педагогик дойхалиш маданияти. У объектив имкониятлар билан талаб ва нотақларни ўзаро нисбатлаган ҳақиқ мақсадни тўғри танлаб олиш, вазифаларни белгилаб олиш, уларнинг ечилиш босқичларини режалаштириш, зарур қуролларни танлаб олиш малакасидир. Дойиҳалиш маданиятини намойиш қилиш бу ижодда, яъни факултада янгилик яратиш, ўрнатилган метрлар ва намуналар чегарасидан чиқиб кета олиш қобилияти ҳамдир.

Билимликлик маданияти. У педагогик билимларнинг турли-туманлиги ва педагог томонидан бу билимларни эгаллашнинг билишради.

Дуёққарош маданияти. Унинг дарққажини аксарият хоширига педагог ва ўқитувчининг ўзаро муносабатлари жараёни ва натижалари белгилайди.

Турли намунадаги дуёққарошнинг мавжудлиги, ҳусусан, стихияли, мунотазим, шимли ва миктик, иррационал, оптимистик ва пессимистик, догматик ва танқидий, диний, атеистик, рационал ва педагогик фансият субъектининг ҳам бир неча намунаси борлигини тақозо қилади.

Дуёққарош маданияти фан, фалсафа, дин каби маънавий маданият унсурлари билан тапшири четида шаклланади.

Педагогик маданиятнинг бир унсур фикрлаш маданиятидир.

Фикрлаш маданияти ҳам қушқаллик ҳаёт жараёнида олатдаги воситалар, ҳам махсус воситалар (унинг таркибига формаи мантиқий ўрганиш ҳам кирди) да иужудта қолди.

Ҳас этиш маданияти. У инсонлар олин кеншиқларининг келг унгушлиги ҳосиласи бўлиб, уларни педагогик жараёнда муқажотнинг бўлиши мумкин эмас.

Бақолаш маданияти у ёки бу сабаб ва ҳоқиқалар бўйича ахлоқий, эстетик, сиёсий, ҳуқуқий, диний ёки фансийи характерини малакали ҳуққчиқарни қобилиятидир.

Мулоқот маданияти педагогик маданиятнинг энг муҳим қисмати бўлиб, у педагогининг ўқувчилар, ота-олилар ҳамда рақбарият ёки қуш палифа жадидини шахслар, шунингдек, педагогик иш донрўсиядан ташқаридидаги барча ипсонлар билан мулоқот қилиш маданиятларини қамраб олади.

Танқидий маданият ҳам педагогик маданият таркибига кирди ва у ўқитиш ҳамда тарбия жараёнини педагогик донрўсини турли дарақаларида (жамиятда, ўқув юртирида, болалар гуруҳларида) танқид этиш имкониятини бериш.

Шундай қилиб, педагогик маҳоратнинг таркибий қисмларига қуйидагилар кирди:

- *ҳар бир ўқувчи учун донрўрб бўлган ҳаётий мазмуи ривожланишини, ўқувчининг шу ривожланиш қисматида, ҳарқат қилга олганида, унинг ҳаёт мазмуинининг олганини ва шунга олганидан ўқитувчи қандай билди билган уни ёрдам қўрсати олганини «қўра олани» қобилияти;*

- *олгани ўқитувчилар ривожланиш мазмуи ва қисмати нителлиқини ҳисоблаган ҳамда жаман олганини сифатида ўқувчилар (синф ва б.) гуруҳини унинг ривожланиш ва мазмуи қисб эта борни жараёнида «қўра олани» қобилияти;*

- сифатини интеграл маъмуни ва интеграл ривожланган касмалини «қўриш» ва янграк эгши мутакаси;
- ўзинини сунъининини юксак даражада англаши. Сифф. ўқувчи ўт мутакаси, мотиналари, афзал қўриши жикатидан улар учун зарур бўлган ли кикий муборотларини ажрата олши манакист;
- шаклий хусусиятлар оқибати сифатини муажали касалидан турли бўлиниш вазикларидан наракни чалиштиши;
- ўт оситиларинини нолик фирқалиниш микониниларини воситасида юкори лис билан бошиқарини;
- кенг билмақруз репертуарини, бошиқаринини хидоли-лиа услубларини, муборотларини унатиш «хурсаларни»: овод, халти харакат, манаки ва бошиқаларини эгалини;
- касбий усуллар ва методларинини кенг жайгарини;
- мотинаривкини эгаллаши.

5.2. Олий мактаб ўқитувчисининг касбий-педагогик фаолият -

Олий мактаб ўқитувчисининг самарали фаолияти унинг чуқур ва ренд-баранг касбий билимлари, дарс берили методикасини эгалланганини, ўз мотинаривини психологик жосларини хисобга олиши билан бошиқарини.

Бу вазифаларининг хал қилинишида пенатини шаклини муҳим аҳамият берилини.

5.2.1. Ўқитувчи шахсига қўйиладиган талаблар:

Олий мактаб ўқитувчиси шахсига жиқий талаблар қўйилини. Улар педагоглар ва психологлар томонидан чуқур урганилган. Ўқитувчи шахсига қўйиладиган энг муҳим талаб унинг юкори манжадан бўлинишир, балки унинг энг педагогик фаолият нотиб бўлиниди. Олий мактаб ўқитувчиси хал шуқий талабларни жасиб берилини керакки, бундай талаблар уни юксак даражада бўлиниш мутахассисини шакллантиралиниш шик даражасига кўтарини.

Олий мактаб ўқитувчисида қўйиладиган муҳим ва доимий талаблар қўйиладиган:

- жамият ривожланишинини сиқий, соғина ва ватинини бундалиларини тўғри бақолай олтини;
- муайян тариккат даврий жамият учун зарур бўлган бўлиниш мутахассисини шакллантириши стандартларини эгаллаган бўлиниш;
- педагогик фаолиятини оситини;
- ўт соқаси бўлиниш махсус билмақруз лиа бўлиниш;
- жасоватли бўлиниш;
- педагогик тўғри;
- юксак сўзлик;
- унатиш манакият ва алақининг юксак даражаси;
- педагогик технологияларини манжури билан эгаллаган бўлиниш.

Педагог шахсига кўйиладиган кўнинеми талаблар: *киришиб кета олин, санъатхорлик, қўноқлик, яшай дегил ёки бошқалар.*

Юқорисда санаб ўтилганлар, педагог шахсига хос бўлган турма хислатлар эмас, бинки улар педагогининг ўз устидан мунтазам ва бетаним меҳнати, улкан хизматлари натижасида юзига келтирилади.

5.2.3. Педагогик қобилият

Ўқитувчининг касбий фаолияти фалқулоқда умумий ва хусусий қобилиятларни талаб қилади.

Касбий-педагогик фаолиятининг муваффақияти хусусий педагогик қобилиятларга боғлиқ бўлади. Педагогик қобилиятларнинг кўйидаги гуруҳлари фарқланади:

- *объектга (талабга) инебиган сезирилик;*
- *коммуникативлик – инеонларга юз тутуш, кайрихорлик, муомалалик;*
- *перцептив қобилиятлар – касбий етувлик, эмпатия, педагогик туйғу;*
- *шахс динамикаси – иррадиал таъсир етга олинш ва мантиский инеонларга олинш қобилияти;*
- *хиссий барқарорлик – ўзини бошқари олинш;*
- *креативлик – инеоний ине қобилияти.*

Педагогининг хусусий қобилиятларига биним, эншек ва кўникмаларни эгаллаш фронияти ва иншекни тарқамлаш қобилияти ҳам тегишлидир.

Ўқитиш, ўргатиш ва ўрлатиш бўйича қобилиятларига кўйидагилар кирин:

- *талабани тушунишни кўриш ва сезиш, бундай тушунишни ине аралаштириш ва характерини ўрлатиш қобилияти;*
- *ўқув материални мустикал танлаш ине, ўқитишнинг самара берувчи усул ва методларини белгилаш қобилияти;*
- *материални етарли беда қилиш, ўзини барча талабларга тушунарлидигини таъминлаш қобилияти;*
- *талабларининг инеинидауламанини хисобга олган ҳалда ўқитиш жарийинини таъкил еттиш қобилияти;*
- *ўқитиш жарийида педагогик технородимлардан фойдаланиш қобилияти;*
- *талабларининг катта инеелар билан ривожланишини таъкил еттиш қобилияти;*
- *ўзининг педагогик махоратини такомиллаштириш қобилияти;*
- *ўзининг таърибасини биниқлар билан баҳам кўриш қобилияти;*
- *мустикал таълим олинш ва мустикал такомилланиш қобилияти.*

Педагогик жарийида қаратилган педагогик қобилиятларга кўйидагилар кирин:

- *беиқа инеонини инеки хислатини тўғри баҳолаш, инега ҳамаралик билдириш, ҳамлафас бўлиш қобилияти (эмпатия қобилияти);*
- *таъкил қилиш учун инеула бўлиш қобилияти;*

Ўқитувчи ўқув-педагогик фаолиятининг ўзинга ҳосилиги ўзининг илмий-тадқиқот ишларида фаол иштирок этишидир.

Олий мақтаб ўқитувчисининг педагогик фаолияти тавсифида олимлар, асосан, Н.В.Кузьмина ва З.Ф.Есирова таъкиқотларига таянадилар. Улар қуйидаги компонентларни фарқлайдилар:

- конструктивлик;
- таъкилотчилик;
- илмий билиш;
- коммуникативлик.

Конструктивлик компоненти илмий-тадқиқот, ўқув-тарбия ишларида лойиҳалаш ёки ўз конструктивлигини малакаларида кўрилади.

Лойиҳалаш малакаси – бу илмий ишларнинг ёки ўқув-тарбия жараёнини моделлаштиришнинг интеллектуал малакаларидир. Ўқитувчининг лойиҳалаш малакаси З.Ф.Есирова томонидан таъкиқот этилган.

Олий мақтаб ўқитувчиси фаолиятини тавсифлаш ва баҳолаш учун қуйидаги сатҳлардан фойдаланилади:

- *репродуктив*. Бунда ўқитувчи фаол ўзининг ахборотларини лойиҳалаштириши, янги аристократияга талабаларини савияларини ҳисобга олмайди;
- *моделлашувчи*. Бу сатҳда ўқитувчи ўқув ахборотларини муҳитидаги талабаларини савияларини ҳисобга олмайди моделлаштиради;
- *лоқат моделлаштиради*. Бу сатҳда ўқитувчи ахборотларини билиш қилиб-гина қолмайди, балки айрим масалалар бўйича билиш, малака ва қўлланмалар тизимини моделлаштиради савияларини;
- *тизимли моделлаштиради билиш*. Бу сатҳда конкрет фанни ўқитишнинг учун зарур бўлган ўз фаннинг ва талабалар фаолияти тизимини моделлаштиради;
- *тизимли моделлаштиради фаолият*. Бу сатҳда ўқитувчи талабалар билан бирга бирга ўқув-тарбия ишларини тизимини моделлаштиради олади.

Таъкилотчилик фаолияти. Бундай фаолият илмий ишларини ва ўқув-тарбия жараёнини аниқ режалаштириш ва таъкилот этиш малакасида кўрилади. Бу ўқитувчи, талаба ва бошқа олимларнинг ўзаро алоқадор фаолиятидир.

Таъкилотчилик фаолияти ўзини, ўзининг вақтини; талабаларини; ишларини, гуруҳ, қўшма ишларини; биргаликдаги таъкилотларини амалга ошириш учун кадрларини таъкилот этиш ва уларнинг вазифаларини белгилаб бериш ва таъкилот этиш малакасида намоён бўлади.

Таъкилотчилик фаолиятининг асосий натижаси шу фаолият иштирокчиларининг хатти-ҳаракатларини интеграллашдир.

Илмий-билиш фаолияти. Бу фаолият атроф оламни ва ўзини чуқур ва ҳар томонлама билиш малакасида кўрилади.

Ўқитувчи ўз таъкилотлари, талабалар ва аспирантларининг илмий фаолияти жараёни ва натижаларини таъкилот қилади.

Коммуникативлик фаолияти. Бу фаолият савияларини ва талабалар билан маълум ўзаро алоқаларини белгилаш малакасини кўзда тутади.

Коммуникативлик фаолияти ҳақда ўқитувчининг ўз-ўзини бошқариш қобилияти ётади.

Таъкилотчилар педагогик вазифани педагогик жараёнинг асосий бирлигини намойиш этганидан ўзига хос тизим сифатида изохлайдилар.

В.А.Савстенко педагогик вазифа дегнида, билиш, воқеликни янгилаш (ўзгартириш) мақсади бўлган ўқилган педагогик вазимтин тушунади.

Ўқитувчининг мақсадга йўналган фаолиятида педагогик вазифанинг стратегик, тактик ва оператив каби уч катта гуруҳи фарқланади.

Стратегик вазифа. Бу ўзига хос улкан вазифа. Стратегик вазифалар таълимнинг умумий мақсадларидан келиб чиқди. У жамият ривожланишининг объектив эҳтиёжларини ақс эттиради. Бу вазифалар педагогик фаолиятнинг дэстлабки мақсади ва якуний натижаларини аниқлаб беради.

Жорий педагогик жараёнда стратегик вазифалар тактик вазифаларга айланади.

Тактик вазифалар таълимнинг якуний натижаларини таъминлашга йўналганлигини сақлаб қолган ҳолда стратегик вазифаларнинг у ёки бу босқичда ҳақ қилинишини назоратлар.

Оператив вазифалар педагог ақлий фаолиятида жорий ва биринчи навбатда ҳақ қилган вазифалардир.

Олий мактаб ўқитувчисининг касбий фаолият тизими шуни кўрсатадики, бу касб ўта мураккаб ҳамма ўта ақлий касбдир.

Шундан келиб, ўқитувчининг педагогик маҳорати педагогик вазифаларни юксак даражага етиш, ўқитувчининг шахсий хислатлари енгилеи, унинг рағбатбаранг илмий соҳадан ва педагогик фаолиятидан билим, маъна ва кўникмалари билан белгиланади.

5.3. Ўқитувчи ва талабанинг педагогик муносабатлари.

Педагогик фаолият педагогик муносабатлар маҳоратини талаб этди.

Муносабатлар – бу одамларнинг биргаликдаги фаолиятларига талаб бўлиб, у жули мураккаб ва кўп қиррали жараён ҳисобланади.

Муносабатлар турмушнинг таркиби элинда асосий ҳурол ҳисобланиб, инсон фаолиятининг ҳамма турларига манжулдир.

Муносабатлар муаммолари бир қатор одамлар томонидан ўрганилган:

- Муносабатларнинг назарий масалалари билан бир қатор танқиди олимлар шуғулланганлар: А.А.Лесняк, Б.Д.Парсон, В.Ф.Ломов, Н.Н.Еристов, В.Н.Панферов, В.А.Кан-Канен.

Муносабатлар коммуникация сифатида қуйидаги аспектларга кўриб чиқилган:

- Инсонни инсон томонидан қабул қилиниши қатор танқиди олимлар томонидан ўрганилиб чиқилган: А.А. Лесняк, Л.Д.Еристов, В.Н.Кинсел, Г.Б.Ковалев, А.А.Бондаренко, О.Г.Кокусун, М.И.Личина, А.Э.Штеинман, В.И.Мисунен, В.И.Савошниковлар.

- Вербал коммуникация билан А.Ф.Бондаренко, Н.А.Зелая, А.А.Лесняк, Е.Я.Ромашенко, Н.Н.Богдановичлар шуғулланганлар.

- Нонвербал коммуникациялар масалалари Е.А.Ермолаев, Ф.В.Коваленский, В.А.Дабунская, Э.В.Савлова танқидларида ақс эттирилган.

- С.В.Сергеева, Р.М.Фатыхова, Л.А.Савенковалар муносабатларда шахснинг ўзини ижодий ҳис этиши масаласини ишлаб чиқдилар.
- А.В.Киричук, А.В.Мудрик, Л.А.Савенкова, А.С. Карпов, Е.Б.Артова, Н.И.Плешкова, Л.Д.Шершоваалар педагогик муносабатларда коммуникатив маҳоратларини аниқлаш роли ҳақида ёзилганлар.
- Л.П.Буева, Е.К.Коган, Л.М.Терентьев, В.М.Тиспенко, А.Т.Шинкевалар муносабатлар, феҳмиёт ва муаммолар ўртисиндаги боғлиқликларни ўрганишлар.
- Х.С.Усманов, Н.Ф.Комогорцева, В.И.Наумов, Э.В.Соколов муносабатларнинг шахс шаклланишидаги аҳамияти ва ролининг ўрганишига оид тадқиқот олиб бордилар.

Бу тадқиқотлар муносабатлардан мақсаднинг мазмун ва вазифасини аниқлашга ўқув фаолиятида муносабатнинг ролининг ажратиб кўрсатишига ёрдам бердилар.

Л.П.Буева муносабатлар ва ижтимоий муносабатларни таҳлил қилиб, муносабатлар беҳисобга қўйилмаётган ва бепилан ўтказилаётган ҳаққий воқелик ва ижтимоий муносабатларни равшанлаштириши, уларни персонализациялаштириши ва шахсий шакли деб таъкидлайди.

Муносабатлар- бу одамларнинг жуда мураккаб, ҳар томонлама праметани амалий фаолиятга бўлиб, унинг давомида янаша учун маблағ ишлаб топадилар, уларнинг ҳис ва ҳаёлий образи таъкидланган.

Муносабат шакли ва мақсади фаолиятнинг мусулоти, йуналиши ва таъкид этилиши ижодийлигида беҳисоб булади. Ўз навбатида фаолиятга ўзига ҳос таъсир кўрсатади. В.М.Сажовин муносабатни мураккаб, уни ифода этиш ҳеч бир категория қўйиб бўлмайдиган ҳодиса сифатида олиб қарайди.

У муносабатни алоқалар, фаолият, муноқот, бир-бирини тушуниш, бир-бирига таъсир кўрсатиш сифатида ўрганади.

Муносабатлар табиатда ижтимоий жароён сифатида - турмушнинг туб асосидир.

Унинг вазифаси ва аҳамияти шахс шаклланиши, у турмуш билан иқлидигини тушуниш, иқлид мавжуд бўлиши ва иқлид равожланиши билан боғлиқдир.

Психологларнинг муносабат моҳияти муаммосига қўшган ҳиссалари беҳисобдир.

Психологик феҳ соҳасида қўйиладиганлар ўрганилади:

- муносабатлар ва шахс
- шахснинг коммуникативлиги ва коммуникатив эмаслиги
- шахснинг коммуникативлик ҳислишари ва асаб системаси тури
- коммуникативликка талаблар
- ижтимоий-психологик перцепция ва рефлексия, уларнинг шахс ва жамоатнинг амалиёла қайфоти билан боғлиқликларин.

Д.П.Коншинский, Е.Е.Кульниц, А.Б.Петровский, П.Н.Усинекий каби психологлар турушли ва жамоатчилик муносабатларининг асослари билан шуғулланишлар.

Б.Ф.Поршнев муносабат ва алоҳида шахсларнинг боғлиқликларини ва бир-бирига ўтанишини кўрсатади.

Б.Д.Паршининг муносабатга янаша кенгрок тушунича беради; бу бир вақтнинг ўзида жароён ва одамларнинг бир-бирига муносабати сифатида ҳам ва улар-

нинг бир-бирига раъхўрлиги ва бир-бирини тушуниши жараёни сифатида ҳам иштирак этиши мавжуд бўлган мураккаб, кўп қиррали жараёнлар деб тушунилади.

В.Н.Масишев муносабатни аниқ бир шахслар ўзаро алоқалари жараёни сифатида қарайди. У муносабатда инсонларнинг муомаласи инфоа этилади, дейди.

А.А.Боданев муносабат назариясини ишлаб чиққан.

У муносабатларда шахс хиссийатлари юзга келиши ва раъхўрликнинг алоҳида эътиборли қаратади.

У муносабат одамлар фаолиятининг асосий турларидан бири деб ҳисоблайди.

А.А.Боданев муносабатларнинг бутун шаклланиб боришига таъсир кўрсатишни асосий хусусиятларини аниқлайди.

Б.Ф.Домов индивидларнинг фаолияти ағола мақсадларида эришиш учун урinishларини бирлаштиришга қаратилган уларнинг ўзаро алоқаларини муносабат деб тушунади.

Психология учун индивиднинг турух билан, жамoa билан ўзаро алоқалари қонунийларга муҳим ҳисобланади.

Иккимoний психология қуйидаги ўзаро боғлиқ бўлган хусусиятларни ажратиб кўрсатади.

- маълумот алмашиниш (муносабатнинг коммуникативлик томони)
- ўзаро алоқалар (муносабатнинг интерактив томони)
- инсонларнинг бир-бирини тушунишлари (муносабатнинг прoцессив томони)

Ана шулардан келиб чиқиб, психологлар муносабатни бир шахснинг ўзида жараён сифатида ҳам, бир-бирининг раъхўрлиги жараёни сифатида ҳам иштирак муoни мураккаб ва кўп қиррали жараён деб ҳисоблайдилар. Педагогик нуқтаи-назардан муносабатлар бo- биоларда мустақил назарий муаммо бўлиб қолади.

Муносабатларга энди муаммоларни ўрнинчи қуйидаги бўлинишларга олиб боришмоқди:

- турли нуқтаи-назарлари ва хусусиятлари, психологик олоб, маҳорати, раъхўрлиги - Ю.П.Азарoв, Я.В. Бондаревская, П.Ю.Гордиn, И.А.Занoн, Б.Т.Тихачев.
- ўқитувчи фаолияти Гoнобoдан, Н.В. Кузьмин.

Ўзарo алоқалар - Д.Ю.Горазn, Н.Д.Деминa, Т.Н.Малкoва, В.А.Кан-Калик бo- тадқиқотларига муносабатни маълумотлар алмашиниш, шахснинг ироқ этиши, турли коммуникатив воситалар ёрдамида бир-бирини тушуниш, тарбиявий таъсир кўрсатиш мазмуниданги педагогик ва тарбияланувчиларнинг мос равишда иккимoний психологик таъсир кўрсатишлари услуб ва қўшимчалари тизими сифатида ўрланади.

Педагогик муносабатлар жараёнини таҳлил қилани ушa иккита қўшимча тизимларни ажратиб кўрсатишга имкoн беради:

- ўқитувчининг иккимoний фаолиятта таъсирлаш.
- ўқитувчилар билан бeвосита муносабатлар давoмидаги иккимoний фаолияти.

Педагогик муносабат педагогик фаолият таркибидa иштирак этади. Муносабатнинг коммуникатив тури маълумотлар алмашиниш, бир-бирига таъсир кўрсатиш, бeшаданинг ҳуқуқта таъсир кўрсатишнинг қўлида туради.

Коммуникатив жараёнининг воситалари нутқ, имо-ишоралар, мимика, пантомимика, сөзсиз оҳанги, тўхталишлар, «кўз орқали боғланиш» тизимлари ҳисобланади. Муносабатнинг интерактив тури ўзаро алоқалар умумий стратегиясини кўра тутайди. Муносабатнинг перцептив тури бошқа одам образини ташкил-лангирани жараёнини ўз ичига олади.

Бу жараёнга асосий механизмлар қуйилганлигидан иборат:

- тегилаштириш - ушбу одамни маълум бўлган унга ўхшашига ўхшатиш.
- Рефлексия - идрок этиш объектини бошқа одамлар қандай қабул қилишлари ни аниқлаб этиш.

Мисмуни мақсадлари ва воситаларига кўра муносабат бир неча турга ажратилади. Уларни қуйидагиларга бўлиш мумкин:

- моддий - (физик предметлари ва маҳсулотлари билан алмашини)
- когнитив - (билимлари билан алмашини)
- концепцион (психик ва физиологияк ҳолатлари билан алмашини)
- сабабийлик (истаклари, мақсадлари,қизиқишлари,талаблари билан алмашини)
- функциялик (харакатлари, иш бажаришлари, маҳоратлари, кўникмалари билан алмашини)

Воситалари бўйича муносабат қуйидагича бўлиши мумкин:

- бевосита;
- билвосита;
- тўғридан-тўғри;
- таътиқчи (билганини) алоқа ва масофалилик;
- диалогик ва монологик;
- оммавий ва шакслараро

В.А.Кан-Калик педагог жараёни қуйилган босқичлардан иборат бўлиши деб, ҳисоблайди: ният пайдо бўлиши, ниятни амалга ошириш, тахмин қилиш ва баҳо бериш.

Бу босқичларга биноан мутахассислик-педагогик муносабат босқичлари кўрсатилади:

- ўқувчи билан бўлаётган муносабатни педагог томонидан ишлаб чиқишни (тахмин қилиш босқичи)
- ниятнинг билан бевосита муносабатларни ташкил этиш (муносабатнинг бажарилиши дистри)
- педагогик жараён пайтича муносабатларни бошқариш
- амалга оширилган муносабатларни тахмин қилиш ва кейинги фаолият усули янги муносабат тизимини туниб чиқиш.

Моделиштириши босқичи - бу ўзаро алоқалар коммуникатив тузилишни ўлга ҳос режалаштириши деб ҳисобланади.

Бу тузилиш педагогика масалаларига, ажуфта келган вақтда педагог индивидуаллигига, ўқувчилар хусусиятларига мос тузилади.

Бевосита муносабатларни ташкил этиш. Бу босқичда ташаббусни педагог ўз қўлига олади. Шу мақсадда бўлажак муносабатлар шароитида мўлжаллар амалга оширилади, у шулардан иборат бўлади:

- Педагогнинг ўқувчилар билан муносабатлари ўз усулини аниқлаб этиши.

- Унинг ўқувчилар аниқ бир жамоаси билан муносабатлари тажрибасини хаёлан қайта тиклаш, эста олинш.

- Янги коммуникатив шароитларда муносабатлар усулини аниклаш.

Муносабатларни бошқариш - қўллашга айланиб кетган таъсир кўрсатиш усулининг коммуникатив таъминлашдан иборат бўлади. Муносабатларни бошқариш қуйидагиларни ўз ичига олади:

- муносабат моделини аниқлаштириш

- муносабатлар шароитини ва тузилишини аниклаш

- бевосита муносабатларни амалга ошириш.

Педагогик муносабатларнинг бориши ва натижаларини таҳлил қилиш коммуникатив масалаларнинг ечилиши яқиний босқичи ҳисобланади. Бу босқичнинг асосий вазифаси таъхис тузатиш ҳисобланади.

В.А.Сталестиннинг тушуничаси барча педагогнинг йўл тутиши - бу дунёга, педагогик воқеликка ва педагогик фаолиятга интеллектуал ва эмоционал-баҳолаш муносабатлари тизимидир.

Педагогнинг ижтимоий вазияти педагогик муносабат усулида аке эттирилади.

Педагогик муносабатларни турларга ажратиб қуйидагиларни ўз ичига олади:

- авторитар усул

- демократик усул

- либераль усул

Муносабатнинг авторитар усули ўқувчилар фаолияти буйича ҳамма масалаларни педагогнинг бир ўзи ҳал қилишидан иборат бўлади.

Демократик ёки ҳамкорлик усулида ўқитувчи ўқувчиларнинг ўзаро алоқаларида субъектнинг ролини оширишга, умумий ишни бажаришга ҳаммага жалб этишга эътибор қаратади. Бу усулнинг хусусияти - бир-бирини тушуниш ва бир-бирини ўйлаш ҳисобланади.

Муносабатнинг либераль (бепарволик, эътиборга олмастик) усулида ўқитувчи ўқувчилар фаолиятига камроқ аралашинишга интилиши билан ифодаланади.

Бепарволик муносабат усули аралашмаслик тактикасига амал қилади, эътиборсизлик ва қизиқтирмасликни ифода этади.

Муносабатларнинг усулига қуйидагилар киради:

- Педагогик муносабатнинг дўстона илтифотларига асосланган усули.

- Муносабатлар-масала

- Муносабат- кўрқитиш

- Муносабат- ҳазиллашиш.

Педагогик муносабатлар жараёнида эмпатия-ҳамдардик катта аҳамиятга эга бўлади.

Эмпатия педагогик масалаларни муваффақиятли ҳал этиш ва педагогик мақсадга мувофиқ педагоглар ҳамда ўқитувчилар ўзаро муносабатларини ўрнатишга ёрдам беради.

Шундай қилиб, педагогик муносабат ижодиёти алоҳида туридан иборат бўлади, маълумотлар етказиш маҳоратида, ўқувчилар ҳолатини тушуниш,

муносабат бўйича шеригига таъсир кўрсатиш санъатида, ўзининг психик ҳолатини бошқаришда ўз ифодасини топади.

5.4. Ўқитувчининг педагогик маданияти ва техникаси

Педагогик фаолият маданият билан узвий равишда боғланган бўлади.

Юқори савияли маданият – педагог меҳнатининг зарурий шarti ҳисобланади.

Маданият – сўзи лотинчадан таржима қилинганда «ишлов бериш», «етиштириш» маъносини билдиради. У инсоният томонидан ижтимоий-тарихий амалиёти жараёнида яратилган ва яратилаётган, жамиятнинг ривожланишидаги тарихий эришнлтан даражасини ифода этувчи моддий ва маънавий кадриятлари тушамидан иборат бўлади.

Маданият кенг маънода – бу жамиятнинг ривожланиши тарихий даражасидир. У одамларнинг ҳаёти ва фаолиятини ташкил этини турлари ва шахсларида ҳамда улар яратаётган моддий – маънавий кадриятларда ҳам ўз ифодасини топади. Тор маънода маданиятни моддий ва маънавийлик каби ҳам тушунилади.

Моддий маданият ишлаб чиқариш жараёнида яратилган техника, ишлаб чиқариш тажрибаси, моддий маблағлардан иборат бўлади.

Маънавий маданият фан, санъат, адабиёт, таълим, фалсафа каби соҳаларда маънавий кадриятларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва фойдаланишдан иборат бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов ривожланиш стратегияси жамиятда ислохотлар ва қайта қуришларни ўтказиш ҳақида тапирар экан, асосий вазифаларидан бири жамиятни янада маънавий янгиланиши деб белгиланади.

И.А.Каримов маънавийликни ўз-ўзини, жамиятдаги ўз ўрнини чуқур тушуниб етишга интилиш сифатида белгилайди. Бу инсонларнинг – сиёсий, иқтисодий ҳуқуқий оғни даражасининг ўсишидир. Инсонлар оғнида, айниқса, ёшлар да мустақкам ахлоқий ва маънавий тушунчаларни, ижтимоий ва демократик кадриятларни мустақкамлаш зарурлиги ҳақида кўп бор таъкидлайди.

И.Каримов маънавийг ҳақида тапирганда, у инсонни руҳий покланиши ва ўсишига, ички дунёни бойитиш, иродани мустақкамлаш, инвонтириш, кадриятларни, вижлон ўйғонишига ушдовчи ички кучни тушуниши эканлигини таъкидлайди.

Маданият фалсафий-социологик нуқтаи-назардан маданият ижтимоий ҳаётда маълум чегараларга эга ва маълум вазифаларни бажарувчи, сифатли маълумга эга яхлит ижтимоий ҳодиса сифатида қаралади. Маданият жамиятнинг фаол, янгилшовчи кучи сифатида мавжуд бўлади ва ривожланади.

Методологик жиҳатдан маданият жамият ривож ва унинг аъзоларининг ижодий фаолияти жараёнида қонуний яқунлари ҳисобланади.

Маданият алоҳида шахсга ва бутун инсоният ривожланишига ёрдам беради.

Маданият инсоният ижтимоий-тарихий меҳнат фаолияти натижаси ҳисобланувчи моддий ва маънавий кадриятлар йиғиндиси сифатида қаралади.

Таъкидотчилар маданият тушунчасига турли нуқтаи назардан ёдонади-лар.

Маданият тунгунчаси жараён сифатида Э.А.Банлер ва Н.С.Злобин ишларида кўриб чиқилган.

Улар маданиятни маънавий кадрларни ишлаб чиқиш, сақлаш, тақсимлаш ва фойдаланишни ўз ичига олган, инсон фаолиятининг (тирик) жонли жараён деб ҳисоблашади.

Н.С.Злобин маданият – бу инсоннинг ижодий яратувчилик фаолияти деб ҳисобдлайди.

Л.Н.Коган ва Ю.Р.Виншевскийлар маданият инсонларнинг фаол ижодкорлик фаолияти сифатида белгилайдилар. Э.С.Маркариянинг фикрига кўра, маданият бу инсон ҳаёт фаолиятини биологик ҳаёт шаклларида фарқловчилар.

Маданиятнинг фалсафий ривожланиши концепцияси В.С.Семёнов томонидан келтирилган. У маданият инсон ва оламнинг ўзаро муносабатида алоҳида специфик рол ўйнайди деб ҳисоблайди. У фалсафий нуқтаи-назардан маданият бутун ташқи дунё-табиат ва жамият, инсоннинг ички дунёси, унинг шаклланиши ҳамда ривожланиши маъносини ўз ичига оладиган инсоннинг дунёни ўзлаштиришининг алоҳида фаол усули деб таъкидлайди.

Педагогик фаолиятда инсон маданий фаолиятнинг уч шакли кўринади: 1-шакли: педагогнинг маданий ижодкорлик ва маданий очувчи фаолияти. У педагог шахсининг ривожланиши (ўзини англаш, ўзини ўнглаш, ўзини дастурлаштириш, ўз-ўзига таъсир) ва ўқувчилар шахси ривожланишига йўналтирилган. 2-шакли: педагогнинг инсоний тўплаган маданий бойликларини ўзлаштириш ва эгаллаш. У психик ҳолат, нутқ ва ҳоказоларни бошқаришда педагог шахсининг ўзини намоён этишига қаратишган.

Педагогнинг ўзини намоён этиши жамиятнинг тарбиявий, таълимий ва ривожлантирувчи кучи ҳисобланган, инсоният тўплаган тажрибани эгалламай туриб, амалга ошириб бўлмайди. 3-шакли: (мулоқот) ва педагогнинг бевосита таъсири-мулоқот ва муносабат, ўқувчиларга маданий кадрларни етказишда ўз маданиятининг шахсий, бевосита, намоён бўлишидир.

Фаолият категорияси сифатида педагогик маданият педагогик фаолиятнинг ҳамма турларида амалга оширилади.

Педагогик маданият имконият яратган педагогик тажрибаларни эгаллаб олиш орқали кўн қиррали муносабатлар ва муаммоларни вужудга келтиришга ёрдам беради, ўзини англашни, ўзини такомиллаштиришни таъминлайди.

Педагогик маданият муаммолари буйича Ф.Н.Гоноболин, Н.В.Кузмин, А.И.Шербак, А.А.Сластенин ва бошқалар томонидан ташқиқот ишлари олиб борилган.

Бу ташқиқотларда педагогик фаолиятнинг турли хил сифатлари ва кўрсаткичлари ўрганилган ва педагогик фаолият орқали ўқитувчининг педагогик маданияти даражасини, унинг мазмуни ва моҳиятини англайдилар. Э.А.Гришин педагогик маданиятни ифода этиб, ўқитувчининг куйидаги касбий аҳамиятга молик сифатларини кўрсатади:

- Умумий билимдонлик
- Ўз фанини билиш
- Педагогик билим ва маҳоратларини доимий ривожлантириб бориш
- Педагогик касбини севиш
- Одавийлик, ҳақиқатгўйлик ва талабчанлик

- Кузатувчанлик, эътиборлилик ва одоблилик.

В.А.Сластенин педагогик маданиятнинг интеграл кўрсаткичлари деб қуйидагиларни ҳисоблайди:

- Мутахассислик шарафи ва гурурини ҳис этиш

- Жамиятга хизмат қилиш шакли сифатида педагогик фаолиятга тайёрлик даражаси

В.А.Кан-Канин педагогик фаолият маданияти тизимига қуйидагиларни киритади:

- Ижодий индивидуаллик

- Сизги фаросат

- Одоб

- Интуиция

В.А.Кан-Канин педагогик фаолиятни ижодий жараён сифатида қарайди. Педагогик маҳоратга у педагогик маҳоратлиликни киритиб, уни педагогик маданиятнинг бир қисми деб ҳисоблайди.

Педагогик маданиятнинг муҳим ташкил этувчилари сифатида В.И.Писарењко қуйидагиларни кўрсатади:

- Интелегентлилик

- Билимлар доирасининг кенлиги

- Касби бўйича билимларининг чуқурлиги

- Илмий ва ижтимоий маълумотлар оқимида йўл тона олиш маҳорати

- Педагогик фаолиятда билим ва маҳоратлардан фойдалана билиши

А.В.Барабанникова томонидан педагогик маданиятга қуйидагича таъриф берилди: Педагогик маданият- бу психологик – педагогик ўқув ва маҳорати, умумий ривожланиши ҳамда касбий-педагогик сифатлари, педагогик одоби ва кўп қиррали муносабатлари тизими, фаолияти ва ҳуқуқий билимлари тўпламидир.

Е.Б.Горман педагогик маданиятнинг ўқитувчининг касбий ҳулки-одоби, фаолият усули, тури ва кўринишини белгилловчи интеграл, тизими, динамик тўплами сифатида тушунилади.

Педагогик маданият ўқитувчининг умумий ва касбий даражаси юқорилигини унинг психологик - педагогик билимларини, касбий - педагогик тарбиясини, педагогик фаолиятга сабабли-қадриятли муносабатларини ўз ичига олади.

Педагогик маданият асосида Я.Б.Гармешнинг фикрича учта турух ётади:

- Касбий одоблилик

- Шахсий психологик хусусият

- Фуқаролик бурчи

С.Ф.Сердук педагогик маданият таркибига қуйидагиларни киритади

- Шахснинг профессионал педагогик йўналганлиги

- Педагогик сифатлар (қобилиятлар)

- Маҳсул тайёргарлиги

- Ўқитувчининг касбий маҳорати

Педагогик маданият муамоларини ўрганиш. Бу тизимнинг қуйидаги ташкилий қисмларини ажратиш кўрсатишга имконият беради.

1. Ўқитувчининг шахсий касбий педагогик йўналганлиги. Бу компонент тизимини ташкил этувчи элемент ҳисобланади. У педагогик жараённинг

унинг қизиқишлари, лаёқати, ишончи, гоълари орқали педагог фаолиятини инсонпарварлаштиришга қаратилган мустаҳкам сабаблар тўпламидан иборат бўлади.

Педагогик жараёни ташкил этишда ўқитувчининг шахси касбий педагогик йўналганлиги куйидагиларни ўз ичига олади.

- Ҳождларини (педагогик вазифаларни кенг кўра олиши, педагогик фикрлаши, ривожланиши, ўзини ривожлантириш билан шуғулланиши, педагогик ўзаро алоқаларда профессионализмга эришиши)

- Қизиқишлари (фанга қизиқиши, психологик-педагогик билимларини тақомиллаштириши, ўқитувчиларнинг таълим даражасини ва умумий маънавий маданиятларини ошириши)

- Қадриятли йўналишлари (юқори билимга эга бўлиш, тарбиялаш, ўқитувчи ва ривожлантириш жараёнларида ўқувчиларини фаоллаштириш)

Р.О.Кузьменко касбий-педагогик йўналганлиги ўқитувчининг иши муваффақиятли бўлишига ёрдам берувчи зарур талаб ва қизиқишларни қондириш ҳаракатларини бошқарувчи сифатида ва бир вақтнинг ўзида сабаблар сифатида иштирок этувчи деб ҳисоблайди. Касбий педагогик йўналганлик ўқитувчининг педагогик фаолиятининг маданияти тизимида муҳим ўрин эгаллайди. С.Ф.Сердюк ўзининг тадқиқотларида касбий йўналганликка куйидагича таъриф беради: Шахснинг касбий педагогик йўналганлиги - бу педагогнинг ўзини ривожлантириши, ўзини намоён этиши ва педагогик ўзаро алоқалар жараёнида унинг мустаҳкам педагогик гоълари, қизиқишлари ва қадриятли йўналишлари мавжудлигидан иборат бўлади. Касбий педагогик йўналишлари ўқитувчининг ишида аниқ педагогик вазифаларни белгилайди. Масалан: лекция ўқитиш фаолиятида кўйилган муаммоли вазиятни ўқувчилар иштирокида ҳал этиш кетма-кетлиги таркибини таъминлаш масаласи кўйилган. Ёки ўқувчилар фаолиятини фаоллаштирувчи ўйин вазиятларини амалга ошириш, таъсир кўрсатиш таркибини аниқлаш масаласи кўйилади. Лаборатория машғулотларида - бу лаборатория машғулотларини ўтказиш сифатини оширувчи ўқувчиларнинг лаборатория ишларини бажаришга тайёргарлигини дастлабки текширишнинг таъминлаш, тавсиялар тайёрлаш ҳисобланади. Касбий педагогик йўналганлиги муаммоси кўпчилик педагоглар ва психологларнинг тадқиқотларининг предмети ҳисобланади. Бу муаммоларни урганишда Ф.Н.Гунуболина, М.Н. Дияченко, П.А.Кандибович, И.Ф.Крибонос, Н.В.Кузьмин, С.В.Меншер, Л.И.Рувинский, Н.Н.Тарисович қабиларнинг ишлари бағишланган. Касбий педагогик йўналганлик масаллари билан Т.В.Андрейви, С.Х.Асадулина, И.Г.Ганунгук, В.Н.Гоголева, Д.Е.Еселбаева, Е.Я.Зазарсва, Ж.В.Иванова, Л.А.Игнатенко, м.Е.Копевскаялар шуғулланганлар.

Бу тадқиқотларнинг умумий ҳулосаларига асосан, касбий педагогик йўналганликнинг муҳим омили бўлиб, ўқитувчининг инсонпарварлиги, унинг ўқувчиларга олий қадрият сифатида муносабати, ўқувчининг шахси, қадриятини ҳурмат қилиш, меҳрибонлигини дўстона талабчанлигини, бефарқлик камситиш ва шавқатсизликка йўл қўймаслиги ҳисобланади. Педагогик фаолиятга истисодоци асосида сабаблари ва мақсадлари ётади. Сабаблари педагогнинг педагогик фаолиятига англаб етган ҳолда иштирилиши билан ифодланади.

Мақсадлари - бу ўқитувчининг касбий фаолиятида натижаларга эришишга интилишларидир.

Шундай ўқитувчи шахсининг касбий педагогик йўналганлиги ўзида унинг қозиларини, қизиқишларини, қадриятли йўналишларини бириктиради ва педагогнинг шахсий сифатларини мослаштириши ҳақиқий имкониятларини, унинг ўқув тарбиявий жараён талаблари касбий даражасини акс эттиради.

2. Педагогик шахсий сифатлари (педагогик қобилиятлари).

Педагогик қобилиятлари педагогик маънода Б.Г.Анапьев, С.П.Рубинштейн, Б.М.Жеклов ҳамда И.В.Кузьмин, Б.Ф.Ломонова, Н.В.Масинев, К.К.Платонов ва бошқалар томонидан ўрганилган.

Бу ишларда педагогнинг қобилиятлари, шахси педагогик фаолиятга лаёқатли қилувчи унинг шахсий хусусиятлари сифатида белгиланган.

Педагогик қобилиятлари педагогик маҳоратни такомиллаштиришни таъминловчи жараён ва ўқитувчининг педагогик маҳоратини оширувчи жараённи таъминловчи педагогик шахсий сифатлар тўплами сифатида ифода этилади.

Педагогик қобилият қуйидагилардан ташкил тонади:

- Коммуникативлик (ўқувчиларга ёқиши, меҳрибонлиги, хушмуомилалиги)
- Перцептив қобилиятлари (касбий мутахассислик)
- Иродавий таъсир этиши ва мантиқий инжонтириш қобилияти.
- Эмоциональ барқарорлигини (ўзини тута билиши)
- Оптимистик тахмин қилиш
- Крентивлик (ижодкорликка қобилияти) ва бошқалар.

Баъзи мушрифлар педагогик қобилиятга қуйидагиларни киритадилар:

- Ташкилотчилик қобилияти
- Коммуникатив маҳорати
- Дидактик қобилияти.
- Илмий ўрганиш (аналитик) қобилияти.
- Перцентив ва бошқалар.

Педагогик қобилиятлар педагогик маданият тизимида муҳим аҳамиятли қисм ҳисобланади.

Улар педагогик маданиятда юксак даражага эришини учун муҳим шароитлар ҳисобланадилар.

Касбий тайёргарлиги ўқитувчининг профессионал тайёргарлиги икки ташкил толувчидан иборат бўлади:

- Профессионал билимга эгаллиги.
- Профессионал мутахассислиги

Мунозам профессионал тайёргарлик ўқитувчини педагогик тайёрлаш тизимида таркибий қисмларидан бири ҳисобланади.

Касбий тайёргарлик ўқитувчининг педагогик маданияти даражасини ошириш имконини беради, ўқувчиларни ўқитиш, тарбиялаш ва ривожлантириш масаларини ечишнинг мақсади мувофиқ бўлишига ёрдам беради.

Педагогик маҳорат ягона тизимининг тузилишини ташкил қилувчи қисми педагогик техника ҳисобланади.

Педагогик техника муаммоларига кўпчилик мушрифларнинг асарларида катта эътибор берилган: Ю.П.Азаров, Н.И.Бондилов, Н.Л.вербова, П.В.Гапахова,

Б.Н.Поповин, Ф.И.Гоноболин, И.А.Зазюк, В.А.Кан-Капич, А.А.Леонтьев, С.Т.Никольская, Л.И.Рувинский, В.спастелли, Н.Н.Тараевнич, Ю.И.Турганинова, Н.Д.Хмели, В.П.Лихачев, Н.М.Яковлев ва бошқалар бу муаммага катта эътибор берганлар. Илмий – педагогик адабиётларда педагогик техника фаол педагогик фаолиятни бошқарувчи мутахассислик маҳоратлари баъзи тушамлари сифатида тушунтирилиши умумий қабул қилинган. Бу тушамдаги маҳоратларнинг тўрт гуруҳи киритилган:

- Гафда ҳаракатлари нафис текислиги (мимика, пантомимика).
 - Ўзи ҳолатини бошқара олиш (психик кескинликни йўқота олиш).
 - Ижтимоий-перцептив маҳорати (ташки кўринишини тушуниши, кузатувчанлик).
 - Нутқ техникаси (нафас олиш, овози, дишция, нутқ суръати, оҳанги)
- Педагогик техника дейилганида қуйидаги бир-бирига боғлиқ қисм (компонент) лардан ташқия топган яхлит динамик тизим тушунилади:
- Педагогик ўзини ривожлантириш техникаси.
 - Эмоциональ-образли ўзини ифода этиш.
 - Педагогик ўзаро алоқаларни ташқия этиш.
 - Педагогик ўзаро алоқаларни бошқариш.
 - Ижтимоий перцепция
 - Аклий идрокни амалга ошириш.

Педагогик техникани қуриш асосида қуйидаги тамойин мавжуд: педагогик техникани аниқлаб ағаллаш, унинг элементларини ривожлантиришдан улардан педагогик ўзаро муносабатлар жараёнида беихтиёр фойдаланишга ўтиш.

Педагогик техника педагогик маҳоратни энг муҳим компонентларидан бири ҳисобланади. Педагогик техникани профессионал ағаллаб олиш педагогик эмоциялари, овози, нутқи, ҳаракатлари, мимикасини педагогик таъсир этиш қуролига айлантиради.

Шундай қилиб, педагогнинг ҳақиқий педагогик маҳорати педагогик маданияти, маҳорат ва педагогик техниканинг юксак даражаланилиги билан узвий боғлиқ бўлади.

Бу ўзаро боғлиқлик ўқитувчининг янада ўзини ривожлантириши, ўзини намоён этиши йўлини белгилайди.

Олий мактаб ривожланишининг hozirgi даврида ўқитувчининг алоҳида психологик – педагогик тайёргарлигига талаб зарурлиги ошиб бормокда. Ўқитувчининг шахсий ва педагог-мутахассислиги сифатларини ривожлантиришга эътиборини қаратиш ўқув тарбиявий жараёнин самаравий ташкил этишга имкон беради.

Замонавий ўқитувчи ўзини идрок этиш, ўзини режалаштириш, ўзини бошқариш, нутқини тарбиялаш нозик ифодалилик, методик ва коммуникатив тайёргарлик ва педагогик ўзаро муносабатларда ўзини намоён этиш техникаларини ағаллаган бўлиши керак.

Булар ҳаммаси ўқитувчига касбий фаолиятда аклий, эмоционал, маънавий ва жисмоний қийинчиликларни бемалол енгитишга имкон беради.

Юқори даражали педагогик маҳорати ўқувчилар фикрлаш фаолликларини оширади, уларнинг эмоционал кемтикликларини пасайтиради. Педагогик-мутахассис ўзгарувчи педагогик вазиятларда ўз билимларини оқилона қўллай

биледи, педагогик масалаларни ҳал этишия ўқувчиларга таъсир этиш усуллари, услублари ва воситаларини моҳирона қўллай биледи.

Текшириш учун саволлар

1. «Педагогик маҳорат» тушунчасини баён этиб беринг.
2. Педагогик маҳоратнинг тузилиши қандай?
3. Педагогик масалалар асосий турлари хусусиятларини айтиб беринг.
4. Педагогик муносабатнинг ўзига хос хусусияти нимадан иборат.
5. Педагогик муносабатнинг бошқичларини айтиб беринг.
6. Педагогик муносабат асосий усули технологик хусусиятларини айтиб беринг.
7. Шахсининг маънавийлигини кўрсатиб беринг.
8. Педагогик маданият деганда сиз нимаи тушунасиз.
9. Педагогик техника тушунчасини айтиб беринг.

Хулоса.

Олий таълим тизимини қайта қуриш ҳозирга замон бошқичида демократик юқори ривожланган мамлакатлар даражасида Ўзбекистоннинг илгор илмий-техник, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожланишини таъминлашга кучи ставдиган ва юксак маънавий, маданий ва ахлоқий сифатларига эга, чуқур билимли рақобатбардош кадрларни тайёрлашни талаб этади.

Мутахассислар шахсини ривожлантириш, уларнинг фундаменталь чуқур билимларини ва амалий тайёргарликларини юзага келтирувчи асосий воситаларидан бири олий мактабдаги таълим мазмуни ҳисобланади.

Олий мактабда таълимнинг янги мазмунини ҳозирги бошқичида давлат стандарти белгилаб беради. Олий таълим, давлат таълим стандарти кадрлар тайёрлаш сифатига таълим мазмунига талабларни белгилаб беради. Давлат стандарти меъёрий ҳужжатлари асосида олий мактабда ўқитиш жараёнини такомиллаштириш йўллари белгилаб бериледи. Олий мактабда ўқитиш жараёни ижтимоий педагогик концепциялар билан белгиланади ва ўқитиш кўп турли ташкилий усул ва шакллари тизими доирасида амалга оширилади.

Олий мактабда таълим мазмунини қайта кўриб чиқиш, мутахассисларни тайёрлаш янги стандарт шакллариини излаш бевосита талабалар идрок этиш фаолиятини фаоллаштириш билан боғлиқ.

Идрок этиш фаолиятининг назарий асосларини асослаб бериш учун Яқин ва Ўрта Шарқ қомусий олимларининг педагогик нуқтаи-назарлари муҳим аҳамиятга эга.

Олий таълим мазмунини сифатли такомиллаштиришни педагогикада бугунги кушда янги йўналиш - педагогик инновациясиз амалга ошириш мумкин эмас.

Олий мактабда инновацион жараёнларининг хусусиятлари, янгиликларини тадбиқ этиш, ўқитувчиларининг касбий салоҳиятлари, хусусиятлари билан белгиланади.

Олий мактабда педагогик инновациялар педагогик технологиялар билан узвий боғлиқ бўлади.

Педагогик технологиялардан фойдаланиш таълим технологиялари илмий асосларини, муаллифлик мактаблари ва тажриба янги технологияларини тизимлаштириш ва умумлаштиришга қаратилган.

Таълим мазмунини янада ривожлантириш олий мактаб ўқув жараёнида янги технологик муаммоларни ҳўйиш ва ҳис этишни талаб этади.

Адабиётлар:

Батракова С.Н. Основы профессионально-педагогического общения. – Ярославль, 1989.

Баллер Э.А., Злобин Н.С. Культура. Творчество. Человек. – М.: Молодая гвардия, 1970.

Березовин И.А. Проблемы педагогического общения. – Минск, 1989.

Гримак Л.П. Резервы человеческой психики. Введение в психологию активности. – М.: Политиздат, 1989.

Ильин Е.Н. Искусство общения. – М., 1988.

Как развивать педагогическое творчество. – М.: Знание, 1987.

Кап-Калик В.А., Никандров Н.Д. Педагогическое творчество. – М., 1990.

Леонтьев В.А. Педагогическое общение. – М., 1979.

Марпарян Э.С. Теория культуры и современная наука. – М.: Мысль, 1983.

Новое педагогическое мышление. – М., Педагогика, 1989.

Основы педагогического мастерства. М., 1989.

Педагогический поиск. – М., 1990.

Петровский В.А. и др. Личностно развивающее взаимодействие. – Ростов на Дону, 1993.

Раченко И.П. Диагностика развития педагогического творчества учителя. – Пятигорск, 1992.

Учителю о педагогической технике. – М.: Педагогика, 1987.

Педагогик терминларнинг қисқача лугати

Автократлик – ҳокимлик, кишининг буйруқбозлик, кўрсатмалар бериш ва жазолан каби шаклларда бошқаларга (масалан, ўқитувчининг талабига) но-демократик усуллардан фойдаланган ҳолда таъсир этишга мойиллиги.

Агрессивлик – душманлик, бошқаларга, атрофдагиларга зарар етказиш, тажовуз қилиш, ноқулайлик туғдириш мақсадини амалга оширувчи шахснинг хусусияти.

Долзарблаштириш -шахсдаги мавжуд билим, малака ва кўникмаларни турли ахлоқий шакллар ва ҳиссий ҳолатларни қайта ишлаб чиқиш ва уларни ботиний ҳолатдан зоҳирий ҳаракатларга айлантириш.

Аксиология – кадриятлар туғрисидаги фалсафий таълимот, аксиологик кадриятлар моҳияти.

Аксиологик ёндашув – инсонларварлик педагогикасига хос бўлган хусусият, бунда инсон ижтимоий кадрият ва жамият ривожланишининг илгир-вард мақсади сифатида қаралади. Аксиологик тафаккур ўзаро алоқадаги ҳам ўзаро ҳаракатдаги дунё концепциясига асосланади.

Амалий тадқиқотлар – педагогик жараённинг айрим жиҳатларини чуқур ўрганишга қаратилган ишлар, педагогик амалиёт қонуनларини очиб.

Анкеталаштириш – анкета ёрдамида ижтимоий, иқтисодий, демографик, психологик педагогик ва бошқа тадқиқотлар учун дастлабки материалларни йиғиш жараёни.

Антропология – одамнинг биологик табиатини ҳар томонлама ўрганувчи фан.

Асотирлар - ибтидоий инсонларнинг қонлот, табиат ҳодисаларининг моҳияти, пайдо бўлиш сабабларини ўзларича изохлаш мақсадида яратган оғзаки ҳикояларидир. Инсоният тафаккурининг илк меваси сифатида асотирлар қадимги аждоғларимизнинг атрофини ўраб олган борликка, турли-туман парса ва ҳоансаларга, қонлот ва ер ости дунёсига бўлган қарашлар тизимидан иборат.

Асотирлар кейинчалик инсон бақий тафаккурининг ривожи, ишм-фан тараққиёти туфайли, табиат ҳодисалари ва турли парсаларнинг сир-асрорини тушуниб етишлари оқибатида афсона, ривоят каби жанрларга айланган.

Асотирлар ер юзидagi барча халқларда мавжуд, чунки барча халқлар ўз тараққиётининг илк босқичларида асотирлар орқали фикрлаш, дунёга асотирлар нигоҳи билан қараш босқичини босиб ўтганлар.

Ассимиляция – янги шароитда тайёр малака ва кўникмалардан жиддий ўзгаришсиз фойдаланиш

Аутотренинг - ўзини-ўзи ишонтириш, шахснинг ўзини-ўзи бошқаришга қаратишган махсус машқлар тўплами. Аутотренингдан шахснинг ўз рухий ҳолати ва ҳуққини бошқаришга фойдаланилади.

Ахборотли малака – таълим ва тарбия масалаларига ахборотларни мослаштириш ва талқин қилиш малакаси.

Ахлоқ – шахснинг жамиятга ва бошқа кишиларга нисбатан бурчини белгилаб берувчи меъёрлар тизими, маънавий ҳуққ қоидалари, у ижтимоий онг шаклларидан бири.

Баён қилиш – ўқитувчи томонидан ўрганилаётган материал мазмунини изчил сўзлаб бериш методи.

Билиш фаолияти – идрок қилиш хисси, назарий фикрлаш ва амалий фаолият бирлиги.

Бошқариш – ташкил этиш, қарор қабул қилишга қаратилган фаолият, объектни ўз хизмат вазифаси доирасида назорат қилиш, тартибга солиш, ишончли ахборотлар асосида таҳлил қилиш ва яқун ясаш.

Бурч – муайян ахлоқий мажбуриятларни хис қилиш, унинг зарурлигини англаш.

Вазифа – мақсад ва уни амалга ошириш босқичларининг ойдinлаштирилиши.

Вербал – ифодали, оғзаки.

Гуманизм – 1) инсоннинг инсонга бўлган меҳри-муҳаббати, унинг шаъни,қадрини ҳурмат қилиш, киши манфаатлари учун қайғуриш гоёлари билан суворилган ва кишилар ўртасидаги тенглик, ҳалоллик, инсоний муносабат тамойилларига асосланган дунёқараш; 2) инсонийлик ва инсонпарварлик, инсонларнинг бунёдкорлигига ишончи.

Давлат таълим стандарти – узлуксиз таълимнинг муайян босқичида шахс (мутахассис)нинг тайёргарлик даражаси ва мазмунига қўйилган минимум талаблар.

Дидактика – таълим ва ўқитиш назарияси ҳамда ўқитиш жараёнида тарбиялаш мазмунини ифодаловчи педагогиканинг таркибий қисми.

Долзарбликни асослаш – таълим ва тарбия назарияси ҳамда амалиётининг истиқболдан тараққиёти муаммоларини ўз вақтида ўрганиш ҳамда ҳал қилиш зарурлигини кўрсатиш.

Дунёқараш – шахснинг тафаккур тарзи ва йўналишини акс эттирувчи қарашлар, эътиқод ҳамда фикр-ўйлар тизими.

Идрок этиш малакаси – бошқа субъектнинг хусусиятларини – унинг мулоқоти ва мулоқотга ҳозирлигини аниқлаш учун зарур бўлган касбий – педагогик малака.

Идеал – олий мақсад, бирор парванинг намунаси, шахс, гуруҳларнинг хатти-ҳаракатлари, интиқошлари интиқоси.

Ижтимоий идрок этиш – кишилар томонидан ижтимоий объектларнинг идрок этилиши, тушунилиши ва баҳоланиши.

Изоҳлаш, тушунтириш – оғзаки изоҳ, ёритилиши лозим бўлган турли материалларни изоҳлаш, исботлаш, таҳлил қилиш.

Илмий муаммо (масала) – фан орқали ҳал қилинадиган асосий масалалар.

Илмий янгилик – муайян даврга нисбатан маълум бўлмаган ва педагогикага оид адабиётларда қайд қилинмаган назарий, амалий ҳудосалар, таълим қонуниятлари, унинг тузилиши, механизмлари мазмуни, тамойиллари ва технологиялари.

Индивидуальлик – шахснинг бетакрор биосоциологик хусусиятлари.

Интеллект – шахснинг турли фаолият турларини муваффақият билан ўзлаштиришини белгилайдиган туғма ва ўлашма барча ақлий қобилиятлар тўплами.

Ишонтира олиш – ахборот оқимининг шахс томонидан танқиддан холи, эркин равишда ўзлашишига эришишни кўзлаган руҳий таъсир этиш методи.

Ишонч ҳосил қилиш – шахснинг муайян қонда ва талабларини опгли равишда ўзлаштириш воситасида тарбиялаш методи. Тезишли маълумотлар ва аргументларга яқинлашиб, шахснинг ўз ҳукми ҳамда хулосалари тўғрилигига ишончни юзага келтириш жараёни ва натижалари.

Ичиқоралиқ – ўзгаларнинг муваффақиятсизлигидан севиниш.

Ички позиция (мавқе) – шахснинг кундалиқ ҳаётини билан узвий боғлиқ ва ҳаётининг муайян даври фаолиятининг асосий мазмуни ва йўналишлигини белгиловчи ижтимоий кўрсаткичлари тизими.

Истиқболни белгилаш малакаси – ижтимоий ва билиш жараёнларини режалаштириш ва бошқариш.

Калокағатия – гўзаллик, олижаноблик ҳамда жисмоний ва маънавий бойлиқлар уйғунлиги.

Касбий педагогик мулоқот – педагог ва тарбияланувчининг ўзаро зич ижтимоий – психологик алоқаси тизими бўлиб, унинг мазмуни ахборотлар айрибошлан, тарбиявий таъсир ўтказиш, коммуникатив воситалар ёрдамида ўзаро муносабатларини ташкил этиш ҳисобланади.

Касбий тайёргарлик – бўлажак мутахассиснинг психологик, психофизиологик, жисмоний ҳамда илмий-назарий ва амалий тайёргарлиги.

Касбий билимдонлик – педагогик фаолият юритиш учун зарур бўлган назарий ва амалий тайёрлик бирлиги.

Кибернетика – ахборотлар алмашиш, уларни қайта ишлашни бошқариш ҳақидаги фан.

Когнитив – билиш жараёни.

Коллектив – жамоа, умумий мақсад йўлида шахсларнинг ўзаро муносабатлари, ташкилийлиги ва интилишлари билан бир-бирига монанд турғун социал (ижтимоий) гуруҳ.

Коммуникация – кишиларнинг ўзаро мулоқотларида ахборотлар алмашиш тавсифи.

Коммуникатив кўникма – муоава қила олиш, педагогик техника малака ва кўникма тушунчаси.

Коммуникатив фаолият – педагогнинг тарбияланувчилар, бошқа педагоглар, жамоатчилик вакиллари, ота-оналар билан мақсадга мувофиқ ўрнатган муносабатлари.

Конструктив фаолият – у ўзида конструктив мазмун (ўқув материалларини танилаш ва жой-жойига қўйиш, педагогик жараёни режалаштириш ва ташкил этиш), конструктив – оператив (ўзининг ва талабанинг хатти-ҳаракатларини режалаштириш), конструктив – материал (педагогик жараёнинг ўқув-материал базасини лойиҳалаштириш) ни бирлаштиради.

Конфликт – карама-қарши қарашлар, фикрлар тўқнашуви, жиддий зиддият, қизғин баҳс.

Креативлик – бетакрор қадриятлар яратувчи, постандарт ечимлар қабул қилувчи индивиднинг ботиний қобилияти.

Кузатиш – бирор педагогик ҳодиса бўйича аниқ фактик материал олиш мақсадини кўзлаган ндрок этишнинг шакли.

Кўникма – ўрганиш натижасида кўлга киритилган, беихтиёр, автоматик тарзда бажариладиган ҳаракат. Кўникмалар бирор ҳаракатни назоратсиз, автоматик тарзда бажариш қобилиятларидир.

Кўрсатма – эҳтиёжнинг мавжудлиги ва объектив вазият ҳамда уни қондириш билан боғлиқ равишда олдиндан шахсларнинг маълум фаолигини тайёрлаш, уларни жойлаштириш.

Лаборатория иши – асбоб-ускуналар ва бошқа техник воситалардан фойдаланган ҳолда талабалар билан тажрибалар ўтказиш, бирор ҳолатни махсус жиҳозлар ёрдамида ўрганиш.

Лекция (маъруза) – одатда олий ўқув юртида бирор фан мазмунини оғзаки баён қилишга асосланган ўқув жараёни, методи.

Мақтабнинг ички бошқаруви – юксак натижаларга эришни мақсадида билишнинг объектив қонушлари асосида яхлит педагогик жараён қатнашчиларининг ўзаро мақсадини, онгли ҳаракатлари.

Малака – шахснинг ўзи эгаллаган билимлари асосида уларнинг янги шартларда янгиликлар билан бирга, маълум бир фаолиятни самарали бажариш қобилиятидир.

Малака тақсифномаси – ўқитувчининг назарий ва амалий билимларига қўйиладиган умумий талаблар.

Математик ва статистик метод – бу метод оғзаки сўров ва эксперимент натижаларига ишлов беришда, шунингдек, ўрганилаётган ҳодисалар орасидаги микродорий алоқадорликни ўрнатилганда қўлланилади.

Мафкура – гоя ва қарашлар тизими.

Машқ – ўзининг билимларини чуқурлаштириш ҳамда тегишли малака ва кўникмалар ҳосил қилиш мақсадида ҳаракатларни оғзаки ва ёзма равишда такроран амалга ошириш.

Маниқ қилиш – ўқувчининг ўз қобилиятлари, билим, малака ва кўникмаларини ўстиришга қаратилган ҳаракатлари.

Мақсад – фаолият натижасини олдиндан фикран белгилаш.

Мақтов – фойдали иш қилган шахсни, жамоани оғзаки тақдирлаш.

Менежмент – социал, шунингдек, таълим жараёнининг бошқарини таъминлашлари, методлари, воситалари ва шакллари мажмуаси.

Метод – 1) табиий ва ижтимоий ҳаёт ҳодисаларини тадқиқ қилиш, билиш усули; 2) ҳаракат қилиш усули, тарзи.

Методика – бирор ишни ташкил қилишда мақсадга мувофиқ қўлланиладиган методлар.

Методология – 1) дунёни илмий билиш методи ҳақидаги таълимот; 2) бирор фанда, шу жумладан педагогикада қўлланиладиган методлар.

Мифология – Қадимги дунё халқларининг дунё, табиат ҳодисалари, уларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги, худолар ва қаҳрамонлар ҳақидаги ривоятлари, афсоналари, бу афсонада қадимий халқларнинг дунё ҳамда худолар ҳақидаги ибтидоий тасаввурларининг акс этганлиги.

Мотив – маълум эҳтиёжларни қондириш учун асос бўладиган кишининг ички фаолият мазмуни.

Мотивация – шахсни фаол хатти-ҳаракатларга ундовчи сабаблар, асослар тўплами бўлиб, у айни замонда киши хулқини физиологик ва психологик бошқаришнинг динамик жараёнини ҳам билдиради, фаолиятнинг йўналиши, фаолиги, уйғунлиги ҳамда турғулигини белгилайди.

Муаммоли ўқитиш - ўқув машғулотини ташкил этиш шакли бўлиб, унда педагог раҳбарлигида муаммоли вазият юзага келтирилади ва унинг ҳал қилинишида таълим олувчилар фаол мустақил ҳаракат қиладилар.

Муаммоли вазият - ўқув вазияти бўлиб, у машаққат билан ҳал қилинадиган масала туфайли юзага келади.

Мулоқотнинг етакчи тури - ривожланишнинг маълум бир даврида ит-рофдаги кишилар билан муомаллада етакчилик қиладиган мулоқот тури бўлиб, унинг натижасида шахснинг асосий сифатлари шаклланади.

Мунозара - 1) матбуотда, суҳбатда бирор баҳсли масалани муҳокама қилиш, баҳс; 2) муайян муаммо бўйича фикр алмашишга асосланган таълим методи.

Назарий босқич - тадқиқот объекти тўғрисидаги амалдаги ва истиқболдаги тасаввурлар ҳамда уларга бўлган талаб ўртасидаги зиддиятни енгиш.

Назарий таҳлил - педагогик ҳодисаларнинг алоҳида жиҳатлари, белги-лари, хусусиятлари ўзига хослигини аниқлаш ва таҳлил этиш.

Объект - инсоннинг, субъектнинг билиш предмети ва фаолияти.

Одат - кишининг маълум эътиқодлар, қадриятлар ёки ахлоқий меъёр-лардан келиб чиқиб амалга оширадиган оғли фаолияти.

Педагог - тарбиячи, ўқитувчи, дарс берувчи.

Педагогика - ёш авлод таълим ва тарбияси ҳақидаги фан.

Педагогикада антропологик ёндашув - одам тўғрисидаги барча фанлар маълумотларидан мунтазам фойдаланиш ва педагогик жараёни ташкил этиш ҳамда амалга оширишда уларни ҳисобга олиш.

Педагогиканинг назарий вазифаси - янғор ва янги педагогик тажриба-ларни ўрганish.

Педагогиканинг технологик вазифаси - диагностик сатҳ - педагогик ҳодисалар ҳолатини аниқлаш; башорат қилиш сатҳи - педагогик фаолиятни экспериментал тадқиқ қилиш ва шу асосда педагогик воқеликни яратиш мо-делларини ўрнатиш; лойиҳа сатҳи - педагогик фаолиятнинг назарий концеп-цияси, унинг мазмуни ва характери асосида уларга мувофиқ методик матери-аллар (ўқув режа, дастур, дарслик ва ўқув қўлланмаси, педагогик тавсиянома-лар) ишлаб чиқиш; яратувчилик сатҳи - педагогик фан ютуқларини такомил-лаштириш ва қайта режалаштириш мақсадида таълим амалиётига татбиқ этиш; рефлектик тузатма (корректировка) сатҳи - илмий тадқиқотлар нати-жаларининг таълим ва тарбия амалиётига сингиб кетишини баҳолаш.

Педагогика фани - махсус институтларда (оила, таълим ва тарбия, ма-даният муассасалари) мақсадга мувофиқ ташкил этиладиган реал, яхлит педа-гогик жараён.

Педагогик жараён - таълим масалалари, унинг тараққиётини ҳал қи-лишга қаратилган, махсус ташкил этилган педагог ва тарбияланувчиларнинг мақсадли ўзаро муносабатлари.

Педагогик жараён тамойиллари - педагогик фаолиятни ташкил этиш-нинг асосий талаблари бўлиб, у педагогик жараённинг йўналишини кўрсатади ва унинг қонуниятларини очиқ беради.

Педагогик ихтисослик - таълим натижаси ўлароқ билим, малака ва қўникмалар мажмуидан иборат бир касбий турух доирасидаги фаолият тури.

Педагогик ихтисослашиш - педагогик ихтисослик доирасидаги фаоли-ятнинг бир тури.

Педагогик малака – муайян тоифадаги вазифаларни ҳал қилиш имкониятига эга бўлган мутахассиснинг касбий педагогик тайёргарлиги даражаси ва тури.

Педагогик масала – педагогик жараёнинг асосий бирлиги, ўзига хос тизимдир. У воқеликни билиш ва қайта яратиш зарурияти билан боғлиқ тафаккур қилинадиган педагогик вазиятдир. Таълим қатнашчиларининг маълум бир мақсадни кўзлаган таълим ва тарбиядаги моддийлаштирилган вазиятдир.

Педагогик маҳорат – педагогик жараёни билиш, уни ташкил эта олин, ҳаракатга келтира олин (А.С. Макаренко), педагогик жараёнинг юқори самарадорлигини белгиловчи шахснинг иш сифати ва хусусиятлари синтези.

Педагогик мулоқот – таълим олувчиларнинг мақсадлари ҳамда уларнинг биргаликдаги фаолиятлари мазмунидан келиб чиқадиган ўзаро алоқаларни ўрнатиш ва ривожлантиришни, бир-бирини англаш ва қўллаб-қувватлашни ташкил этишнинг кўп қиррали жараёни.

Педагогик такт – болалар фаолиятининг турли доираларида улар билан мулоқотда бўлишнинг педагогик тамойили, ўлчови, ўқувчилар билан уларнинг шахсий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда тўғри мулоқотда бўла олин малакаси.

Педагогик техника – 1) ҳар бир таълим олувчига ва жамоага педагогик таъсир ўтказишни самарали қўллаш учун зарур бўлган малака ва кўникмалар мажмуаси; 2) ҳар бир таълим олувчи ва жамоанин фаолигини педагогик жиҳатдан таъминлаш учун зарур бўлган малака ва кўникмалар.

Педагогик технология – 1) олдиндан лойиҳалаштирилган педагогик жараёни амалиётда режали ва бир маромда татбиқ этиш ёки педагогик масалани ечишга қаратилган педагогнинг узлуксиз ўзаро боғланган ҳаракатлари тизимидир; 2) таълим ва тарбия методларининг у ёки бу тўнламини қўллаш билан боғлиқ бўлган педагогнинг узлуксиз, ўзаро шартланган ҳаракатлари тизимидир; 3) педагогнинг ютуқларига кафолат берадиган аниқ ишлаб чиқилган ва қатъий илмий лойиҳалаштирилган педагогик ҳаракат; 4) таълим шаклларини оптималлаштиришга қаратилган, техника ҳамда инсон омиллари, унинг ўзаро ҳамкорлиги асосида ўқитиш жараёни ва билимларни эгаллаш, яратиш, қўллаш ҳамда белгиланишнинг тизимли методидир.

Педагогик тизим – шахсни ривожлантириш ва яхлит педагогик жараёни бирлаштирган таълимнинг ўзаро боғланган ташкилий тузилмаси.

Педагогик фаолият – таълим мақсадларини амалга оширишга қаратилган ижтимоий фаолиятнинг алоҳида тури.

Педагогик ўйин – билим олишга қаратилган ва маълум бир педагогик натижани кўзлаган ҳамда таълим жараёнида муайян мақсадни амалга оширувчи фаолият тури.

Педагогнинг коммуникатив маданияти – педагогнинг кишилар билан қисқа муддатда мулоқот ўрната олиши, улар билан мулоқот ўрнатишга бўлган доимий интилиши.

Педагог нуқтаи назари (позицияси) – педагогнинг дунёга, педагогик воқеликка ва педагогик жараёнга бўлган интеллектуал ва ҳиссий муносабати.

Педагогик ҳаққонийлик – ўқитувчининг объективлик мезони, унинг маънавий тайёргарлик даражаси.

Проектив малака – малаканинг махсус тури бўлиб, кутилган педагогик натижаларни аниқ таълим ва тарбия режаларида акс эттириши.

Пресскрептив – меъёрий.

Психология – 1) шахснинг объектив борлиқни фаол акс эттириш жараёнини ўрганувчи фан; 2) маълум бир фаолият турининг ўзаро шартланган психик жараёнлар тўплами; 3) психика, характер хусусияти, кўнгли хазинаси.

Рационализация – методларни ёки бирор иш - ҳаракатни такомиллаштириш.

Релаксация – кучли ҳаяжон ва жисмоний зўриқишдан сўнг енгил тортиш, тинчланишнинг умумий ҳолати.

Ретроспектив – ўтмишга мурожаат этиш.

Рефлексив малака – педагогга нисбатан қўлланидиган назорат - баҳонаш фаолияти.

Рефлексия – такрорлаш, акс этиш, ўз ҳаракатлари ва ҳолатларини таҳлил қилиш.

Ривожланишнинг эҳтимоллик назарияси – шахс психикаси ривожланишнинг ҳар бир даврини тасодифий фактлар йиғиндисига кўра белгилашга асосланган назария ва у аввалги ривожланиш давридаги эришилган сатҳга нисбатангина боғлиқ бўлади.

Роль ижро этиш – қатнашувчиларнинг яқка ва турух бўлиб турли ролларда (саҳнада) чиқиши, образга кириши.

Рухий педагогик тайёргарлик – педагогиканинг методологик асослари ва категорияларини, шахснинг ижтимоийлашуви ва тараққиёти қонуниятлари, таълим ва тарбиянинг моҳияти, мақсади ва технологияларини билиш.

Сардор – турух аъзоларига лозим бўлган вазиятларда сезиларли таъсир ўтказа оладиган шу турухнинг аъзоси.

Суггестия – уқтириш, тўла ишонч ҳосил қилиш.

Сухбат – кузатув чоғида етарли даражада аниқ бўлмаган зарур ахборотни олиш учун қўлланиладиган тадқиқот методи.

Тадқиқот объекти – индиият ва муаммони вазият тугдирувчи, билишга қаратилган илмий таҳлилга муҳтож объект.

Тадқиқот предмети – бевосита ўрганилиши лозим бўлган ва амалий ёки назарий жиҳатдан муҳим аҳамият касб этадиган объектнинг моҳияти, маълум бир томони, хусусияти.

Тазйиқ ўтказиш – уятга қўйиш, айбдорлик ҳисси ёки кўнгли чўккаларнинг фикри, ҳиссиёти, интилиши ва майилини уларнинг олгидан ҳалос қилиш.

Талқин қилиш – бирор ҳодиса ёки нарсани изоҳлаш, тушултириш.

Тақаббур – ўз манфаатларини юқори қўювчи, манман шахс.

Такт – мисли кўрилмаган таразда ўзини туга билиш.

Таълим – 1) шахснинг жисмоний ва маънавий шаклланишининг ягона жараёни, ижтимоий эталонларнинг ижтимоий онг сифатида у ёки бу даражада қайд қилинган, тарихан шартланган илсали тимсолларга онгли йўналтирилган ижтимоийлашиш жараёни; 2) муайян билимларни эгаллаш гоаявий-ахлоқий қадр, малака, кўникма, ахлоқ меъёрларига қаратилган жамият аъзоларининг таълим ва тарбияси вазифасини бажарадиган нисбий мустақил тизим.

Таълимнинг маданий инсонпарварлик вазифаси – кишининг ҳаёт тўсиқларини енгитишга ёрдам берадиган маънавий кучи, қобилияти, малакада-

ри, табиат ва ижтимоий ҳаётга мослашни вазиятидаги характери, маънавий масъулиятининг шаклланиши, шахсий, касбий такомил ҳамда шахснинг ўзи томонидан амалга оширилишини таъминловчи имкониятлари, шахснинг интеллектуал, ахлоқий эркинликка, шахсий мухторияти шунингдек, бахтига эришиш учун зарур бўлган воситалар шахснинг индивидуал ижодий тараккий этиши ва маънавий имкониятларининг очилиши учун шароитлар яратиши.

Таълим турлари – соқратча суҳбат методи, анъанавий таълим, изоҳли-намунали (иллюстратив) таълим, билимларни мустақил эъланш, дастурлаштирилган таълим, таълимни алгоритмлаш жараёни, дифференциацияли, индивидуал таълим ва бошқалар.

Тарбия – 1) шахснинг маънавий ва жисмоний ҳолатига мунтазам ва мақсадга мувофиқ таъсир этиш; 2) педагогик жараёнда таълим мақсадларини амалга ошириш учун педагог ва тарбияланувчиларнинг махсус ташкил этилган фаолияти.

Тақлид қилиш – бирор ҳаракат, қилиш, аҳд, фикр ва ҳиссиётни такрорлаш, айнан ўзлаштириш.

Тафаккур – инсон ақлий фаолиятининг олий шакли, инсонларни ўраб олган дунёдаги ўзаро боғланган нарса ва ҳодисаларни билиш жараёни, муҳим ҳаётий жараёнларни ҳис қилиш ва муаммоларни ҳал қилиш, маълум бўлмаган воқеа ҳодисаларни кидириш, келажакни кўра олиш. Тафаккур, тушунча, ҳукм, ҳулоса шаклларида намоён бўлади.

Темперамент – 1) шахснинг психик фаолияти динамикасининг турли жиҳатларини билдирадиган турғун индивидуал хусусиятларининг қонуний муносабатлари; 2) шахснинг динамик хусусиятлари: интенсивлик, тезлик, темп, психик жараёнлар ва ҳолатлар ритми.

Тест – 1) стандарт шаклидаги тошшириклар бўлиб, ақлий таракқиёт, қобилият, билим ва малакани аниқлаш мақсадида ўтказиладиган синондир; 2) аниқ социологик тадқиқотларда фойдаланиладиган тарқатма материал, саволнома; 3) шахс руҳияти ва ҳулқининг аниқ миқдорий ва маълум сифат баҳоларини олдиндан берилган баъзи стандарт – тест меъёрлари билан қиёсий ўрганишга мўлжалланган психологик тадқиқотларнинг стандартлаштирилган методи.

Тестдан ўтказиш – таълим олувчининг билим ва малакаларини, психик ривожланиши, ижтимоий тажрибасини аниқлаш учун саволлар тизимининг қўйилиши.

Технология – ишлаб чиқариш жараёнида ашёлар, материаллар, ярим тайёр маҳсулотларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш, ашёнинг ҳолати, хусусияти, шаклини ўзгартириш методлари тўшам.

Тизим – 1) яхлит таълимни, унинг бирлигини белгиловчи бир-бири билан қонуний боғлиқ ақсарият унсурлар (предметлар, ҳодисалар, қарашлар, билимлар ва бошқалар); 2) қисмларнинг маълум бир боғланишларида, ҳаракатларнинг ўта изчиликда режали, тўғри жойлашиш тартиби.

Туртки (стимул) – шахс психикаси мотивларининг шаклланишини таъминловчи ташқи таъсир.

Тушунча – атроф-муҳитдаги ҳодисалар, предметларнинг муҳим хусусиятларини, улар орасидаги алоқа ва муносабатларни билиш.

Фаолият – 1) оғли мақсад билан бошқариладиган кишининг ички (рухий), ташқи (жисмоний) фаоллиги; 2) атроф-муҳитнинг кишилар томонидан мақсадга мувофиқ қайта бунёд этилиши.

Фаолиятнинг етакчи тури – бола ҳаётининг муайян давридаги психик ривожланишини етарли даражада таъминловчи ҳамда кейинги тараққиётига асос бўлувчи фаолиятдир.

Фундаментал – асосий фундаментал

Хайрихоҳлик – кишиларга очик кўнгилли бўлиш, илтифотли, марҳаматли бўлиш.

Шахс – 1) кишиларнинг ижтимоий ҳулки, инсонлар орасида ўзини тутишини аке эттирадиган рухий сифатлари мажмуини билдирувчи тушунча; 2) турли-туман сифатлар тизимидаги кишининг рухий, маънавий моҳияти; 3) ижтимоий моҳият касб этган ва ўз-ўзини анлаш қобилиятига эга бўлган киши.

Шахс динамикаси – кишининг онтогенетик ривожланишини ўз ичига олган ҳолда субъектнинг хусусиятлари ва сифатининг вақтга нисбатан ўзгариш жараёни.

Шахсий фазилят – шахс томонидан ўзининг ахлоқий, рухий ва ишчанлик қобилиятининг ижтимоий аҳамиятини, жамиятдаги ўрнини анлай олин хусусияти.

Этикад – шахс амал қилганидан билим, тамойил ва идеалларнинг ҳаққонийлигига қалбдан ва асосли ишонч билан боғланган, унинг атроф-муҳитга ҳамда ўзининг ҳатти-ҳаракатларига бўлган субъектив муносабати.

Эвристика – илмий тадқиқотнинг маантиқий усуллари ва методик қоидалари тизими.

Эмпирик – тажрибага асосланган.

Эмпирик босқич – тадқиқот объекти тўғрисида ҳар томонлама тасаввур ҳосил қилиш, таълим амалиёти, илмий билимлар савияси ва ҳодисалар моҳиятига эришилган бўлган талаб ўртасидаги зиддият, илмий муаммони юмлаш.

Эстетик тарбия – гўзалликни ҳис қилиш, атроф-муҳитдаги гўзалликни пайкай олин ва тушунишга бўлган қобилиятни тарбиялаш.

Эҳтиёж – индивиднинг бирор нарса-ҳодисага муҳтожлиги ва кишининг рухий қуввати ҳамда фаоллиги манбаи ҳисобланадиган асосий хусусияти.

Эҳтимоллик – тасодифийлик, педагогик ҳаётаги ўзгаришларни аниқ айтиб бериш мумкин бўлмаган, эҳтимол кутилган жараён.

Ўйин – фаолиятнинг бир тури бўлиб, ижтимоий тажрибаларни ўзиништириш ва бунёд этишга, ўз ҳатти-ҳаракатларини тақомиллаштиришга қаратилган бўлади.

Ўз-ўзини баҳолаш – шахснинг ўз психологик сифатлари, ҳулки, ютуқлари ва муваффақиятсизликлари, қадр-қиммати, камчиликларини баҳолай олин.

Ўз-ўзини тарбиялаш – 1) шахсга ҳос бўлган маданиятнинг шаклланиши ва ривожланишига қаратилган изчил ва оғли фаолияти; 2) шахснинг ўз жисмоний, рухий ва ахлоқий сифатларини тинмай амалга ошириш.

Ўқитиш – таълим олувчининг билиш фаолиятини бошқаришга қаратилган ўқитувчининг фаолияти.

Ўқитиш – 1) таълимнинг ўзига хос усули бўлиб, шахсга назарий ва амалий билимлар бериш жараёнида унинг ривожланиши таъминланади; 2) ўқувчи ва ўқитувчи, ўқувчининг бошқа ўқувчилар билан алоқаси натижаси ўлароқ атроф-муҳит, унинг қонуниятлари, таракқиёт тарихи ва уларнинг ўрганишиш усулларини билишнинг мунотазам бошқарилиш жараёни.

Ўқитувчининг инновацион фаолияти – ижтимоий педагогик феномен бўлиб, ижобий имкониятни ақс эттириш, қундалик фаолиятдан четга чиқишидир.

Ўқитиш вазифаси – таълимий, тарбиявий ва ривожланиш вазифалари.

Ўқитиш турлари – соқратча суҳбат методи, қолоқ таълим, изоҳлаш-намоиш этиш асосида ўқитиш, билимларни мунотақил эгаллаш, дастурлаштирилган таълим, ўқув жараёнини алгоритмлаш, дифференциацияли ҳамда индивидуал таълим ва бошқалар.

Ўқиш – ўқувчининг ўз қобилияти, билими, малака ва қўникмаларини ривожлантиришга қаратилган ҳаракат.

Ўқувчиларни касбга йўналтириш – ўқувчи-ёшларга келажакда ўз касбларини аниқлаб олиш учун ёрдам кўрсатишга қаратилган ижтимоий-иқтисодий, психологик, педагогик, тиббий-биологик ва ишлаб чиқариш – техник тадбирларнинг асосланган тизими.

Ўқув-билиш фаолияти – инсоният томонидан тўпланган маданий бойликни эгаллаш билан боғлиқ фаолият.

Ўқув фаолияти – шахснинг янги билим, малака ва қўникмаларни эгаллаш жараёни.

Қаноат – маълум мақсадга эришиш йўлида ижобий туйғу билан боғланган шахснинг психологик ҳолати.

Қизиқиш – шахс ҳаракатига сабаб бўладиган фаолият йўналишининг оқили шакли.

Қайри ихтиёрийлик – ташқи ҳолат ёки шахсий қайфиятлар таъсирида дастлабки иншонларга мойил қилиш ҳулқининг хусусияти.

Қаловшиқ – шахсий ва ижтимоий мажбуриятларни, ахлоқий меъёрларни росттўйлик билан сақлаш.

Қасад – ўзгаларнинг муваффақиятларини кўра олмасликдан келиб чиқадиган туйғу.

Яхлитлик – педагогик жараёнининг синтезлаштирилган сифати бўлиб, унинг оқил даражалани таракқиётини, унда фаолият кўрсатаётган субъектлар, объектлар фаолиятини таъминловчи жараёндир.

Яхлит педагогик жараён – тарбия жараёнида таълим ва таълим жараёнида тарбия беришнинг ўзаро сингиб кетган, яхлит ҳолга келган жараёни.

АДАБИЁТЛАР

Аль-Кинди. Трактат о количестве книг Аристотеля и о том, что необходимо для усвоения философии. О первой философии. Книга о пяти сущностях. Объяснение первой действующей причины возникновения и уничтожения. Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX-XIV вв. - М.: Союзкниз, 1961.

Аль-Фараби Абу Наср. Трактат о разуме/ Инв №2385/XVIII. Лл. с. 406.

Аль-Фараби. Математические трактаты / Пер. с араб. и вступительная статья Б.А. Розенфельда и А. Кубясова. - Алма-Ата: Наука, 1972.

Багракова С.Н. Основы профессионально-педагогического общения. - Ярославль, 1989.

Бадлер Э.А., Злобин П.С. Культура. Творчество. Человек. - М.: Молодая гвардия, 1970.

Березовни П.А. Проблемы педагогического общения. - Минск, 1989.

Беруни Абу-Райхан Мухаммад ибн Ахмед. Собрание сведений для познания драгоценностей (Минералогия) / Пер. с араб. А.М. Беленицкого. - Л., 1963.

Беруни Абу-Райхан. Канон Мас'уда / Пер. с араб. и вступительная статья П.Г. Булыкова и Б.А. Розенфельда // Изб. произведения. - Т. V.-Т.: Фац, 1973-1976.

Гримак Л.П. Резервы человеческой психики. Введение в психологию активности. - М.: Политиздат, 1989.

Гармонично развитое поколение – основа прогресса Узбекистана. - Т., 1997.

Громкова М.Т. Вели вы – преподаватель. - М., 1998.

Громкова М.Т. Педагогические основы образования взрослых. - М.: Изд.

Ильин Е.П. Искусство общения. - М., 1988.

Ибн Сина. Даниш-намэ / Пер. с араб. и вступительная статья А.М. Богоутдинова. - Сталинабад: Таджикгосиздат, 1957.

Игамова М.И. Активизация учения школьников. - М., 1982.

Конституция Республики Узбекистан. - Т.: Узбекистон, 1993.

Каримов И. Узбекистан на пороге XXI века. - Т.: Узбекистон, 1997.

Каримов И. Узбекистан, устремленный в XXI век. - Т.: Узбекистон, 1999.
МСХА, 1993.

- Кабус-намз / Пер. с араб., статья и прим. Е.Э. Бергельса., 2-е изд. - М., 1958.
- Крысько В.Г. Психология и педагогика в схемах и таблицах. - Минск: Харвест, 1999.
- Как развивать педагогическое творчество. - М.: Знание, 1987.
- Кан-Калик В.А., Никандров Н.Д. Педагогическое творчество. - М., 1990.
- Леонтьев В.А. Педагогическое общение. - М., 1979.
- Лелнев В.С. Содержание образования. - М., 1989.
- Лернер И.Я. Процесс обучения и его закономерности. - М., 1980.
- Маршарян Э.С. Теория культуры и современная наука. - М.: Мысль, 1983.
- Новое педагогическое мышление. - М., Педагогика, 1989.
- Омар Хайям. Трактаты / Пер. с араб. и вступительная статья Б.А. Розенфельда. - М.: ВЛ, 1961.
- Основы педагогического мастерства. М., 1989.
- Педагогический поиск. - М., 1990.
- Петровский В.А. и др. Личностно развивающее взаимодействие. - Ростов на Дону, 1993.
- Педагогика: педагогические теории, системы, технологии. - М.: Академия, 1999.
- Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. 2-е изд. - М.: Педагогика, 1976.
- Раченко И.П. Диагностика развития педагогического творчества учителя. - Пятигорск, 1992.
- Талашев Х.Х. Общепедагогические и дидактические идеи ученых-энциклопедистов Ближнего и Среднего Востока эпохи средневековья. - Т.: Фан, 1989.
- Тальзина Н.Ф. Управление процессом усвоения знаний. - М., 1975.
- Учителю о педагогической технике. - М.: Педагогика, 1987.
- Щукина Г.И. Активизация познавательной деятельности учащихся в учебном процессе. - М., 1979.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
I боб. Олий мактабда ўқув жараёни.....	5
1.1. "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури" ва узлуксиз таълим тизимини тубдан ислоҳ қилиш шароитларида, Ўзбекистон Республикасида олий мактаб тараққиёти.....	5
1.2. Олий мактаб таълим мазмуни.....	7
1.2.1. Таълим мазмунини шакллантиришнинг моҳияти ва назарияси.....	7
1.2.2. Таълим мазмунини танлаш тамойидлари ва меъёрлари.....	10
1.3. Олий мактабда ўқитишни ташкил этишнинг шакл ва методларига кўйиладиган замонавий талаблар.....	12
1.3.1. Асосий қоидалари.....	12
1.3.2. Олий мактабда ўқитиш шакллари.....	14
1.3.3. Олий мактабда ўқитиш методлари.....	20
1.4. Шарқ мутафаккирларининг билиш фаолияти тўғрисидаги илмий-педагогик қарашлари.....	26
1.5. Олий мактаб талабаларининг билиш фаолияти.....	29
Ўз-ўзини назорат қилиш учун савол ва топшириқлар Адабиётлар:	
II боб. Талаба шахс ривожланиши тавсифи.....	36
2.1. Шахс ривожланишининг умумий қонуниятлари.....	36
2.2. Ўсмирлик даврида шахснинг шаклланиши.....	41
2.3. Талабанинг ақлий фаолияти хусусиятлари.....	43
Ўз-ўзини назорат қилиш учун савол ва топшириқлар Адабиётлар:	
III боб. Олий мактаб ўқитувчисининг инновацион фаолияти.....	49
3.1. Инновацион фаолиятнинг назарий омиллари.....	49
3.2. Ўқитувчининг инновацион фаолияти тузилмаси.....	53
3.3. Ўқитувчининг инновацион фаолиятини шакллантириш шартлари.....	57
Ўз-ўзини назорат қилиш учун савол ва топшириқлар Адабиётлар:	
IV боб. Педагогик технологиянинг илмий-назарий асослари.....	61
4.1. Педагогик технологияларнинг илмий асослари.....	62
4.2. Муаммоли ўқитиш технологияси.....	67
4.3. Ўйинли технологиялар.....	87

4.4. Танқидий фикрлашни ривожлантирувчи фаол методлар.....	104
4.5. Муаллифли технологияси.....	113
4.5.1. Шахсга эътибор қаратиш асосидаги педагогик технология.....	122
4.5.2. Ўқитишни интенсификациялаш жадаллантириш технологияси.....	124
4.5.3. Ўқув жараёнини самарали бошқариш ва танқид этиш асосидаги педагогик технология.....	127
4.5.4. Ўқитишни дифференциациялаш.....	129
4.5.5. Ўқитишни индивидуаллантириш технологияси.....	131
4.5.6. Дастурлаштирилган ўқитиш технологияси.....	133

Ўз-ўзини назорат қилиш учун савол ва топшириқлар
Адабиётлар:

Воб. Педагогик маҳорат асослари.....	139
5.1. Педагогик маҳорат тўғрисида тушунча.....	139
5.2. Олий ўқув юрти ўқитувчисининг касбий-педагогик фаолияти.....	144
5.2.1. Ўқитувчи шахсига қўйиладиган талаблар.....	144
5.2.2. Педагогик қобилият.....	145
5.2.3. Ўқитувчи фаолияти турлари.....	146

175 - буюртма 1000 нусха. Ҳажми 10,8 б.т.
2003 йил 9 декабрда босишга рухсат этилди.
Низомий номидаги ТДПУ Ризографида
нашр қилинди.